

Tempo exterior

Terceira etapa
Vol. XXIV (II)
nº 47 / Xullo-December 2023
P.V.P. 10 euros

www.igadi.gal

REVISTA DE ANÁLISE E ESTUDOS INTERNACIONAIS

A percepción de Galicia desde Portugal e o mundo lusófono

Editorial

MONOGRAFÍA

Memória da imigração e a história do urbanismo na Galícia

Eulalia P. Negrelos

Repensar Portugal a partir das relações com a Galiza

Inês Gusman

Galiza, a Norte do Norte

José Alberto Rio Fernandes

A importância da posição geográfica e do metabolismo urbano no agravamento de episodios extremos de calor – estudo de caso no Porto e na Corunha

Helena Madureira, Ana Monteiro, Maria Pacheco

Si ka badu, ka ta biradu. Unha experiencia de investigación sobre coidados transnacionais levada ao audiovisual

Luzia Oca González, Keina Espiñeira, Belén Fernández Suárez, Antía Pérez-Caramés, Iria Vázquez Silva

MISCELÁNEA

Cara á igualdade de xénero en Paquistán a través dos ODS. Exame das políticas de cooperación no marco do programa ONE UN Paquistán durante o 2021

Brenda Giacometti Komel

África e a súa reconfiguración xeopolítica. Os casos de Níxer e Gabón

Marcelo Javier de los Reyes

O mundo é demograficamente semellante a Europa: problemas e desafíos

Salam Al Rabadi

Libros

Publicación libre para reproducir e descargar
dispoñible en www.igadi.gal

Tempo Exterior

Revista de análise e estudos internacionais

Nº 47 TERCEIRA ETAPA

xullo/décembro 2023

Índice

Editorial	5
<i>MONOGRAFÍA</i>	
Memória da imigração e a historia do urbanismo na Galicia	
Eulalia P. Negrelos	7
Repensar Portugal a partir das relacións com a Galiza	
Inês Gusman	25
Galiza, a Norte do Norte	
José Alberto Rio Fernandes	41
A importancia da posición xeográfica e do metabolismo urbano no agravamento de episodios extremos de calor – estudo de caso no Porto e na Corunha	
Helena Madureira, Ana Monteiro, Maria Pacheco	49
Si ka badu, ka ta biradu. Unha experiencia de investigación sobre coidados transnacionais levada ao audiovisual	
Luzia Oca González, Keina Espiñeira, Belén Fernández Suárez, Antía Pérez-Caramés, Iria Vázquez Silva	67
<i>MISCELÁNEA</i>	
Cara á igualdade de xénero en Paquistán a través dos ODS. Exame das políticas de cooperación no marco do programa ONE UN Paquistán durante o 2021	
Brenda Giacometti Komel	83
África e a súa reconfiguración xeopolítica. Os casos de Níxer e Gabón	
Marcelo Javier de los Reyes	101
O mundo é demograficamente semellante a Europa: problemas e desafíos	
Salam Al Rabadi	115
Libros	135

Director IGADI: Daniel González Palau.

Fundador e Presidente de Honra do IGADI: Xulio Ríos.

Director Tempo Exterior: Celso Cancela Outeda (Universidade de Vigo).

Consello de Redacción: Alejo, Antonio (Grupo Armela, Universidade de Santiago de Compostela); Diéguez Cequiel, Uxío-Breogán (Cátedra de Memoria Histórica, Universidade da Coruña); Fernández, Belén (Grupo ESOMI, Universidade da Coruña); Galanes, Iolanda (Grupo BiFeGa, Universidade de Vigo); Lamoso González, Paula (Universidad Loyola Andalucía); López López, Paulo Carlos (Universidade de Santiago de Compostela); López Mira, Alvaro Xosé (Grupo Observatorio da Gobernanza, Universidade de Vigo); Sande, Diego (Grupo ICEDE, Universidade de Santiago de Compostela); Villarino, Carmen (Grupo Galabra, Universidade de Santiago de Compostela).

Secretaría Editorial: Bruno González Cacheda (Universidade de Vigo).

Consello Científico: Antunes, Ricardo (Universidade Estadual de Campinas); Bouzas, Ramón (Universidade de Santiago de Compostela); Burbano De Lara, Felipe (FLACSO Ecuador); Caramés, Antía (Universidade da Coruña); Concheiro, Luciano (UAM México); Cornejo, Romer (Colegio de México); Cruz Beja Orrico Horta, Ana Paula (Universidade Aberta de Lisboa); Larson, Jared (Humboldt University); García, Rafael (Universidad Pablo de Olavide); García Segura, Caterina (Universitat Pompeu Fabra); González Laxe, Fernando (Universidade da Coruña); Ismara León De la Rosa, Raquel (Universidad de Puebla); Khader, Bichara (Lovaina University); Lhun, Zhu (Academia de Ciencias Sociais da China, Sección Iberoamérica); Lobo-Fernandes, Luís Filipe (Universidade do Minho); Lois, Rubén (Universidade de Santiago de Compostela); Mathews, Robert (New York University); Oviedo, Eduardo Daniel (Universidad Nacional de Rosario-Argentina); Pereira Muro, Carmen (Texas Tech University); Peruzzotti, Enrique (Universidad Torcuato di Tella); Rivera Ortiz, Ángel Israel (Universidad de Puerto Rico); Ruíz Seisdedos, Susana (Universidad de Jaén); Stavridis, Stelios (Universidad de Zaragoza); Tavares da Silva, Jorge (Universidade de Aveiro); Teijo, Carlos (Universidade de Santiago de Compostela).

Coordinación científica do número: Rubén Camilo Lois González.

Ilustración da portada: Extracto da obra O Pillowman (2004) de Paula Rego.

Maquetación e programación electrónica: BREO.gal

Edición electrónica: <https://www.igadi.gal/te>

Impresión: Andavira

Depósito Legal: VG654-1997 / **ISSN:** 1579-6582 / **ISBN:** 9781579658243

Edita: IGADI (Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional)

Centro Cívico Sur, Rúa Luís Braille, 40, 36003 Pontevedra Tel. +34 600309066

Correo electrónico: info@igadi.gal

Tempo Exterior é unha publicación semestral elaborada polo IGADI que analiza conflitos e problemas internacionais de certa actualidade. Refundada en 2000, Tempo Exterior abarca todas as tendencias ou correntes do pensamento e conta coa colaboración de especialistas de recoñecido prestixio de destacadas institucións de Galicia e do exterior. Está incluída no LATINDEX, folio 18629, no ISOC-Ciencias Sociales y Humanidades, no índice de Difusión e Calidade Editorial (DICE) de Revistas Españolas de Humanidades e Ciencias Sociales e Xurídicas, e en DIALNET.

Esta revista disponibiliza o acceso libre inmediato ao seu contido baixo os principios de apoiar o maior intercambio libre e independente de coñecemento global e visibilizar a Galicia e os estudos internacionais galegos na sociedade internacional.

Versión electrónica do Tempo Exterior nº47 nas linguas orixinais dos artigos recibidos. Podes atopar a versión electrónica en galego na web do IGADI ou subscribirte para que chegue a túa casa, biblioteca, lugar de traballo...

As opinións dos artigos publicados non reflicten necesariamente as do Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional e son responsabilidade dos autores

O IGADI, aos efectos previstos no artigo 32.1, párrafo segundo do vixente TRLPI, oponse expresamente a que calquera das páxinas de Tempo exterior, ou partes delas, sexan utilizadas para a realización de resúmenes de prensa. Calquera forma de reprodución, distribución, comunicación pública ou transformación da totalidade ou parte das páxinas desta revista soamente poderá ser realizada coa autorización dos seus titulares, salvo excepción prevista na lei. Dirixíase a CEDRO (Centro Español de Dereitos Reprográficos, www.cedro.org), se precisa fotocopiar ou escanear algún fragmento desta publicación.

Editorial

No mundo globalizado que nos toca vivir, non chega con ser dun territorio, dun país, identificarse co mesmo e sentilo como propio. O territorio, o país, é unha realidade en si, pero ao mesmo tempo é o que outros ollan e perciben del. Polo tanto, Galiza é algo máis que unha nación, unha sociedade e unha lingua, tamén é o resultado da imaxe que proxecta no exterior. Nesta imaxe procuramos centrarnos nunha comunidade cultural e idiomática moi parella á nosa, irmá, como é a conformada polas nacións de lingua oficial portuguesa.

De feito, en Galiza contamos cunha indubidable vantaxe ao situarnos entre dous sistemas lingüístico-comunicativos importantes na escala mundial, o español e o portugués. Sen entrar en debates filolóxicos de se o galego é unha variante do portugués ou un idioma independente, o que resulta evidente é que os nenos e nenas do país desde ben pequenos coñecen dous sistemas de expresión non moi alonxados que cultivan case 1.000 millóns de persoas. Non só iso, poden comprender ao mesmo tempo a forma e organización do espazo digamos hispana, co Estado Español e unha maioría de Estados-nación da América Latina, sen esquecer unha forte presenza en Estados Unidos, e a característica da lusofonía con Portugal, Brasil, os PALOPs e algúns territorios asiáticos. Quizás a primeira preséntasenos como máis próxima, polo efecto dun sistema educativo españolizante. Para a segunda debemos ter máis sensibilidade, aprender por fora e aproveitar calquera ocasión como a presente que nos ofrece este número especial de Tempo Exterior para coñecela mellor e sentirnos do mesmo xeito integrantes da mesma.

Neste número 47 da revista decidimos centrarnos na visión que desde o mundo de fala portuguesa se ten de Galiza. Ademais, procuramos manter unha relativa diversidade territorial e temática nas olladas dos cinco artigos que conforman o número. Tres deles proveñen do Norte de Portugal, da contorna da cidade e da universidade do Porto. Unha institución fortemente vinculada ao noso país por Fundacións transnacionais como o CEER (Centro de Estudos Eurorrexionais), programas de mobilidade de investigadores como o IACOBUS e porcentos de relacións bilaterais entre profesores, doutorandos e equipos conxuntas de traballo. Desde este extremo Sur da vella Gallaecia romana, o catedrático de Xeografía Jose A, Rio Fernandes escribe sobre o Norte do Norte, Galiza concibida como o remate da fachada atlántica peninsular que Portugal non puido incluír no seu territorio Ibérico occidental. Un Norte do Norte que constitúe a prolongación xeográfica, e cada vez máis, económica da rexión metropolitana do Porto e do Minho, que tamén procuran autonomizarse un tanto do forte centralismo exercido por Lisboa.

Nun plano máis espacial, Helena Madureira, Ana Monteiro e María Pacheco, compañeiras de José A. Rio Fernandes na Xeografía do Porto, preocupáanse polos efectos do cambio climático nas cidades principais do eixo galego-portugués. Unha mudanza nas temperaturas que se acompaña dunha evidente moderación do frío invernal e, sobre todo, dos episodios extremos de calor nas cidades compactas, que son o obxectivo do seu estudo. Neste artigo, de novo a vella Gallaecia mostra a súa continuidade espacial ao Norte do Douro e até a Esta-

ca de Bares; outra vez, nas lóxicas xeográficas as continuidades entre as terras situadas ao Norte e ao Sur do Miño son moito máis importantes que as rupturas. Pola súa banda, unha investigadora puramente transfronteiriza, sempre situada entre o Porto, Braga e Santiago de Compostela, a Inés Gusman Barbosa, ocúpase de reinterpretar o seu país orixinario, Portugal, a partir das relacións cambiantes con Galiza. No texto, comézase afirmando que o noso país sempre resultou incómodo para a cosmovisión oficial portuguesa, xa que a interrupción da continuidade da República en todo o litoral occidental ibérico e a existencia dunha lingua irmá tiñan algunhas dificultades en ser explicadas. Coa entrada dos Estados-nación ibéricos nas institucións europeas, as percepcións e a redución de Galiza a unha parte simple de España, foron mudando. Desenvolveuse unha forte cooperación transfronteiriza no plano cultural, económico e político. A existencia dunha autonomía rexional forte ao Norte do Miño tamén se analiza e a súa influencia no Norte portugués, de cara a inspirar proxectos inacabados de rexionalización de Portugal. Sen dúbida, esta consideración autónoma deixase sentir e outorga unha nova dimensión ao noso país nas iconografías territoriais do veciño do Sur.

Un país de fala portuguesa con importancia na escala mundial é Brasil. Sobre as tradicionais relacións Galiza-Brasil, construídas a partir do nexa migratorio, escribe Eulalia Negrelos, profesora de urbanismo da Universidade de São Paulo. A pesar da súa indubidable memoria de identidade galega, a autora adopta a perspectiva do seu país, Brasil. Olla a tradición migratoria de Galiza desde o século XIX, que logo personaliza nunhas páxinas de enorme atractivo coa súa familia. A partir da ollada dos pais interpreta o territorio galego, un territorio que logo pasa a analizar como experta en urbanismo nunha universidade. O xogo da interpretación xeográfica dobre permanece nun texto, que implica reflexión académica e vivencia ao mesmo tempo. Por último, Luzia Oca et al. sitúannos nas relacións de Cabo Verde con Galiza tamén a través da emigración. Fano a través dun traballo etnográfico de base audiovisual admirable, no que as mulleres contan a súa experiencia entre os dous países, dous continentes e no fondo entre dous mundos. Para Cabo Verde o territorio galego está preto grazas á colonia de orixinarios da illa que vive en Burela, pero aínda así a existencia de dúas realidades contrastadas e complementarias mantén a súa vixencia. Isto é o que se mostra no traballo a través dun método de investigación académica admirable.

Para concluír unha última reflexión. Galiza é próxima ao mundo de fala portuguesa. É distinta segundo o lugar e o país desde onde se olle. Desta diversidade de lecturas, construímos este número especial que, agardamos, sexa do seu interese.

Rubén C. Lois González
Celso Cancela Outeda

Memória da imigração e a historia do urbanismo na Galícia

Eulalia P. Negrelos

Instituto de Arquitectura e Urbanismo (IAU-USP), Universidade de São Paulo

RESUMO: Neste artigo realizamos uma dupla narrativa articulando memória e história: a memória da imigração de meus pais, baseada na oralidade com seus relatos sobre o deslocamento físico e emocional entre a Galícia (Lugo) e o Brasil (São Paulo) no início da década de 1950. Ao mesmo tempo, trabalhamos com a história, entremeando dados das fontes documentais pessoais desse percurso e informações historiográficas sobre a história do urbanismo, particularmente do Ensanche na Galícia. *A Coruña* é o centro do relato disciplinar, uma vez que nos interessa destacar a aquisição de uma cultura urbana por meu pai durante sua estada nessa cidade para o serviço militar, de 1942 a 1945. Seu amor pelas cidades me foi passado nessa trajetória civilizatória e moderna e, neste trabalho, buscamos explorar a história do urbanismo na Galícia no sentido de reabrir, pelo menos para o ensino universitário a que nos dedicamos em São Paulo, a grande quantidade de ensanches que se propuseram e se efetivaram em toda a Espanha, com relevo para sua região noroeste tão desconhecida pelos brasileiros.

Palavras-chave: memória; história; imigração; urbanismo; ensanches.

Memoria de la inmigración y la historia del urbanismo en Galicia

RESUMEN: En este artículo realizamos una doble narrativa articulando memoria e historia: la memoria de la inmigración de mis padres, basada en la oralidad con sus relatos sobre el desplazamiento físico y emocional entre Galicia (Lugo) y Brasil (São Paulo) en el inicio de la década de 1950. A la vez, trabajamos con la historia, entramando datos de las fuentes documentales personales de ese recorrido e informaciones historiográficas sobre la historia del urbanismo, particularmente del Ensanche en Galicia. *A Coruña* es el centro del relato disciplinar, una vez que nos interesa destacar la adquisición de una cultura urbana por mi padre durante su estada en esa ciudad para el servicio militar, de 1942 a 1945. Su amor por las ciudades me ha sido pasado en esa trayectoria civilizatoria y moderna y, en este trabajo, buscamos explorar la historia del urbanismo en Galicia en el sentido de reabrir, por lo menos para la enseñanza universitaria a que nos dedicamos en São Paulo, la gran cantidad de ensanches que se han propuesto y que se han hecho efectivos en toda España, con relieve para la región noroeste tan desconocida para los brasileños.

Palabras-clave: memoria; historia; inmigración; urbanismo; ensanches.

Memory of immigration and the history of urbanism in Galicia

ABSTRACT: In this article we carry out a double narrative articulating memory and history: the memory of the immigration of my parents, based on orality with its reports on physical and emotional displacement between Galicia (Lugo) and Brazil (São Paulo) in the early 1950s. At the same time, we work with history, intermingling data from the personal documentary sources of this journey and historiographical information on the history of urbanism, particularly of

Ensanche in Galicia. *A Coruña* is the center of the disciplinary report, since we are interested in highlighting the acquisition of an urban culture by my father during his stay in this city for military service, from 1942 to 1945. His love for cities was passed on to me in this civilizing and modern trajectory and, in this work, we seek to explore the history of urbanism in Galicia in order to reopen, at least for the university education to which we dedicate ourselves in São Paulo, the large number of *ensanches* that were proposed and made effective throughout Spain, with emphasis on its northwest region so unknown to Brazilians.

Keywords: memory; history; immigration; urbanism; *ensanches*.

1. A imigração galega desde o século XIX

¿Qué es la vida? Un frenesí:
¿Qué es la vida? Una ilusión,
Una sombra, una ficción,
Y el mayor bien es pequeño;
Que toda la vida es sueño,
Y los sueños sueño son.

Pedro Calderón de la Barca
1836 in *Valverde* (1981, p. 86)

Neste trabalho, que não se arvora acadêmico e, muito menos, científico, tratamos de um quadro complexo de reflexões que envolvem as difíceis abordagens e os limites entre Memória e História. Aqui destacamos duas acepções desse confronto teórico e metodológico: a primeira delas vinculada a um conjunto de lembranças envolvidas em muito sentimento sobre o processo de imigração de meus pais¹ da Galícia para o Brasil; nessa abordagem, a memória familiar, embora desenvolvida em uma base histórica dos eventos envolvidos, é abundante e centra nosso relato. No entanto, essa base histórica, num segundo caminho de abordagem, está aqui explorado pelo recorte temático da história do urbanismo na Espanha, com particular delimitação na Galícia e, ainda mais, nas aldeias de Lugo – origens ancestrais – e na capital do “país”, da Galícia, A Coruña – destaque da memória de meu pai quando da sua estada no serviço militar de 1942 a 1945.

Memória e história, assim, estão presentes e entrelaçadas permanentemente, inclusive na memória da ditadura de Francisco Franco, cujas lembranças emergentes em muitos momentos dos relatos foram abafadas em nome de olhar para frente. No entanto, o autoritarismo, a crueldade e as injustiças cometidas pelo regime fascista aparecem aqui em documentos de imigração.

Se considerarmos a experiência da emigração/imigração como um trauma, o sujeito pode decidir recordar, silenciar ou esquecer, e aqui estamos localizados na memória individual;

¹ Dario Negrelos Sinde e Digna Portela Yañez – No Brasil minha documentação leva o sobrenome da mãe antes diferentemente da Espanha, onde o sobrenome do pai antecede o materno.

já no processo social, “as contas com o passado” se combinam com urgências éticas e demandas morais, não fáceis de resolver (JELIN, 2002, p. 47). Neste trabalho reconhecemos que atuamos no sentido de promover uma legitimidade da recuperação da memória dos familiares galegos imigrantes, na chave indicada por Bourdieu (1985, p. 49), ressaltando que “a eficácia simbólica do discurso de autoridade depende sempre da competência linguística de quem o diz”, e nossa autoridade aqui é a de primeira geração de descendentes, que recolheu com muito interesse e emoção algumas das memórias que estão registradas neste trabalho, sejam orais ou documentais, lançando mão da escrita articulada com o campo disciplinar do urbanismo.

A oportunidade deste trabalho é dupla: por um lado, tratamos de travar uma luta de reconhecimento, que implica numa estratégia de difusão do conhecimento sobre a imigração galega para São Paulo, aproveitando a legitimidade da narrativa em um veículo de disseminação como a Revista Tempo Exterior, mobilizando nossa energia e transformando-nos em “empreendedores da memória”, no sentido de Jelin (2002).

Por outro lado, uma outra luta se indica aqui, no campo da história urbana, que deve mobilizar documentos, temporalidade e a escrita de forma diferenciada em relação aos relatos de memória. Como historiadora e professora do urbanismo, me interessa expor o abismo de compreensão que há entre o que se veicula limitadamente sobre a expansão territorial das cidades espanholas através do *Ensanche* e a abundância de experiências desse tipo, inclusive na Galícia. E aqui o desafio é duplo, pois a Galícia é uma desconhecida nos estudos do urbanismo no Brasil.

Relacionar a memória da imigração com a história do urbanismo na Galícia é um objetivo que não será atingido plenamente neste trabalho, mas se inaugura enquanto esforço de historiadora. Aqui se entrelaçam duas histórias, segundo Le Goff (1990), a memória coletiva, constituída das experiências vividas entre o presente e o passado e que, portanto, pode aparecer deslocada no tempo, e a memória dos historiadores, que lidam com o risco de desejar esclarecer a memória coletiva. Neste trabalho assumimos esse risco, seja como descendente e, portanto, também deslocada e produtora de mitos, seja como historiadora do urbanismo, que busca dar um sentido de pesquisa a uma memória particular de meu pai, articulando-a com uma historiografia sobre o urbanismo n’A Coruña. Ao mesmo tempo, a memória coletiva na minha experiência é de um pequeno grupo de imigrantes, os “patricios”, que se instalaram no bairro paulistano da Mooca e que são originários de algumas aldeias de Castro de Rei/Lugo.

Logo, lidamos com a memória como produto no interior do que Peres (2003) trata como “dialética da lembrança e do esquecimento” (p. 20), sobretudo no que se refere à ruptura com uma vida, “ruptura – que não se faz apenas física e geográfica – é também emocional” (p. 21) e daí, constitui memória.

Se na história do povo galego a situação de imigrante já havia iniciado no século XIX, adensando o que pode-se considerar um enorme grupo de “cidadãos da Diáspora moderna” (PERES, 2003, p. 21), baseada em documentos e temporalidades muito claras, aqui se esmiúça uma memória do que significou a perda das raízes, o “desenraizamento [como] perda de referências e a reorganização dos valores [...] morrinha, recordação permanente da terra natal”, que me foi passada e que ainda hoje sinto, e me move na redação deste artigo, uma vez que estou cada vez mais próxima de meus familiares – numerosos e crescendo – na Terra Chá.

A Galícia é tradicionalmente uma região marcada pela emigração, que se tornou até um estigma do galego. A dispersão galega, responsável direta pela *morrinha*, provocou sulcos profundos na fronte desse povo, que a Espanha franquista tratou de cultivar, fornecendo passaportes após o término do conflito mundial. Esse processo foi regulamentado pela Orden del Ministerio del Trabajo de 29 de março de 1946.” (PERES, p. 37)²

A imigração galega intensa no século XIX é descrita por Costa Clavell (1967, p. 125-126), ao reunir uma biografia e poemas de Rosalía de Castro: “La tragédia del galego que se ve obrigado a emigrar – suicida sangría de savia joven que todavía no ha sido restañada, ni mucho menos, a estas alturas – está captada por Rosalía con suma eficacia expresiva”:

Adiós ríos, adiós fontes,

adiós regatos pequenos,
Adiós vista dos meus ollos,
Non séi cando nos veremos.

Miña terra, miña terra,
terra donde m’eu criei,
hortiña que quero tanto,
figueiriñas que prantei.

Prados, ríos, arboredas,
pinares que move o vento,
paxariños piadores,
casiña de meu contento.

Muhiño dos castañares,
noites craras de luar,
campaniñas timbradoras
da igresiña do lugar.

Amoriñas das silveiras
qu’eu lle dab’ó meu amor,
caminiños antr’ó millo,
¡adiós para sempre adiós!

2 Para a compreensão da “morrinha”, Peres (2003) indica a obra BACELAR, Jeferson: Galegos no Paraíso Racial, Ianamá/CEAO/CED. 1994. Para as ações fascistas que implicam na emigração galega pós Segunda Guerra Mundial Peres (2003) indica a obra HERNÁNDEZ BORGE, Julio; DURÁN VILLA, Francisco R.: Guía Bibliográfica de Emigración Galega, Servicio de Publicaciones e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela, 1992.

“Adiós groria” ¡Adiós contento!
Deixo a casa onde nacín,
deixo a aldea que conoço,
por um mundo que non vin!

Deixo amigos por extraños,
deixo a veiga polo mar,

deixo, en fin, canto bem quero...
¡Qué pudiera non deixar!

[...]

No período de 1850 a 1972, é possível verificar que segundo “as estatísticas da imigração para o Brasil e, em especial, para São Paulo, os espanhóis compuseram o terceiro grupo de maior entrada, superando em alguns anos o número de italianos e portugueses. [...]” (PERES, 2003, p. 34)³. E destacando a imigração galega, que aqui nos importa realçar como grande contingente desde o século XIX, Peres (2003, p. 35) nos indica que

[...] um grupo significativo provinha da Galícia, região Noroeste da Espanha, identificada por sua forte tradição rural e pela imensa quantidade de homens e mulheres que a deixaram, desde o século XIX, em direção à América. Segundo o historiador Eiras Roel, entre 1891 e 1915, a Galícia competiu com a Irlanda pelo primeiro lugar entre as regiões europeias de maior emigração relativa (por cada mil habitantes).

Segundo Baldellou (1995), nesse período duas etapas de fluxo emigratório galego: de 1850 a 1914, quando teriam emigrado de 40 a 70% da população da região. Num período posterior, de 1915 a 1930, teriam sido cerca de 500.000 galegos a deixar sua terra e, até 1945 a saída teria sido muito menor. “De 1945 a meados da década de 60, o total de espanhóis que se dirigiram para o Brasil foi de aproximadamente 120 mil, segundo Herbert Klein, sendo que 75 mil deles teriam se fixado no Estado de São Paulo” (PERES, 2003, p. 34).

2. A memória familiar: a Terra Chá e a imigração galega para São Paulo na década de 1950

Peres (2003)⁴ recorta o período de 1946 a 1964 para a reconstituição da imigração gale-

3 Peres (2003) indica a obra KLEIN, Herbert: A imigração espanhola no Brasil, Sumaré/FAPESP, São Paulo, 1994.

4 Peres (2003), historiadora da FFLCH-USP, filha de pai galego e mãe brasileira, descreve com excelência o período de 1946 a 1964, em que encontramos a viagem de meus pais, em 1953 e 1954. Como uma das principais fontes documentais trabalhadas pela autora está no registro de passageiros desembarcados no Porto de Santos, guardado e disponível no acervo do Memorial do Imigrante em São Paulo, localizado no bairro do Belém, lindeiro com o bairro do Brás, que, junto com a Mooca, formam um conjunto de bairros onde se instalaram os galegos e onde até o presente estão localizadas as casas de seus descendentes, como a de meus pais.

ga em São Paulo, destacando possíveis razões de promoção, em função, entre outras razões, da carência imposta por Franco a essa região, sobretudo nos anos 1950, quando inicia o “desenvolvimentismo” espanhol que se concentra em Madrid (NEGRELOS, 1998), particularmente observado no investimento e habitacional público até o início dos anos 1960. (SAMBRICIO, 2003)

Los destinos americanos preferentes fueron: Argentina, Cuba, Uruguay, Brasil y Venezuela y, sin que se produjesen asentamientos especialmente uniformes, la emigración se dirigió a las zonas de mayor desarrollo económico, los centros urbanos portuarios con mayor demanda de mano de obra.
(BALDELLOU, 1995, p. 15)

Os estudos sobre o desenvolvimentismo tem nos ocupado há algum tempo, particularmente em suas relações internas na América Latina (FERRARI; NEGRELOS, 2016; 2022), mas neste caso é notável como se articulam os períodos de maior intervenção estatal na economia nos moldes capitalistas tanto nessa região quanto na Espanha. São Paulo é o centro, no período recortado por Peres (2003), de um pujante processo de industrialização intensificado a partir da segunda guerra mundial a partir dos esforços de Getúlio Vargas desde seu golpe de Estado em 1930. Na década de 1950, a cidade já é o centro da maior aglomeração pré-metropolitana do país e atrai novas levas de trabalhadores tanto estrangeiros quanto nacionais.

Neste item, circunstanciada a situação da imigração galega provocada tanto pelas precárias condições econômicas na Galícia quanto pelos atrativos do desenvolvimento no Brasil, com foco para São Paulo, passaremos a registrar as memórias do processo de imigração de meus pais, que estão profundamente registrados em minha própria memória.

2.1. A vida na Terra Chá

As aldeias de origem de meus pais encontram-se no Concello de Castro de Rei: Pacios, onde nasce Dario, e Santa María de Outeiro, lugar de Digna. Trata-se de uma região denominada “terra chá”, plana e interior da província de Lugo, composta pelos municípios de Abadín, Begonte, Castro de Rei, Cospeito, Guitiriz, Muras, A Pastoriza e Vilalba. O sítio e a paisagem do lugar oferecem condições duras para a principal atividade, o lavradio, numa região em que o Rio Miño tem presença central e que a neblina, a umidade e o frio invernal são elementos desafiadores para o lavrador e que orientam à construção de um caráter forte para seu povo⁵.

Junto à vida nas aldeias, está a dimensão da religiosidade e das festas das paróquias. Inclusive, muitas vezes a memória dos lugares aparece como a memória das paróquias. Para Pacios, o San Salvador do fim de agosto e para Outeiro, a festa da padroeira, Santa María, no 12 de setembro. Essas são festas de povoados, mas que incluem a celebração da festa em uma das casas familiares, juntando seus membros. Essa experiência é algo que ainda hoje se vive e

5 As terras do Miño incluem os seguintes concellos/municípios: A Pastoriza; Abadín; Alfoz; Baralla; Begonte; Castro de Rei; Castroverde; Cospeito; Friol; Guitiriz; Guntín; Lugo; Láncara; Meira; Mondoñedo; Muras; O Corgo; O Páramo; O Valadouro; Ourel; Outeiro de Rei; Pol; Riotorto; Rábade; Vilalba; Xermade. Fonte: https://www.turismo.gal/que-visitar/xeodestinos/terra-cha?langId=pt_PT.

eu tenho tido essa experiência recorrentemente junto a primos e primas e seus filhos e netos.

Outra dimensão fortemente presente, não apenas na memória, mas na formação familiar, é a formação para o trabalho. E, nesse sentido, o trabalho é mais do que um espaço de sobrevivência, sobretudo o trabalho *labrego*, que lida com o alimento, plantas e animais, mais a dimensão moderna da edificação pessoal através do trabalho. É uma contradição aparente, mas que se dissemina permanentemente na descendência galega. Nesse sentido, as famílias numerosas na geração de meus pais – e também de alguns dos primos mais velhos – são uma constante, em que os filhos são importantes também para o trabalho: 11 filhos na família Negrelos e 8 na família Portela. Os relatos de Dario sobre o trabalho ainda criança, com 8 anos, pastoreando as ovelhas junto com sua irmã dois anos mais moça, sempre foram muito presentes nas suas memórias e os perigos enfrentados junto ao Miño também se fundamentam em dramáticas situações de acidentes de queda no leito do rio.

2.2. Os lugares geográficos

Na Terra Chá o Miño está sempre presente na lembrança da terra e das origens, acompanhada das memórias do alimento, das *troitas*, emoldurando a casa de meu pai em Pacios e passando sob a “Ponte d’Outeiro”, na aldeia de minha mãe. Os montes e os prados e as feiras são até hoje, para mim, um legado de memória, enriquecida aqui por Manuel María (Canto á Terra Chá, 2005, p. 24):

¡Ouh miña Terra Chá, amada dende lonxe,
povoada de ventos e carpazas,
por onde o Miño passa caladinho
pra non despertar tanto silencio
que envolve bruscamente ceo e terra!
¡Terras humildes, ciscadas pola Chá,
que non se dan medidas cunha ollada:
lévovos no fondo da lembranza
alumando os meus días, intre a intre!

¡Terras de Vilalba e de Cospeito;
Castro de Rei e Outeiro de Rei,
Rábade, Abadín e Pastoriza...!
¡Terras peladas e ásperas de Parga;
gándaras sem fin de Guitiriz...!
¡Serra de San Simón, perto a Vilalba;
Montes de Fitoiro, ollando a Lugo;
Serra de Meira, chantada pró Nacente
e Cordal de Ousá, cara a Friol...!
E aló pola Pastoriza e Monsaibán
os cabalos da grea, desbocados,
galopando por min antergos soños

que rexursen de novo, nun repente.
 ¡Feirón de Vilalba! ¡Feiras de Castro,
 Rábade, Muimenta e A do Monte...!
 Ainda o voso rumor na miña alma
 resoa cun doce e vello son de muiñeira. [...]

No canto de Manuel María já aparecem alguns dos lugares urbanos mais presentes na memória falada de meus pais. Independentemente de minha própria memória dos lugares, adquirida desde minha primeira viagem à Galícia no período de 1985 a 1987, e aprofundada recentemente na última viagem de novembro de 2022 a fevereiro de 2023, estes são os principais lugares de memória de meus pais que ressoam até o presente: Outeiro e Pacios, aldeas originárias: Castro de Rei – a municipalidade; Baltar – aldeia de meu avô paterno; Pastoriza – onde se casou uma irmã de meu pai; Muimenta – onde se casou outra irmã de meu pai; Meira – a principal feira e Castro Riberas de Lea, feira onde vendia queijos a tia de Muimenta; Mondoñedo – a caminho de Foz; e esta última a praia não fruída apenas visitada.

2.3. Indícios de cultura urbana

Já moço, Dario circula pela região em bicicleta, o que é comum em seu grupo de companheiros. A planura “chairega” contribui nesse meio de circulação, mas os passeios mais distantes devem ser realizados enfrentando os montes, principalmente no sentido de Mondoñedo a caminho do litoral, da praia de Foz.

A aquisição de saberes dos ofícios externos ao lavradio interessou a meus pais, o que aparece na sua memória como habilidades enquanto adolescentes e como possibilidades de sair do campo já mais moços. Meu pai vai aprofundando o aprendizado do ofício de marceneiro, o que se amplia posteriormente nas oficinas do Exército, durante o serviço militar n'A Coruña. Para a mãe se destina o aprendizado do ofício de modista, para cuja especialização Digna passa por curso em Lugo, da qual muito pouco se falava na nossa casa. “Tempos difíceis tanto para aqueles que optaram por imigrar após a Segunda Guerra Mundial como para aqueles que resolveram permanecer na Galícia recolhidos em suas aldeias, transformadas em monumento-símbolo da desagregação do mundo rural galego” (PERES, 2003, p. 20).

2.4. A memória de meu pai: o acesso a uma cultura urbana na Coruña

Destacamos a memória de meu pai n'A Coruña, cidade muito rememorada por ele por sua estância de 1942 a 1945, durante o serviço militar, cujos relatos me foram realizados principalmente nos anos em que o cuidei, já viúvo e ancião, de 2007 a 2020. É dessa vivência que destacamos as memórias aqui trabalhadas, realçando a construção de uma cultura urbana cosmopolita – ou quase – da experiência paterna, que ilumina nossa percepção dessa cidade e orienta a reflexão aqui realizada.

Minha primeira tomada de contato com A Coruña foi em 1986, quando Lugo ainda povoava minha compreensão sobre a Galícia, e não passou de um passeio na Praça María Pita, antes de um belo jantar com um primo querido e sua esposa; no entanto, esse momento marcou uma memória de urbanista, que 36 anos depois pude novamente reavivar.

Minha memória d'A Coruña foi muito enriquecida entre essa experiência parca e breve e todos os relatos detalhados de meu pai, ensejando um conhecimento de memória dos *cantóns*, da orla marítima, do hospital militar em que foi operado do bócio. E, principalmente, o teatro Rosalía de Castro, onde meu pai semanalmente assistia funções, à paisana, usufruindo de seu soldo, já que o recebia como trabalhador nas oficinas de marcenaria do Exército.

A “Cidade Velha” não aparecia nos relatos, tampouco o Ensanche com os prédios modernistas; na memória de meu pai estão, além dos lugares acima citados, a Torre de Hércules, o Castelo de San Antón e, principalmente, a Calle Real, o que é bem compreensível pela sua situação de dinamismo e de lateralidade ao teatro Rosalía de Castro.

De todas as formas, a percepção da cidade, o contato com uma cultura urbana cosmopolita, que meu pai me passou como um dos bens mais caros de minha herança, podemos dizer que se vinculam ao Ensanche, pela sua situação articulada ao porto – cuja centralidade é nevrálgica nessa parte da cidade até hoje. O porto concentra importante atividade socioeconômica para Coruña, inclusive pela relação direta com os acessos rodoviários ao centro do país, especialmente a região da Castilla (GONZÁLEZ-CÉBRIAN TELLO, 1992, p. 340) e, talvez, por essa razão a memória de meu pai esteja muito mais vinculada à orla e ao porto e menos à fruição dos edifícios imediatamente limítrofes integrantes do Ensanche.

2.5. O contexto da imigração de meus pais

A decisão de emigrar é algo complexo e até nebuloso em minha memória e o mais intenso aparece de forma vinculada à pobreza que se vivia na região a partir do fim da guerra civil em 1939. Pobreza que não significava miséria, mas que foi intensificada drasticamente na “crise provocada pelos racionamentos consequentes da Guerra Civil Espanhola (1936-1939) e da Segunda Guerra Mundial, e viveu o dilema de uma terra dividida em minifúndios de baixa produtividade [...]” (PERES, 2003, p. 35-36). A ausência de alternativas econômicas para os que buscavam não ser lavradores era patente e meus pais já haviam adquirido seus conhecimentos e práticas na marcenaria e no mundo da costura.

Um elemento estruturante da escolha do destino para emigrar foi o movimento empreendido por tios de meu pai que haviam emigrado para o México, fazendo fortuna, perdendo fortuna e refazendo-a novamente, o que foi compreendido como um possível ambiente de oportunidades.

A escolha do país passou primeiramente pelo México, quando meu pai e seu irmão mais velho, José, estavam decidindo juntos sobre a emigração; no entanto, reveses políticos e diplomáticos entre México e Espanha (o fechamento da imigração num período coincidente com a decisão de meus pais, justamente pela negação de Lázaro Cárdenas, presidente do México, a receber mais espanhóis em função de uma Espanha governada pelo fascismo, em oposição ao regime vigente no país latino-americano), fizeram com que o destino da viagem fora redefinido. Essa mudança bastante drástica na vida dos novos imigrantes da minha família impactou sobretudo a questão da língua. As implicações emocionais com o idioma acompanharam meu pai durante toda a vida, já que não pode ir a um país de fala castelhana, língua obrigatória na Espanha franquista, mas que havia sido exercitada e adotada em sua vida n'A Coruña.

A questão do idioma, que é um elemento de identidade pessoal e nacional, está no centro das implicações do preconceito com os galegos, na própria Espanha, onde eram tidos como

“rústicos”, ou com uma “cultura inferior”, com um idioma “oprimido e negado pelas instâncias oficiais desde finais do século XV, quando com a unificação espanhola imposta pelos reis católicos sob a égide de Castilla, foi preterido e passou a ser visto como ‘castelhano mal falado’” (PERES, 2003, p. 38, aspas no original).

O impacto emocional com o idioma foi, sem dúvida, um elemento muito importante em toda a minha percepção sobre a imigração de meus pais. Eles viveram um permanente deslocamento, cujas dimensões eu ainda esteja por compreender mais profundamente, o que faço redigindo este artigo: a viagem transatlântica, o deixar a terra natal representou um deslocamento físico e emocional que repercutiu até hoje em minhas próprias memórias e em minha vida como primeira descendente galega no Brasil (e, em relação à família de minha mãe, a única “prima do Brasil”, assim apresentada à numerosa prole que meus primos e primas maternos estão a gerar).

[...]São Paulo, um dos pontos de concentração maciça dessa imigração no Brasil” (PERES, 2003, p. 21), foi a decisão já que o destino foi o Brasil. Apesar de Salvador, na Bahia, ser um lugar de grande concentração de galegos havia muito tempo, a escolha por São Paulo é compreensível, uma vez que esta cidade, em 1950, já era a maior do país e transformara-se em polo metropolitano – a Grande São Paulo – o que gerou uma série de consultorias urbanísticas estrangeiras, com a presença de profissionais brasileiros, como a do *IBEC – International Basic Economy Corporation*, presidida por Nelson Rockefeller, com Robert Moses e seu relatório “Programa de Melhoramentos Públicos para a Cidade de São Paulo”, de 1950. Na mesma década o padre dominicano Joseph Lebrecht, que já estava na América do Sul desde os anos 1940, estrutura a SAGMACS – Sociedade para a Análise Gráfica e Mecanográfica aplicada aos Complexos Sociais - propondo, com uma equipe interdisciplinar, a “Estrutura Urbana da Aglomeração Paulistana”, de 1958, com São Paulo como o centro irradiador de desenvolvimento econômico e social para sua região mais próxima e para todo o estado (CAMPOS; SOMEKH, 2002; FERRARI; NEGRELOS, 2022).

A decisão final pelo Brasil, independentemente das idas e vindas sobre o país de destino, vale registrar que foi diferente da de vários contingentes de pobres espanhóis que se dirigiram a Madrid, assentando-se nas inúmeras *chabolas* que foram sendo formadas nas periferias da capital e que, na minha primeira longa estada na Espanha para a realização da pós-graduação, pude estudar e aprofundar (NEGRELOS, 1998).

O total de espanhóis que entraram em São Paulo pelo Porto de Santos nos anos 1950, foi de 77.801, sendo que, entre 1946 e 1964, período em que localizamos as viagens de meus pais, foram 26.072 galegos, ou seja, um terço daquele contingente de espanhóis. (PERES, 2003).

O primeiro a emigrar a São Paulo é, então, meu tio José, já casado com Florinda. As viagens de meus pais ocorrem quando o Brasil era governado pela segunda vez por Getúlio Vargas, eleito em 1950 para um mandato até 1955, tendo tirado a própria vida em 24 de agosto de 1954, dada a turbulência do ambiente de deposição que os militares lhe impunham. Esse foi um evento que assustou minha mãe, pois ocorreu apenas dois meses antes de sua viagem ao encontro do esposo.

O processo migratório vivenciado pelos meus pais foi realizado com a geração de muitos documentos requeridos pelas instituições envolvidas. A preocupação governamental em relação à moral e relações políticas dos imigrantes é francamente notável em várias passagens

desses documentos. Há algumas diferenças entre a redação dos documentos da imigração de Dario, uma vez que ele viajou em 1953. A declaração do presidente do *ayuntamiento* de Castro de Rei, de maio de 1953, por exemplo, afirma que para os trâmites de passaporte, Dario “não tem familiares exilados”. Já para Digna, em setembro de 1954, o que consta é que “ha observado hasta la fecha buena conducta y moralidad”.

Impacta o conteúdo do documento assinado em 13 de maio de 1953 pelo “Cabo Primero Comandante del Puesto de la Guardia Civil de esta residencia perteneciente a la 240 comandancia de Lugo”, afirmando que meu pai “ha venido observando buena conducta moral, pública y privada, carece de filiación y antecedentes políticos y se le considera afecto al Glorioso Movimiento Nacional” [!!!] “para que surta sus efectos en emigrar a la República del Brasil”. Tal afirmação somente pode ser compreendida como falsa, tendo em vista que em nenhum momento dos relatos de memória de meu pai aparece qualquer tipo de filiação política, inclusive com o regime ditatorial de Franco. Ao contrário, Dario sempre lamentava a perseguição que era notável às pessoas de sua aldeia contrárias ao fascismo, não sendo militante de nenhum dos lados. Além disso, “a imigração galega revestiu-se de características peculiares pela própria tradição emigratória acentuada da região [...] e, principalmente, por ser uma imigração não vinculada [nos anos 50] necessariamente ao antifranquismo.” (PERES, 2003, p. 37). Esse falseamento documental ocorre também com Digna, que, em documento similar, de 04 de setembro de 1954, aparece a afirmação do mesmo posto hierárquico, de que “ha venido observando buena conducta moral, pública y privada, así como sus familiares más allegados, considerándole afecto al Régimen actual” [!!!]

Para a saída como “emigrante” de Vigo em 12 de junho de 1953, no Navio Monte Udala, Dario obteve visto em 10 de junho de 1953 no Consulado do Brasil em Vigo, em cujo documento consta que “viaja para o Brasil em caráter permanente, segundo o artigo 9.º do Regulamento”.⁶

No pedido de visto, outro documento de 10 de junho de 1953, consta a “origem étnica celta”, o que, apesar de não explorarmos esse dado neste trabalho, é de grande interesse, tendo em vista as mudanças nas políticas migratórias em diversos países no pós segunda guerra, como o Brasil, que já em 1945 “passou a regulamentar a entrada de estrangeiros, impondo regras que estipulavam critérios para a seleção dos imigrantes desejáveis ao país” (PERES, 2003, p. 33), mesmo já tendo afastado a discussão que ocorreu desde a década de 1920 e 1945, sobre a eugenia.

Outro documento é a declaração, de 06 de junho de 1953, do “propietario del taller de carpinteria establecido en la calle de José Antonio Primo de Rivera de la ciudad de Lugo”, certificando que Dario “ha prestado sus servicios como carpintero, en este taller por un plazo superior a dos años, habiendo cumplido a maravilla su cometido, y habiendo observado una conducta intachable.”

Documentos vinculados à questão sanitária foram providenciados em Vigo a 10 de junho de 1953, como o atestado de vacina contra a varíola, o atestado de saúde para permanentes, afirmando que Dario “goza de boa saúde, não apresenta sintomas ou manifestações de lepra, tuberculose, tracoma, elefantíase, doença venérea em período contagiante, câncer, afecção men-

⁶ Peres (2003, p. 39) indica que “aqueles que chegaram após 1953 só foram considerados [por ela] quando possuíam passaportes emitidos na Galícia e tivessem visto permanente n. 9 ou n. 10”, abarcando, portanto, as chegadas de meu pai e de minha mãe, ambos com visto n. 9.

tal; não é cego, surdo, surdo-mudo, aleijado, mutilado, alcoolista ou toxicômano nem tem lesão orgânica que o invalide para o trabalho”.

No navio Monte Udala, meu pai acompanhou Florinda, esposa de José; o navio faz uma parada no Rio de Janeiro antes de finalizar a viagem em Santos, oportunidade aproveitada por Dario, ávido de cidades grandes, para passear, cortar os cabelos e fruir a capital do Brasil; momento de liberdade que o fez perder a noção do tempo e quase perder o navio, contando, sempre alegre, que o comandante lhe esperava com seu passaporte às mãos como último passageiro a retornar para o barco, para o desembarque em Santos em 26 de junho de 1953.

Para a viagem de minha mãe, acompanhada por Alfredo, um irmão mais novo de meu pai, que seria meu padrinho, alguns documentos são especiais, uma vez que meus pais se casaram por procuração, assinada por Dario em 02 de janeiro de 1954 no consulado da Espanha em São Paulo, a meu avô paterno José Negrelos Fraga. No dia 06 de março de 1954, ocorreu a cerimônia na Igreja de Santa María de Outeiro e, no dia 08 de março, meu avô paterno registra o ofício no Juzgado de Paz e esse documento civil é anexo em 04 de outubro de 1954 junto aos documentos necessários para a viagem de Digna. Junto a esse documento foi fundamental a “Carta de llamada”, obtida por Dario no Consulado General de Espanha em São Paulo em 26 de julho de 1954, que autorizava minha mãe a que, como sua esposa, “prévia a obtenção do passaporte e demais documentos necessários ante as autoridades competentes, possa embarcar, livremente, em qualquer porto de Espanha com destino ao Brasil a fim de reunir-se com o comparecente”.

A saída de Digna como “emigrante”, em Vigo em 07 de outubro de 1954, se dá no Navio Castel Bianco, com a obtenção do visto em 07 de outubro de 1954 no Consulado do Brasil em Vigo, onde consta que “viaja para o Brasil em caráter permanente, segundo o artigo 9.º do Regulamento”. Para a emissão do visto, foi necessário um documento do Ministerio de Justicia, Dirección General de Prisiones, certificando que no Registro Central de Penados y Rebeldes, no aparece ninguna que haya referencia a Digna Portela Yañez, em Madrid, 11 de setembro de 1954.

Digna desembarca em Santos, em 20 de outubro de 1954, onde lhe aguardava Dario, que foi em ônibus para o porto, com bilhete comprado no térreo do Edifício Guarani, de projeto de Rino Levi, no Parque Dom Pedro com a Rua Rangel Pestana.

2.6. A vida em São Paulo

A primeira morada de Dario em São Paulo foi no bairro da Mooca, à Rua Cassandoca, 68, próximo aos seus patrícios e onde chegou Digna um pouco mais de um ano depois.

A dimensão do trabalho duro foi a tônica da vida de ambos; Dario havia ingressado a um excelente posto de trabalho na empresa Light, como carpinteiro, executando as colossais formas de madeira da usina hidrelétrica em Barueri, município da Grande São Paulo. Ali era muito respeitado por todos os setores hierárquicos, mas decidiu deixar o trabalho quando chegou minha mãe, uma vez que, dada a distância, meu pai ficava a semana toda no trabalho e não quis seguir com essa situação para não deixar minha mãe sozinha durante esses dias.

De todas as formas, a força para o trabalho, tanto física quanto originada na própria formação familiar, foi um elemento fundamental para o enfrentamento de todas as dificuldades, que não foram poucas. “O temor do fracasso permeia o processo de adaptação na nova terra.

É quando o trabalho se apresenta como fator organizador e estabilizador da vida psíquica.” (PERES, 2003, p. 21)

Conhecer outros imigrantes de outras culturas e relacionar-se com os patrícios, vários deles de aldeias muito próximas a Pacios e Outeiro, como Paraxes e Meira, foi muito importante para o cotidiano da nova vida tão distante da terra natal. A morrinha, ou a saudade – soidade em galego – sempre presentes, são termos que, até hoje, me oferecem um significado muito especial, tanto por ter acompanhado e guardado tantos momentos de tristeza (falecimentos principalmente), de alegria triste (nascimentos e aniversários que não podiam ser compartilhados por meus pais), quanto por serem palavras que só aparecem nas línguas portuguesa e galega, ambas com origens no galaico-português.

Aparece novamente a questão do idioma, uma vez que o galego sempre foi mal entendido no Brasil, pela ignorância da origem das duas línguas, o que fazia com que meus pais muitas vezes tenham sido tidos por portugueses. Daí, o impacto em sua identidade, pois não eram nem brasileiros, nem portugueses e nem castelhanos.

A busca pela estabilidade econômica e emocional levou a que meus pais passassem 8 anos sem filhos, numa dúvida sobre se voltariam ou não para a Galícia. Em 1962, a 6 de janeiro, quando venho ao mundo, é um marco do sonho de uma vida melhor para sua prole, que acaba por ser com uma filha única, o que acaba por ser uma marca de decisão de vários familiares em São Paulo e, inclusive, na própria Galícia, bem como marca a decisão de ficar no Brasil.

3. Reflexões disciplinares sobre o urbanismo na Galícia: memórias do ensanche na Coruña

O primeiro plano para A Coruña, entre 1622-1634, foi realizado por Pedro Teixeira – com uma visão territorial do litoral da Espanha, “mostrando a importância da baía, a cidade alta e sua fortificação medieval, a existência do âmbito da Pescadería, sem fortificar [...]” (GONZÁLEZ-CEBRIÁN TELLO, 2022, p. 30). Ainda em 1639, o engenheiro militar Juan Santáns y Tapia elabora o segundo plano para a cidade, que, em relação à Pescadería, se vê separada da cidade, com a defesa da muralha com traçado original. Já em 1667, dá-se uma proposição de plano que se baseia principalmente em fortificações, elaborado por Manso de Zúñiga, claramente voltado à questão defensiva. Tal preocupação ainda está muito presente no plano de Renau, do início do século XVIII, mas indicando uma forma que será importante para as fases seguintes, uma vez que “o traçado, talvez influenciado pela forma de fortificar holandesa, apresenta como novidade a utilização dos fossos como formação defensiva, unindo o mar pela parte de Orzán y do Porto.” (GONZÁLEZ-CEBRIÁN TELLO, 2022, p. 33). Essa ligação entre a baía de Orzán e a parte portuária está justamente indicada no que será posteriormente a Rua Juana de Veja, delimitação do primeiro ensanche de 1874.

Segundo o mesmo autor, no primeiro quartel do século XVIII, a atuação dos engenheiros militares na elaboração de planos para A Coruña é patente, inclusive no sentido de “planos geográficos”, com Francisco Montaigú elaborando duas propostas, em 1723 e 1726, com a manutenção da ideia de fosso anteriormente indicada, além de explicitar, no plano de 1726, a centralidade da Pescadería na cidade – “Plano de la ciudad y Pescadería de La Coruña”. Essa

visão geográfica, defensiva e com projetos para pontos estratégicos – como desembocadura de rios - na visão militar segue em aplicação em 1774, com a proposta de Pedro Martín Zermeño y García de Paredes.

Os Planos de Reforma e Ensanche nos motivam para uma abertura para a pesquisa historiográfica, num momento potencial de aprofundamento sobre a história do urbanismo na Galícia, com foco especial no ensanche no caso d'A Coruña, pelas memórias da imigração aqui registradas, com o objetivo de continuar os estudos para a compreensão de seu crescimento metropolitano.

Ao contrário do que se propaga na historiografia do urbanismo, os ensanches não são exclusividade de Barcelona e Madrid, em que pese a importância da “Teoría General de la Urbanización” de Cerdá acompanhando a experiência barcelonesa. A partir dessas proposições e obras, de meados da década de 1850, se abrem caminhos para a introdução do “modelo assim iniciado a sucessivas gerações de ‘ensanches de población’ em outras cidades espanholas de muito parecido tamanho” (LÓPEZ TRIGAL et al, 1999, p. 10, aspas no original).

Uma compreensão do Ensanche como “verdadeiros transbordamentos das cidades do século XVIII ao entrar, mais cedo ou mais tarde, na profunda crise da Revolução Industrial (RIBAS i PIERA, 1999, p. 22), pode ser ampliada com o esquema teórico proposto por Baldellou (1995, p. 25-26), como operações de “conexão” ou de “sutura do território”; nesta segunda categoria se enquadrariam os ensanches na Galícia, sendo que apenas os de “Vigo e A Coruña podem propor-se como exemplos de crescimento convencional, mesmo com muitas limitações (p. 26).

Importa-nos aqui a relação histórica entre um modelo de expansão urbana e sua disseminação intensa em um momento de expansão da acumulação nos moldes industriais e que, a pesar da importância de nós metropolitanos como Barcelona e Madrid (ambos de 1860), também foram implementados em sítios de importância para o modo de produção. Ambas as cidades, com os ensanches de Cerdá e Castro, respectivamente, fazem parte da primeira geração de ensanches, juntamente a Bilbao (1860), San Sebastián (1864) e Valencia (1858). (COUDROY DE LILLE, 1999, p. 70-72).

Antes da lei de 1864 que normatiza o ensanche, Coello já havia proposto planos, em 1856, para Vigo, Pontevedra, Tuy e Ourense. Após a lei de 1864, o mesmo Coello elabora planos em 1865 para as cidades d'A Coruña, Ferrol, Betanzos, Santiago de Compostela. (BALDELLOU, 1995)

A Coruña tem seu ensanche proposto em um concurso em 1880 e traçado definitivo em 1885 (GONZÁLEZ-CÉBRIAN TELLO, 1992, p. 340), a partir da nova lei de ensanches de 1876, correspondendo a uma segunda geração de ensanches que “é sem contestação a mais homogênea” (COUDROY DE LILLE, 1999, p. 72), onde também se encontram as cidades de Mataró, Alcoy, Gandía, Tortosa e Valencia com seu projeto aprovado. Com a lei de 1892, à qual se agrega em 1895 o modelo de “reforma interior” e se introduz de forma intensa os projetos de saneamento nas cidades, pode-se dizer que há uma terceira geração, com os casos de León, Cartagena, Palma de Mallorca e Gerona. (COUDROY DE LILLE, 1999, p. 72-76)

A derrubada das muralhas é um elemento de interesse central aqui, uma vez que Lugo as manteve integralmente e em Coruña as antigas muralhas da Cidade Velha e da Pescadería der-

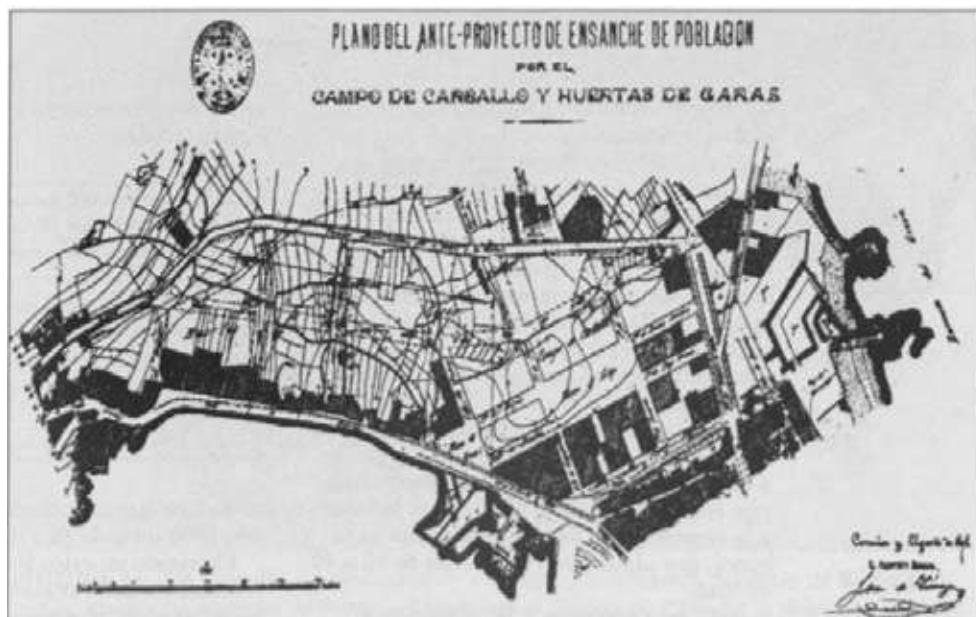
rubadas entre 1840 e 1869 (BALDELLOU, 1995, p. 33), tem uma linha hoje guardada por edifícios, assim como a cidade lucense de Viveiro. Tal operação de desmonte da fronteira ancestral entre a vila e o exterior se traduz como uma grande transformação urbana “e de ruptura com a cidade tradicional muito significativa. Esses atos fazem simbolicamente entrar sucessivamente cada cidade na modernidade [...] [e na] da difusão da modernização das práticas de ordenação urbana”. (COUDROY DE LILLE, 1999, p. 76).

[...] a cidade, com uma importância demográfica no momento de dar-se início ao Ensanche, como consequência de seu já importante papel administrativo como capital do Reino de Galícia, com uma clara influência militar no desenvolvimento de novas instituições, não se desenvolverá industrialmente atuando em pequena escala, como as capitais nacionais no seu processo de criação de novo solo, ou seja, por atuações pontuais. O Ensanche representará por tanto uma resposta ao processo contínuo de crescimento, que se materializará em propostas de escassa dimensão e sempre atrás de um crescimento que obrigará aos projetos a adaptar-se em seus traçados à edificação já iniciada. (GONZÁLEZ-CEBRIÁN TELLO, 1999, p. 341)

No momento do primeiro ensanche, em 1885, a superfície inicial da cidade da cidade d'A Coruña alcançava 69,3 ha e 33.739 habitantes, com uma proporção de 20,54m²/hab, bastante elevada. O ensanche representará um acréscimo de solo de 19,64ha – dos quais apenas 8,71ha serão ocupados por quadras e edifícios públicos – com uma população de 10.444 pessoas; aqui a proporção será de 18,8m²/hab, nada desprezível no que se refere à situação anterior. A diferença do ensanche corunhês com Barcelona, por exemplo, reside em sua formação que, apesar de diferenciada em relação à cidade existente, ainda será vista como parte dela. (GONZÁLEZ-CEBRIÁN TELLO, 1999, p. 339)

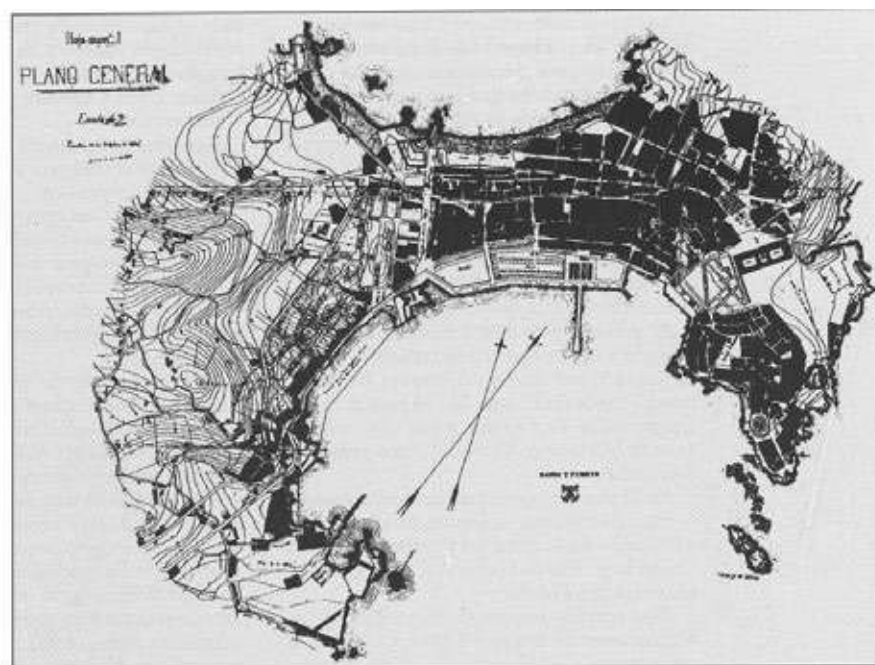
O processo tem início com o anteprojeto do arquiteto municipal Juan de Ciorraga em 1878, dando origem ao concurso de junho de 1880. Anterior a ele, é importante registrar a proposta de Barón y Yáñez em 1874, “Planos de reforma y Ensanche en La Coruña”, que já indicava o sítio da ampliação da cidade. O concurso teve apenas uma proposta, a de Alfredo Álvarez Cascos e Francisco de Roldán y Vizcayno – com desenvolvimento de projeto sob orientação de Ciorraga, que apresenta a versão definitiva em 1885, o “Nuevo Plan de Ensanche”.

Figura 1: primeiro Ensanche com a rua de Garás na parte inferior.

Fonte: GONZÁLEZ-CEBRIÁN TELLO (1999, p. 343)

Figura 2: primeiro Ensanche em relação à cidade constituída.

Fonte: GONZÁLEZ-CEBRIÁN TELLO (1999, p. 345)

Avançando com o crescimento urbano, em 1903 se desenvolve um programa para novo concurso, elaborado pelo arquiteto municipal Pedro Mariño, que indica no plano geral da cidade a nova direção de crescimento. A Municipalidade entrega diretamente o encargo da elaboração do Plano, em 1906, a Mariño e ao engenheiro Emilio Pan de Soraluze, com aprovação definitiva em 1910, em que pese que a Cidade Satélite proposta na península da Torre não foi jamais implantada. “Os Ensanches de Coruña [1885, 1910] se bem representaram um passo importante na criação de novo solo para edificar, não podem comparar-se com os Ensanches clássicos conhecidos (Barcelona, Són Sebastián, etc.) em quanto à nova imagem da cidade que se cria, já que o âmbito de desenvolvimento do Ensanche é reduzido em relação à cidade existente” (GONZÁLEZ-CEBRIÁN TELLO (1999, p. 338)

Como registros finais deste ensaio interessa-nos indicar a sequência de planos urbanos para Coruña, buscando aproximar-nos o mais que pudermos neste momento de prospecção histórica vinculada à experiência de Dario na cidade na década de 1940. Os planos subsequentes ao segundo ensanche são os de Fermín Gutiérrez, de 1931 e o de César Cort, que se desenvolve justamente no período da estância de meu pai na Coruña: em 1942 Cort inicia os trabalhos de elaboração do Plano de Ensanche e Extensión apresentado em 1943, com adaptações até 1945, quando o plano é abandonado, até que um plano de alinhamentos seja retomado em 1948.

En A Coruña, la fuerza de la alineación va de la mano de ese urbanismo elemental, hecho de topografía, propiedad y economía, que más acierta cuando más simple es lo que se propone. En cambio, en los trazados complejos, en los intentos de «ensanches», indecisos, pequeños, desarticulados, el juego de las alineaciones se pierde en la confusión.

O cuando, en los planes de los años 40 la alineación se independiza como trazado viario esquemático, abstracto, despegado de la parcela y de la cota, su autoridad y su acierto se desvanecen igualmente.
(SOLÁ-MORALES, in GONZÁLEZ-CEBRIÁN TELLO, 2022, s/p)

Eulalia P. Negrelos. *Arquiteta e Urbanista (1984), Faculdade Belas Artes (SP). Mestre (1998) e Doutora (2005), FAU-USP - Faculdade de Arquitetura e Urbanismo. Especialista Técnico Urbanista (1987), IEAL-Instituto de Estudios de Administración Local (Madrid). Professora – Graduação e Pós-graduação - e pesquisadora Livre Docente (Associada) – IAU-USP. Área de Teoria e História da Arquitetura e do Urbanismo. Lidera o URBIS-IAU-USP (Grupo de Pesquisa em História do Urbanismo, da Cidade e da Habitação).
orcid.org/0000-0003-4093-9082. Mail: negrelos@sc.usp.br*

Referências bibliográficas

- BALDELLOU, Miguel Ángel: *Arquitectura Moderna en Galicia*, Sociedad Editorial Electa España, Madrid, 1995.
- BOURDIEU, Pierre: *¿Qué significa hablar? Economía de los intercambios lingüísticos*, Akal, Madrid: 1985
- COSTA CLAVELL, Javier: *Rosalía de Castro*, Plaza & Janes S.A. Editores, Barcelona, 1967.
- COUDROY DE LILLE, Laurent: “A propósito de los “Ensanches Menores” en España, LÓPEZ TRIGAL, Lorenzo (ed.): *Los Ensanches en el urbanismo español. El caso de León*, Junta de Castilla e León, León, 1992, p. 61-79.
- COUDROY DE LILLE, Laurent: “Los ensanches españoles vistos desde fuera: aspectos ideológicos de su urbanismo”, *Ciudad y Territorio Estudios Territoriales*, XXXI (119-120, 1999, p. 235-251.
- FERRARI, Camila; NEGRELOS, Eulalia: “Estado e planeamento na América Latina: origens do desenvolvimentismo no Brasil”, *Urbana*, UNICAMP, Campinas, v.8, n.3 [14], 2016, p.111-132.
- FERRARI, Camila; NEGRELOS, Eulalia: “Urbanização, Estado e Planeamento entre 1945 e 1964. Especificidades brasileiras na América Latina”, *Contemporânea*, Montevideo, Volumen 16, número 2, agosto-diciembre de 2022, p. 83-105.
- GAVIRA, Carmen: “El Ensanche como instrumento técnico y político de los ingenieros progresistas”, LÓPEZ TRIGAL, Lorenzo (ed.): *Los Ensanches en el urbanismo español. El caso de León*, Junta de Castilla e León, León, 1992, p. 39-60.
- GONZÁLEZ-CEBRIÁN TELLO, José: “Los ensanches de Galicia”, *Ciudad y Territorio Estudios Territoriales*, XXXI (119-120, 1999, p. 335-350.
- GONZÁLES-CEBRIÁN TELLO, José: *La ciudad a través de su plano. La Coruña*, Xaniño, A Coruña, 2022.
- JELIN, Elizabeth: *Los trabajos de la memoria*, Siglo XXI de España Editores, S. A. Madrid, 2002.
- LE GOFF, Jacques: *História e memória*, Editora da UNICAMP, Campinas, 1990.
- MARÍA, Manuel: *Terra Chá*, Irmandade dos vinhos galegos Galiza, 2005.
- NEGRELOS, Eulalia P. *Remodelação de bairros populares em São Paulo e Madrid 1976-1992. Projeto e Participação Popular*, Faculdade de Arquitetura e Urbanismo/Universidade de São Paulo, Dissertação de Mestrado, 1998.
- PERES, Elena Pájaro: *A inexistência da terra firme: A imigração galega em São Paulo 1946-1964*, Editora da Universidade de São Paulo/FAPESP/Imprensa Oficial do Estado, São Paulo, 2003.
- RIBAS I PIERA, Manuel: “Teoría del Ensanche y el Paisaje Urbano”, LÓPEZ TRIGAL, Lorenzo (ed.): *Los Ensanches en el urbanismo español. El caso de León*, Junta de Castilla e León, León, 1992, p. 15-37.
- SAMBRICIO, Carlos (ed.): *Un siglo de vivienda social 1903-2003*, Ayuntamiento de Madrid/Ministerio de Fomento/Consejo Económico y Social, 2003.
- SOMEKH, Nadia; CAMPOS, Candido: *A cidade que não pode parar: planos urbanísticos de São Paulo no século XX*, Editora Mackpesquisa, São Paulo, 2002.
- VALVERDE, José María: *Pedro Calderón de la Barca. La vida es sueño Drama y Auto sacramental*, Planeta, Barcelona, 1981.

Repensar Portugal a partir das relações com a Galiza

Inês Gusman

*Departamento de Xeografía– Universidade de Santiago de Compostela
Instituto de Ciências Sociais – Universidade de Lisboa*

RESUMO: Para as narrativas que, ao longo dos tempos, procuraram fundamentar a origem da nacionalidade portuguesa, a Galiza sempre representou um incómodo. A língua não explica a nação, já que esta se prolongava para lá da fronteira norte. Territorialmente é difícil entender a cisão política entre a Galiza e os territórios a norte do rio Douro, pois são várias as características que continuam. A Galiza também complica a narrativa de que foi a vocação atlântica que ditou a individualização portuguesa. Tal não impediu o forjar de uma identidade nacional baseada em narrativas de uniformidade com uma forte componente de oposição ao outro, Espanha. O projeto europeu veio, no entanto, mudar a relação entre os Estados Ibéricos. Neste atual quadro de relações, a Galiza ganha novos significados, especialmente relevantes para os territórios do Norte, com quem partilha várias estruturas de cooperação. Através de uma análise detalhada das atuais relações políticas, económicas e sociais galego-portuguesas a diferentes escalas (da local à estatal) e das narrativas associadas, exploramos os significados contemporâneos que se atribuem à Galiza em Portugal. A falta de autonomia política e administrativa dos territórios do Norte, provocada pelo centralismo português, representa vários entraves ao aproveitamento do potencial económico e social das relações transfronteiriças. As atuais proximidades, tal como as antigas, obrigam a uma reflexão sobre o futuro da estrutura funcional e simbólica deste Estado.

Palavras-chave: Galiza-Norte de Portugal, desfronteirização, cooperação transfronteiriça, Estados Ibéricos, escala regional portuguesa

Repensar Portugal a partir das relacións con Galicia

Resumo: Para as narrativas que, ao longo do tempo, procuraram fundamentar a orixe da nacionalidade portuguesa, Galicia sempre representou un problema. A lingua non explica a nación, xa que esta prolongábase máis alá da fronteira norte. Territorialmente é difícil entender a separación política entre a Galicia e os territorios ao norte do río Douro, pois son varias as características que continúan. Galicia tamén complica a narrativa de que foi a vocación atlántica que ditou a individualización portuguesa. Iso non impediu a creación dunha identidade nacional baseada en narrativas de uniformidade cunha forte componente de oposición ao outro, España. O proxecto europeo veu cambiar a relación entre os Estados Ibéricos. Neste marco actual de relacións, Galicia gaña novos significados, especialmente relevantes para os territorios do Norte, cos que comparte diversas estruturas de cooperación. A través dunha análise detallada das actuais relacións políticas, económicas e sociais galego-portuguesas a diferentes escalas (do local ao estatal) e das narrativas asociadas, exploramos os significados contemporâneos que se atribúen a Galicia en Portugal. A falta de autonomía política e administrativa dos territorios

do Norte, provocada polo centralismo portugués, representa varios obstáculos para o aproveitamento do potencial económico e social das relacións transfronteirizas. Consideramos que as actuais proximidades, tal como as antigas, obrigan a unha reflexión sobre o futuro da estrutura funcional e simbólica deste Estado.

Palavras chave: Galicia-Norte de Portugal, desfronteirización, cooperación transfronteiriza, Estados Ibéricos, escala rexional portuguesa

Repensar Portugal a partir de las relaciones con Galicia

RESUMEN: Para las narrativas que a lo largo del tiempo buscaron fundamentar el origen de la nacionalidad portuguesa, Galicia siempre representó una incomodidad. La lengua no explica la nación, ya que esta se extendía más allá de la frontera norte. Territorialmente, es difícil entender la división política entre Galicia y los territorios al norte del río Duero, ya que muchas características continúan. Galicia también complica la narrativa de que fue la vocación atlántica la que dictó la individualización portuguesa. Esto no impidió la formación de una identidad nacional basada en narrativas de uniformidad con una fuerte oposición a España.

No obstante, el proyecto europeo vino a cambiar la relación entre los Estados Ibéricos. En este marco actual de relaciones, Galicia adquiere nuevos significados, especialmente relevantes para los territorios del Norte, con los que comparte diversas estructuras de cooperación. A través de un análisis detallado de las actuales relaciones políticas, económicas y sociales gallego-portuguesas en diferentes escalas (desde la local hasta la estatal) y las narrativas asociadas, exploramos los significados contemporáneos que se atribuyen a Galicia en Portugal. La falta de autonomía política y administrativa de los territorios del Norte, provocada por el centralismo portugués, representa varios obstáculos para aprovechar el potencial económico y social de las relaciones transfronterizas. Las actuales proximidades, al igual que las antiguas, nos obligan a reflexionar sobre el futuro de la estructura funcional y simbólica de este Estado.

Palabras clave: Galicia-Norte de Portugal; Desfronterización; Cooperación transfronteriza; Estados Ibéricos; Regionalización portuguesa

Rethinking Portugal based on relations with Galicia

ABSTRACT: For the narratives that, throughout history, have sought to establish the origin of Portuguese nationality, Galicia has always been an inconvenience. Language does not explain the nation, as it extended beyond the northern border. Territorially, it is difficult to understand the political division between Galicia and the territories to the north of the Douro River, as many characteristics continue. Galicia also complicates the narrative that it was the Atlantic vocation that determined Portuguese individualization. This did not prevent the forging of a national identity based on narratives of uniformity with a strong opposition to the other, Spain. However, the European project has come to change the relationship between the Iberian States. In this current framework of relations, Galicia acquires new meanings, especially relevant to the Northern territories, with whom it shares several cooperation structures. Through a detailed analysis of the current political, economic, and social Galician-Portuguese relations at different scales (from the local to the national) and the associated narratives, we explore the contemporary meanings attributed to Galicia in Portugal. The lack of political and administrative auto-

nomly in the Northern territories, caused by Portuguese centralism, represents various obstacles to taking advantage of the economic and social potential of cross-border relations. The current proximities, like the old ones, necessitate reflection on the future of the functional and symbolic structure of this State.

Keywords: Galicia-Northern Portugal, De-borderization, Transborder Cooperation, Iberian States, Portuguese Regionalization

1. Introdução

A criação dos estados ibéricos implicou a separação de realidades territoriais muito próximas. Como em muitos outros contextos geográficos, a fronteira que divide o território português do espanhol atravessa espaços onde outrora houve uma coesão social, económica e cultural e até um passado comum. No noroeste peninsular, a estruturação desta fronteira estatal determinou a cisão do percurso histórico entre territórios galegos e do norte de Portugal que, desde os tempos romanos tinham mantido uma unidade formal sob a denominação de *Gallaecia*. Apesar da permeabilidade destes limites se evidenciar no quotidiano das populações, a relevância política e simbólica da fronteira determinou a existência de duas realidades estatais diferentes. No entanto, a entrada dos dois Estados no projeto europeu nos anos 80 do século XX veio abrir um novo capítulo das relações territoriais, agora *desfronterizadas*. A Galiza e o Norte de Portugal têm estado na vanguarda europeia da cooperação transfronteiriça, como forma de potenciar as complementaridades culturais e económicas e institucionalizar a fluidez das interações entre os seus territórios. As implicações deste novo quadro de relações com a Galiza na definição das geografias internas de Portugal, sobretudo a norte, é o principal tema de reflexão deste texto.

Naquela que é considerada uma das mais marcantes obras geográficas do século XX, “Portugal o Mediterrâneo e o Atlântico” (1945), Orlando Ribeiro refere que o norte de Portugal se desvincula da Galiza para iniciar a *Reconquista* em direção ao sul, separando-se assim de um espaço de continuidade natural, económica, linguística e cultural. Nesta e noutras publicações do autor (1987) e em obras de outros pensadores que, ao longo do século XX, se dedicaram a compreender a origem de Portugal tais como Hermann Lautensach, Amorim Girão, entre outros, fica evidente que a continuidade física entre Portugal e a Galiza impossibilita a evocação de fundamentos geográficos para individualidade do país. Também a proximidade entre o galego e o português e a sua origem comum, bem como a partilha da condição atlântica e do peso da vida marítima na cultura dos dois povos complicam muitas das narrativas que, sobretudo desde o século XIX, têm procurado explicar os fundamentos da nacionalidade a partir de fórmulas simplistas. Ainda que nos meios intelectuais se reconheça a origem política da nacionalidade, fundamentada por autores tão relevantes como o historiador José Mattoso (2003), as imagens da nação ainda estão carregadas de muitas simplificações que contribuem para condenar Galiza à invisibilidade. Ainda que com exceções, a Galiza é frequentemente vista, a partir de Portugal, como parte de um todo político, social e cultural que é Espanha. É, no entanto, difícil ignorar que há características base da nação que se prolongam para lá da

fronteira norte do país. No atual quadro de relações ibéricas e, sobretudo, perante a intensificação das interações transfronteiriças, a Galiza ganha novos significados, especialmente relevantes para os territórios do Norte.

A regionalização espanhola surge frequentemente nos debates sobre o futuro regional de Portugal. Nos momentos em que se intensifica a discussão sobre um possível avanço da nunca concretizada criação de regiões administrativas no Continente, conforme define a Constituição da República Portuguesa de 1976, é comum o evocar do caso espanhol para justificar posições contra. Os argumentos usados defendem, por um lado, que a regionalização é uma resposta à diversidade histórico-cultural regional de um Estado, o que não acontece no caso de Portugal e, por outro, que a autonomia regional intensifica o grau de conflito entre territórios, apontando como exemplos o País Basco e a Catalunha. Mais recentemente, e sobretudo nos territórios a norte, a regionalização espanhola passou a servir de argumento àqueles que defendem o avanço das regiões administrativas portuguesas. Nestes discursos, a Galiza é usada como exemplo de sucesso que comprova os bons resultados económicos e sociais da autonomia regional. Outra das situações em que a Galiza é evocada, é para defender que o aproveitamento do potencial da cooperação transfronteiriça entre os territórios galegos e do Norte de Portugal depende de uma maior autonomia à escala regional da parte portuguesa.

Perante estas circunstâncias, este artigo parte da premissa de que as relações passadas e presentes entre territórios da Galiza e do Norte de Portugal obrigam a uma reflexão sobre o futuro da estrutura funcional e simbólica do Estado Português. Para alcançar este objetivo, começamos por fazer uma reflexão acerca dos efeitos que a integração na União Europeia teve nas geografias funcionais e identitárias de Portugal, com base na análise das principais transformações vividas. Posteriormente, conduzimos uma análise detalhada das atuais relações políticas, económicas e sociais entre a Galiza e Portugal a várias escalas. Além disso, exploramos os significados contemporâneos atribuídos à Galiza em Portugal através da análise das narrativas predominantes. Concluiremos com considerações finais sobre a relevância da Galiza na reflexão acerca do futuro da estrutura funcional e simbólica do Estado Português.

2. A europeização e as geografias funcionais e identitárias de Portugal

Considerando a *europeização* como o processo de incorporação de regras, procedimentos e normas da União Europeia nas estruturas e políticas domésticas dos Estados (Radaelli, 2003), há dois grandes efeitos que é comum associar-lhe (Kettunen e Kungla, 2005). Por um lado, o seu contributo para fortalecer os governos locais e regionais, devido às maiores oportunidades de financiamento e projeção internacional providenciada pelas entidades europeias. Por outro, sugere-se uma tendência para toma de decisões partilhada entre atores regionais e locais, afastando-se da tradicional abordagem centrada no Estado. No entanto, e apesar dos vários mecanismos criados para fortalecer o poder das entidades subnacionais e da influência que a agenda europeia exerce dentro das dinâmicas internas, os Estados-nação continuam a ser os grandes protagonistas dentro da União Europeia, já que em muitos países, incluindo Portugal, a política regional continua a ser definida pelos governos centrais (Keating et al., 2015). Ainda assim, a europeização juntamente com a globalização e a descentralização são, segundo Nofe-

rini et al. (2020), as grandes forças que têm contribuído para a redefinição e fortalecimento de unidades territoriais por toda a Europa.

No caso português, é reconhecido por vários autores que a entrada do país no projeto europeu, em 1986, teve impactos nas lógicas do ordenamento territorial, com efeitos tanto nas práticas de planeamento como nas dinâmicas de cooperação entre entidades territoriais (Ferrão, 2011; Silva et al., 2016; Waterhout & Mourato, 2009). À escala regional, apesar da chegada dos fundos europeus ter fortalecido o poder as estruturas regionais de Portugal Continental, as Comissões de Coordenação e Desenvolvimento Regional (CCDR), estas entidades têm a sua capacidade e autonomia limitadas pelo facto de continuarem dependentes do governo central e de não terem canais próprios de influência ao nível europeu (Antunes & Magone, 2018). Apesar da forte aposta que nas últimas décadas se tem feito dentro da União Europeia para fortalecer a escala regional, e das pressões internas para avançar com a regionalização, Portugal continua a ser um país fortemente centralizado, centralista e sem autonomia regional no Continente (Magone, 2010).

Embora a criação de regiões administrativas seja um tema debatido desde, pelo menos, a Primeira República (1910-1926) (Santos, 1985), é só na Constituição da República Portuguesa de 1976 que são oficialmente reconhecidas. Nesta mesma Constituição, atualmente em vigor, refere-se que no Continente as autarquias locais são as freguesias, os municípios e as regiões administrativas. Nos arquipélagos dos Açores e da Madeira criaram-se, nesse mesmo ano, as Regiões Autónomas que avançam no imediato sem grandes percalços. Numa revisão constitucional, em 1997, introduziu-se o artigo 256º, que passou a condicionar a regionalização a um referendo. Este foi celebrado em 1998, tendo registado uma elevada abstenção (52,4%), e sido rejeitado pela maioria. A pouca cultura de participação em referendos no país, a inadequação do mapa regional proposto e o voto de protesto contra o partido que estava então no poder são apontadas como algumas das razões para o resultado (Baum e Freire, 2001). Apesar de não se terem constituído as regiões administrativas, as cartografias regionais portuguesas não pararam de evoluir.

Ainda que seja comum considerar que o enfoque regional da política de ordenamento do território em Portugal tenha surgido na década de 60 do século XX com o III Plano de Fomento, foi só após o 25 de abril de 1974 e, sobretudo, a partir dos anos 80, com a entrada de Portugal na Comunidade Europeia que o desenvolvimento regional ganhou suporte legal, técnico e financeiro (Ferrão, 2011). Desde então, as competências das CCDR, cujas circunscrições correspondem na generalidade ao mapa das NUT 2, foram sendo expandidas e estas entidades passaram a ter um papel cada vez mais relevante no planeamento e no desenvolvimento regional. Além da importância do seu papel na gestão dos fundos comunitários, são ainda responsáveis pelos Planos Regionais de Ordenamento do Território (PROT) cujo objetivo é definir as linhas orientadoras do desenvolvimento regional. Pelo facto de serem parte da estrutura da administração central periférica do Estado, a sua ação é frequentemente caracterizada como representativa dos interesses do poder central, em detrimento da região que representam. Para fazer face a esta falta de legitimidade, em 2020 introduziu-se um mecanismo de eleição indireta do presidente e de um dos vice-presidentes destas entidades e, desde 2023 têm o estatuto de instituto público com personalidade jurídica, e com maior autonomia. No entanto, as CCDR continuam a ser encaradas como estruturas dependentes do poder central (Costa, 2023).

Paralelamente, adaptação da estrutura político-administrativa portuguesa às lógicas dos fundos da União Europeia levou à promoção da cooperação entre municípios, o que originou as Comunidades Intermunicipais e Áreas Metropolitanas, em 2003, com base em estruturas anteriormente existentes. Estas entidades têm o estatuto de associações de municípios de fins múltiplos e a sua delimitação territorial corresponde ao mapa das NUT 3. As entidades intermunicipais são, na prática, estruturas de cooperação entre municípios e desempenham um papel crucial no acesso dos municípios aos fundos europeus sendo ainda responsáveis pelo desenvolvimento e implementação das Estratégias Integradas de Desenvolvimento Territorial. A Lei-quadro da transferência de competências do poder central para as autarquias locais e para as entidades intermunicipais (Lei n.º 50/2018, de 16 de agosto) atribuiu-lhes mais competências em diversos domínios.

No texto de Suzanne Daveau em Ribeiro *et al.* (1991), a geógrafa afirmava que as relações com Espanha desempenhariam um papel crucial na configuração regional de Portugal, sobretudo nas áreas fronteiriças. Dada a histórica importância dessa relação de contraste como um pilar essencial da identidade nacional, uma vez que é o único país com o qual partilha uma fronteira, a integração de ambos os Estados na União Europeia exigiu uma nova abordagem às relações entre os dois países com consequências para as narrativas identitárias portuguesas. Também porque, e tal como referem Trillo-Santamaría e Paul (2014), este contexto veio alterar os significados de um dos alicerces fundamentais da construção do imaginário nacional português, que é a fronteira. De facto, a ideia de que Portugal tem os limites fronteiriços mais antigos da Europa está enraizada no imaginário nacional e é frequentemente evocada pelos principais líderes políticos do país. No entanto, e seguindo a perspetiva apresentada por Villares (2022) a remoção das fronteiras implica repensar as relações transfronteiriça com base em novos pressupostos, ainda que com a consciência de que, tal como referiu Kavanagh (2000), podem “retirar-se as portas, mas os marcos permanecem”.

Apesar da sua diversidade geográfica e da ampla gama de expressões culturais regionais, Portugal é frequentemente apontado como um exemplo de Estado-nação em que os espaços políticos e culturais coincidem. O forte sentimento de união nacional é sustentado pela estabilidade territorial e unidade religiosa e linguística que fomentam a ideia de uma nação coesa. Consequentemente, a ideia de que “a cada Estado corresponde uma nação e a cada nação uma língua é uma ideia simplista, mas uma ideia fortíssima...” tal como refere Marco Neves (2021, p. 209) o que, segundo o mesmo autor, leva a que “...a Galiza, para ser visível aos portugueses para lá da sua existência enquanto região geográfica de um Estado denominado Espanha, tem de ultrapassar uma forte resistência mental.” No entanto, a integração europeia teve um importante impacto em Portugal, dado que levou à *desfronteirização* derivada da abolição dos controlos fronteiriços necessária para garantir a livre circulação entre os 26 países que pertencem ao Espaço Schengen. Ao desvanecer das fronteiras físicas com o único Estado com que partilha fronteiras, Espanha, juntou-se o atenuar das fronteiras políticas, sociais e culturais com as comunidades autónomas adjacentes, gerando fortes impactos para os territórios raianos e nas suas populações. Estes efeitos têm sido especialmente marcantes para os territórios do norte de Portugal que se têm aproximado em diferentes âmbitos aos seus vizinhos galegos.

3. As pontes que a cooperação transfronteiriça abriu

A cooperação transfronteiriça tem sido um instrumento fundamental para o processo de *desfronteirização* europeu. As instituições europeias têm apostado na estruturação de espaços de cooperação transfronteiriça, através de incentivos financeiros, onde é especialmente relevante o INTERREG, e da criação de bases institucionais para a formalização de entidades de carácter transfronteiriço. Assim, sobretudo desde a década de 90 do século XX, tem-se assistido à criação de regiões fronteiriças como instrumentos ao serviço de fórmulas de governação territorial transfronteiriça (Noferini *et al.*, 2020). Comumente denominados por Euroregiões, estas espaços são frequentemente concebidos do ponto de vista geopolítico como formas de reterritorialização transfronteiriça, capazes de reorganizar as dinâmicas sociais, económicas e políticas subnacionais e ultrapassar a territorialidade estatal (Popescu, 2008). De acordo com Böhm (2023) para os territórios fronteiriços as Euroregiões têm cinco importantes funções: estimular a governança multinível; servir de ferramenta de desenvolvimento; uma forma de paradiplomacia; uma ferramenta de reconciliação (pós eventos como COVID-19, por exemplo); e ser um instrumento de construção europeia. No entanto, os interesses nacionais e as lógicas de funcionamento dos Estados continuam a sobrepor-se aos objetivos transfronteiriços através de diferentes tipos de mecanismos como os instrumentos de ordenamento e gestão territorial (Amado Acedo *et al.*, 2023).

Os primeiros passos na criação de espaços transfronteiriços entre os Estados Ibéricos deram-se na fronteira galego-portuguesa. Em 1991 o presidente do Governo Autónomo da Galiza (Xunta de Galicia) e o máximo representante da Comissão de Coordenação e Desenvolvimento Regional do Norte de Portugal assinam um acordo para criar a Comunidade de Trabalho da Galiza e Norte de Portugal destinada a potenciar os recursos comuns dos territórios. Anos mais tarde esta cooperação tomaria a forma de Agrupamento Europeu de Cooperação Territorial (AECT) Galiza-Norte de Portugal, com maior autonomia relativamente aos fundos comunitários e capacidade técnica para levar a cabo projetos de cooperação. Esta é uma entidade com estatuto próprio, com trabalhadores e equipa de gestão, e capaz de atuar legalmente em ambos os Estados. À escala local, em 1992, foi criado o Eixo Atlântico do Noroeste Peninsular, inicialmente entre 12 municípios, promovendo projetos conjuntos em diversas áreas. Hoje, abrange 41 municípios da Galiza e do Norte de Portugal. Também os municípios fronteiriços desenvolveram estruturas de cooperação, denominadas Eurocidades, que atuam de forma coordenada em áreas como turismo, educação, transporte, ambiente e cultura. Atualmente existem 4 Eurocidades nesta fronteira: Chaves-Verín (2007); Tui-Valença (2012); Monção-Salvaterra (2015) e Vila Nova de Cerveira-Tomiño (2018). No ano de 2018 surgiu um novo espaço de cooperação que atua à escala supramunicipal (no qual participam 26 concelhos) em torno à parte da fronteira definida pelo Rio Minho, sob o instrumento AECT (AECT Rio Miño).

Os resultados da cooperação transfronteiriça entre territórios da Galiza e do Norte de Portugal evidenciam-se em diferentes aspetos. Numa melhoria de infraestruturas de transportes e de comunicações, como a criação de pontes, organização conjunta de eventos culturais e institucionais, no surgimento de entidades transfronteiriças no campo da investigação e educação e, também, num maior fluxo de mobilidade de pessoas e mercadorias entre as duas regiões.

Na atualidade, e segundo os dados Observatório Transfronteiriço Espanha/Portugal (2018), relativos a 2018, mais de metade do fluxo de veículos entre a fronteira dos Estados português e espanhol é feito através da Galiza. Também a nível dos intercâmbios económicos, registaram-se melhorias nas relações entre o Norte de Portugal e a Galiza. Segundo Carballo-Cruz (2019), em 2018 Portugal foi o segundo mercado de exportação para as empresas galegas (13,6%), depois do francês (18,9%) enquanto a economia portuguesa lidera as vendas à economia galega (26,8%), muito distante das vendas francesas (9,7%). O autor considera que em setores como o turismo, o setor automóvel, a moda, a alimentação e a metalurgia deve haver um estreitamento de relações devido ao elevado potencial quanto à geração de energias e ganhos de escala. As instituições envolvidas na cooperação transfronteiriça têm acompanhado a aproximação entre os dois sistemas económicos através de instrumentos como Estratégia de Especialização Inteligente Transfronteiriça Galiza-Norte de Portugal (RIS3T). Esta foi a primeira estratégia de especialização inteligente (RIS3) transfronteiriça a nível europeu e teve como propósito definir um quadro de cooperação estratégico para dar resposta coordenada a desafios partilhados que, no âmbito das políticas de inovação, possam ser tratados conjuntamente de forma mais eficaz e eficiente, mobilizando novas iniciativas e projetos e aumentando a captação de fundos comunitários ao nível europeu.

4. Os reflexos da Galiza na regionalização portuguesa

Durante os 20 anos que passaram desde a vitória do “não” no referendo sobre a criação de regiões administrativas, o tema da regionalização perdeu protagonismo no debate público, tendo sido um tema abandonado pela grande parte dos partidos políticos (López-Davalillo Larrea, 2010). Contudo, em 2018 ressurgiu o debate devido, por um lado, à aprovação da lei da descentralização de competências para municípios e estruturas supramunicipais e, por outro, a uma intenção latente em certos setores da sociedade de voltar a repetir o referendo (Rocha & Barbosa, 2023). Nesse mesmo ano a Assembleia da República constituiu uma Comissão Independente para estudar a organização do Estado à escala intermédia que propôs a criação de regiões administrativas baseadas nas atuais regiões de planeamento (CCDR). Segundo o relatório isto permitiria melhorar a legitimidade das entidades regionais, a prestação de serviços públicos e a coordenação entre as estruturas descentralizadas (Cravinho et al., 2019). Para as eleições antecipadas de 2022, o Partido Socialista que então governava e que ganharia com maioria absoluta essas mesmas eleições, incluiu no seu programa eleitoral a regionalização e a promessa de um eventual referendo como um dos seus compromissos para o mandato. Entretanto, por falta de acordo com o maior partido da oposição, o Partido Social Democrata, a possibilidade de se avançar com a criação das regiões administrativas ficou gorada. No entanto, o debate que se intensificou neste período de quatro anos é demonstrativo dos principais temas que rodeiam as questões da regionalização.

Entre os argumentos contra podemos encontrar que o mapa da divisão regional do país não é consensual. Para tal tem contribuído o facto de, ao longo das últimas décadas, as cartografias regionais em Portugal terem sofrido várias alterações tanto ao nível das circunscrições como das denominações, dificultando a consolidação de espaços regionais de referência (Gus-

man e Mourato, 2023). Por outro, tanto o sistema de governo a adotar, como as competências a serem assumidas pelas estruturas regionais, e o funcionamento das dinâmicas de financiamento também continuam em debate, apesar do relatório da Comissão Independente fazerem propostas concretas para responder estes temas (Cravinho et al., 2019). Existem, ainda, diferentes problemas apontados por aqueles que estão contra o avanço da regionalização, entre eles: o eventual agravamento da corrupção, o alegado aumento dos lugares públicos que servirá para criar postos de poder para os do costume, o aumento dos custos orçamentais e os riscos de fragmentação territorial.

As vezes que se colocam a favor da regionalização apontam a incapacidade da atual estrutura político-administrativa, com o poder político fortemente centralizado na capital, responder às necessidades concretas dos territórios. Além disso, é recorrente associar o centralismo do país ao acentuar dos desequilíbrios económicos e sociais do país. Embora não se possa afirmar com certeza que a descentralização cause diretamente o desenvolvimento, observa-se alguma evidência de correlação entre esses dois elementos com base nos resultados da administração pública em outros países europeus (OECD, 2020). Consequentemente, vários autarcas e representantes de entidades públicas ergueram a voz para exigir uma maior autonomia territorial e reivindicar a efetivação da regionalização com esse propósito. Dentro da região Norte de Portugal esta reivindicação tem sido recorrente.

Numa reportagem recente do Porto Canal denominada “Galiza: espelho da autonomia” explica-se detalhadamente os alcances da autonomia política, social, cultural e política e os efeitos que teve no crescimento e desenvolvimento desta comunidade autónoma ao longo dos últimos 40 anos. Nas várias entrevistas realizadas a políticos galegos, ressalta-se que a autonomia política respaldada por uma assembleia legislativa (o Parlamento de Galicia) e um poder executivo (a Xunta de Galicia) permitiu criar uma governação mais ajustada à realidade territorial galega. Nesta reportagem que parte de um extenso trabalho jornalístico que recorre a entrevistas, registos audiovisuais, e dados estatísticos, refere-se a importância não só da existência de instituições políticas que representam a Galiza, mas também da possibilidade de criar estruturas e equipamentos culturais e educativos próprios e que respondem a uma agenda autónoma. A reportagem termina referindo que “Quanto à Galiza, os que defendem a regionalização em Portugal vêem-na como exemplo. Dizem que as águas cristalinas do Rio Minho deveriam funcionar mais como um espelho e menos como uma fronteira.”.

Na realidade, os resultados satisfatórios que se obtiveram na Galiza a partir da autonomia regional é reiteradamente referido por diferentes agentes do Norte de Portugal. Exemplo disso é a frase que encontramos no texto de José Albino da Silva Peneda, presidente do Conselho Geral da Universidade de Trás-os-Montes, enviado à Comissão Independente da Descentralização em que diz: “Quando o Norte de Portugal e a Galiza entraram na União Europeia, em 1986 a situação era semelhante em termos de criação de riqueza, para 33 anos depois a Galiza estar muito à frente”¹. Também o atual presidente da CCDR-N, António Cunha, repete reiteradas vezes um argumento semelhante, que pode ser representado a partir da seguinte frase “Hoje

1 <https://www.parlamento.pt/Paginas/2019/julho/relatorio-comissao-independente-descentralizacao.aspx> (acesso em 31/10/2023)

é preciso andar a procurar muito nos dados algum indicador de desenvolvimento, de riqueza, de qualidade de vida onde o Norte de Portugal esteja numa situação superior à galega”². Luís Braga da Cruz, antigo presidente da CCDR-N e ex-ministro da economia referiu numa entrevista, em 2019 “basta olhar para a evolução destas duas regiões para vermos como os galegos, que chegaram à Comunidade Europeia com indicadores algo piores do que os portugueses da região adjacente, acabaram por conseguir suplantar outras regiões espanholas.”³. Já em 2013 a então Vice-Presidente da CCDR-N, Ana Teresa Lehmann, dizia que a “questão política é fundamental para perceber assimetrias entre Norte de Portugal e Galiza” defendendo que “A Galiza é autónoma, tem um Governo e um orçamento independentes. Pode gerir os recursos como bem entende, o que em Portugal não acontece. É a grande diferença de ter um Governo regional”⁴. Em 2019, também a então Vice-Presidente da CCDR, Ester Siva, afirmou que “A Galiza é um exemplo do que poderíamos ser”⁵.

A Galiza entra também nas reivindicações do Norte de Portugal por uma maior autonomia regional para defender que o estreitar de relações entre os dois lados da fronteira depende de uma maior compatibilidade entre modelos político-administrativos. Já em 2014, o então deputado europeu do Partido Socialista e atualmente presidente do Conselho Económico Social, Francisco Assis, num evento para autarcas socialistas galegos e portugueses defendeu a necessidade do Norte reivindicar a regionalização de Portugal, acrescentando que “O encontro com a Galiza é também um momento para nós pensarmos a necessidade nos reformularmos, até para podermos ser um parceiro em melhores condições com a Galiza e aproveitar melhor a euronregião”⁶. Esta é uma ideia defendida também pelo presidente da CCDR-N que em 2022 “o Norte português possa ter em breve um modelo de autonomia regional similar ao galego”, algo que permitirá “estreitar ainda mais” os laços entre as regiões e populações⁷. Também o Presidente da Câmara de Viana do Castelo, em comentários ao debate sobre a regionalização referiu: “Viana do Castelo considera que adiar o processo da regionalização prejudica o desenvolvimento da região Norte e a cooperação transfronteiriça com a Galiza, com quem existe uma relação desigual”⁸.

No contexto do recente debate sobre a autonomia regional, torna-se claro que o Norte de Portugal tem aproveitado a experiência da Galiza em termos de autonomia e a colaboração transfronteiriça como pontos relevantes da sua narrativa. Paralelamente às mudanças nas dinâmicas regionais, a europeização tem, através da cooperação transfronteiriça, criado oportunidades para as entidades e atores que operam em níveis subnacionais implementarem as suas

2 <https://portocanal.sapo.pt/noticia/323054> (acesso em 31/10/2023)

3 <https://www.publico.pt/2019/03/11/local/noticia/pais-ja-nao-ha-distritos-regioes-estao-cumprir-1864876> (acesso em 31/10/2023)

4 <https://correiodominho.pt/noticias/regionalizacao-ldquo-questao-politica-e-fundamental-para-perceber-assimetrias-entre-norte-de-portugal-e-galiza-rdquo-ccdr-n/39681> (acesso em 31/10/2023)

5 <https://portocanal.sapo.pt/noticia/182452> (acesso em 31/10/2023)

6 https://www.rtp.pt/noticias/politica/assis-disse-ser-escandaloso-que-o-norte-assista-a-ausencia-de-regionalizacao_n778533 (acesso em 31/10/2023)

7 <https://radioaltominho.pt/noticias/presidente-da-ccdr-n-adite-modelo-de-autonomia-similar-ao-galego-para-o-norte/> (acesso em 31/10/2023)

8 <https://radioaltominho.pt/noticias/autarca-de-viana-do-castelo-diz-que-adiar-regionalizacao-lesa-norte-e-relacao-com-galiza/> (acesso em 31/10/2023)

estratégias de ação além-fronteiras (Trillo Santamaría e Lois González, 2014). Considerando a referência à Galiza em diversos discursos de representantes institucionais do Norte de Portugal e na atenção mediática que se tem dado à realidade galega, podemos considerar que a crescente proximidade política, social, económica e cultural entre as duas margens da fronteira reflete-se na discussão sobre as geografias internas de Portugal. Ainda que este enquadramento permita desafiar certas dimensões do controlo do Estado central sob o espaço, é inegável que o poder central permanece como o principal determinante das relações internas e externas entre os territórios, uma vez que determina a autonomia e a legitimidade política e económica de cada entidade para agir nesse âmbito. Esta dinâmica é particularmente notória em Estados fortemente centralizados, como é o caso de Portugal.

5. Conclusão

A história de Portugal e a sua definição territorial e cultural estão intimamente ligadas à Galiza. Com um passado em comum e representando uma continuidade de muitas das características físicas, culturais e sociais a proximidade entre territórios galegos e do norte de Portugal só é interrompida por uma artificialidade política, materializada na própria fronteira. Durante séculos as zonas de fronteira foram palco de conflitos bélicos, tal como tão bem testemunham as infraestruturas militares que ainda se podem encontrar nos territórios raianos, mas também de complementaridades e interações. Galegos e portugueses conseguiram sempre cruzar a fronteira, mesmo nos momentos de maior rigidez como foram as épocas de ditaduras ibéricas, por motivos económicos, sociais e culturais. Ainda assim, as fronteiras são importantes instrumentos de construção dos Estados já que permitem a delimitação política e identitária fundamental para a sua legitimidade e perpetuação. E ainda que os territórios e os seus povos tenham formas de resistir à sua artificialidade, as delimitações fronteiriças têm consequências em vários âmbitos, já que determinam projetos políticos distintos.

Em Portugal a fronteira tem um peso especialmente importante, por ser uma das principais marcas da sua independência frente a Espanha, que de forma mais ou menos subtil, e em diferentes momentos da história, representou uma ameaça à soberania nacional. Sobretudo para os portugueses que vivem afastados das fronteiras, esse limite político é o que distingue o nacional do estrangeiro, o nativo do forâneo, e essas dicotomias têm um grande peso na definição da nacionalidade. Atravessar a fronteira implica utilizar códigos de comunicação distintos, entrar num fuso horário diferente e testemunhar hábitos sociais singulares, experiências que não se verificam ao cruzar nenhum dos limites internos do país. Isto resulta, entre outras coisas, de uma construção identitária que se estruturou em oposição ao Estado vizinho e que gerou uma formulação nacional alegadamente contrária ao outro lado da fronteira. No entanto, são várias as características físicas, sociais e culturais que não são interrompidas pela fronteira, e Portugal regista no seu interior uma grande variabilidade regional de expressões culturais. Na realidade, a unidade portuguesa deve-se ao facto de o poder político ter sido capaz de agregar territórios com diferenças culturais e de condições de vida de uma forma contínua, firme e centralizada (Mattoso et al., 2010). Isto significa que unidade portuguesa não resulta da existência de características particularmente distintas nos territórios que atualmente compõem a Espanha.

Ao norte, a fronteira ainda representa uma quebra em relação a territórios com os quais há um passado em comum e uma forte proximidade cultural e linguística, apesar da pouca visibilidade dada a esta questão na narrativa histórica portuguesa.

A transformação dos significados da fronteira e o levantamento do controlo dos postos fronteiriços veio desafiar vários dos princípios fundamentais da identidade nacional portuguesa. Na atualidade, Portugal enfrenta o desafio de conciliar a sua construção funcional e identitária às lógicas de espaço europeu integrado e desfronteirizado, onde as escalas subnacionais são valorizadas. Entre os principais desafios, destaca-se a adaptação de um país tradicionalmente centralista e centralizado às abordagens regionais europeias de promoção ao desenvolvimento. Ainda que o centralismo português tenha sido capaz de resistir à criação de um nível intermédio de governação no Continente, atualmente as entidades subnacionais têm à sua disposição instrumentos, como a cooperação transfronteiriça, que lhes permite uma maior autonomia na definição das suas relações territoriais. Os territórios a norte aproveitaram rapidamente as facilidades financeiras e institucionais promovidas pela União Europeia e criaram pontes políticas, económicas e culturais com a vizinha Galiza. De facto, conforme têm defendido diversos autores (Johnson, 2009; Popescu, 2008), a integração europeia obrigou a uma renegociação as relações entre a territorialidade política e a espacialidade das relações sociais, já que as entidades subestatais têm à sua disposição mecanismos para se libertarem dos constrangimentos institucionais definidos pelos Estados-nação.

A análise aqui apresentada indica que a integração europeia fortaleceu e forneceu às entidades e personalidades regionais as ferramentas para reivindicar alterações nas geografias internas do país. No caso de Portugal, o protagonismo que as vozes regionais assumiram no recente debate sobre a regionalização e a forma como mobilizaram a Galiza para a discussão é representativo disso mesmo. Isto leva-nos a constatar que se por um lado a relação histórica com a Galiza inviabiliza conceções simplistas da individualidade portuguesa e põe em causa alguns dos pilares da nacionalidade, por outro, a proximidade atual entre os territórios galegos e do norte aumenta a pressão para uma transformação das geografias funcionais internas que permita avançar com a autonomia da escala regional. Apesar disso, as mudanças nas geografias simbólicas e funcionais que fundamentam as nações e os Estados estão fortemente dependentes dos poderes instituídos que, no caso português, se mantêm muito concentrados na capital. No entanto, independentemente para onde caminhe no futuro a estrutura funcional e simbólica de Portugal, as relações com a Galiza não deixarão de estar presentes.

Inês Gusman. Investigadora pós-doutoral do Departamento de Geografia da Universidade de Santiago de Compostela e investigadora visitante no Instituto de Ciências Sociais da Universidade de Lisboa. O foco principal da sua investigação é o estudo da relação entre as identidades territoriais e os espaços de cooperação intermunicipais e transfronteiriços.

Doutorada em Desenvolvimento Regional e Integração Económica e licenciada em Economia, é autora várias publicações sobre relações transfronteiriças, ordenamento do território, identidades territoriais e valorização patrimonial. Mail: ines.gusman@gmail.com

Bibliografia

- AMADO ACEDO, A., PAÜL CARRIL, V., & TRILLO SANTAMARÍA, J. M. (2023). *La ordenación del ámbito territorial vasco y el fenómeno fronterizo: estímulo para la cooperación o persistencia del efecto barrera?* (J. Arnáez, P. Ruiz-Flaño, N. E. Pascual-Bellido, N. Lara-Renault, J. Lorenzo-Lacruz, A. Díez Angulo, N. Martín-Hernández, T. Lasanta, & E. Nadal-Romero, Eds.). ASOCIACIÓN ESPAÑOLA DE GEOGRAFÍA. <https://doi.org/10.21138/CG/2023.lc>
- ANTUNES, S., & MAGONE, J. M. (2018). With or without you: Mobilization strategies of Portuguese regional authorities in the European Union. *Regional & Federal Studies*, 30(2), 219–241. <https://doi.org/10.1080/13597566.2018.1555527>
- BAUM, M. A., & FREIRE, A. (2001). Political Parties, Cleavage Structures and Referendum Voting: Electoral Behaviour in the Portuguese Regionalization Referendum of 1998. *South European Society & Politics*, 6(1), 1–26. <https://doi.org/10.1080/714004932>
- BÖHM, H. (2023). Five Roles of Cross-border Cooperation Against Re-bordering. *Journal of Borderlands Studies*, 38(3), 487–506. <https://doi.org/10.1080/08865655.2021.1948900>
- COSTA, L. (2023). A regionalização do continente português: um processo conturbado. In J. Cadima Ribeiro (Ed.), *Regionalização e Descentralização em Portugal: Reforma do Estado, Aprofundamento da Democracia e Desenvolvimento* (Uminho Editora, pp. 81–100). UMinho Editora. <https://doi.org/10.21814/uminho.ed.132.5>
- CRAVINHO, J., FERRÃO, J., PIMPÃO, A., JOÃO JARDIM, A., MOURA, P. H., CARMONA-RODRIGUES, A., & FONTAINHAS-FERNANDES, A. (2019). Relatório da Comissão Independente para a Descentralização. In *Avaliação independente sobre a organização e funções do Estado* (p. 312). Assembleia da República.
- FERRÃO, J. (2011). *Ordenamento do Território como Política Pública*. (1st ed.). Fundação Calouste Gulbenkian.
- GUSMAN, I., & MOURATO, J. (2023). Cartografias regionais Em Portugal: Convergências, conflitos e vazio político, administrativo e cultural. In A. Carmo, C. Rego, M. Couret Branco, & M. Saudade Baltazar (Eds.), *(Re)visitar a regionalização 25 anos depois* (pp. 173–196). Edições Almedina.
- JOHNSON, C. M. (2009). Cross-Border Regions and Territorial Restructuring in Central Europe. *European Urban and Regional Studies*, 16(2), 177–191. <https://doi.org/10.1177/0969776409102190>
- KAVANAGH, W. (2000). The Past on the Line. In *Ethnologia europaea* (2nd ed., Vol. 30, pp. 47–56).
- KEATING, M., HOOGHE, L., & TATHAM, M. (2015). Bypassing the nation-state?: Regions and the EU policy process. In *European Union* (pp. 445–466). Routledge.
- KETTUNEN, P., & KUNGLA, T. (2005). Europeanization of sub-national governance in unitary states: Estonia and Finland. *Regional & Federal Studies*, 15(3), 353–378. <https://doi.org/10.1080/1359756050022321>
- LÓPEZ-DAVALILLO LARREA, J. (2010). Portugal ¿Qué regionalización? Un recorrido por la geografía política de Portugal a lo largo del tiempo. *Uned. Espacio, Tiempo y Forma.*,

- Serie*(3), 27–52.
- MAGONE, J. M. (2010). Portugal: Local Democracy in a Small Centralized Republic. In F. Hendriks, A. Lidström, & J. Loughlin (Eds.), *The Oxford handbook of local and regional democracy in Europe* (pp. 1–37). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxford-hb/9780199562978.003.0017>
- MATTOSO, J. (2003). A Identidade Nacional. In *Cadernos Democráticos*. Fundação Mário Soares.
- MATTOSO, J., DAVEAU, S., & BELO, D. (2010). *Portugal o sabor da terra. Um retrato histórico e geográfico por regiões*. Círculo dos Leitores.
- NEVES, M. (2021). O galego (in)visível. Inquérito sobre a visibilidade da Galiza e do galego em Portugal. In C. Pazos-Justo, M. J. Botada Vilar, & G. André (Eds.), *Galiza e(m) Nós. Estudos para a compreensão do relacionamento cultural galego-português* (pp. 191–212). Húmus.
- NOFERINI, A., BERZI, M., CAMONITA, F., & DURÀ, A. (2020). Cross-border cooperation in the EU: Euroregions amid multilevel governance and re-territorialization. *European Planning Studies*, 28(1), 35–56. <https://doi.org/10.1080/09654313.2019.1623973>
- OECD. (2020). Decentralisation and Regionalisation in Portugal: What Reform Scenarios? In *OECD Multi-level Governance Studies* (Issue January, pp. 1–137). OECD Publishing.
- OTEP. (2018). *Observatório Transfronteiriço Espanha / Portugal Observatorio Transfronterizo España / Portugal*. Secretaría General de Transporte; Ministerio de Fomento. https://www.gee.gov.pt/pt/?option=com_fileman&view=file&routed=1&name=FOLHETO_OTEP_2020_dados_2014a2018.pdf&folder=publicacoes/relatorios%20otep
- POPESCU, G. (2008). The conflicting logics of cross-border reterritorialization: Geopolitics of Euroregions in Eastern Europe. *Political Geography*, 27(4), 418–438. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2008.03.002>
- RADAELLI, C. (2003). The Europeanization of Public Policy. In K. Featherstone & C. Radaelli (Eds.), *The Politics of Europeanization* (pp. 27–56). Oxford University Press.
- RIBEIRO, O., LAUTENSACH, H., & DAVEAU, S. (1991). *Geografia de Portugal. A vida Económica e Social*. Edições João Sá da Costa, Lda. Edições João Sá da Costa, Lda.
- ROCHA, J. F. da, & BARBOSA, A. (2023). O estado do Estado: a regionalização no quadro da Constituição Portuguesa e da abertura à União Europeia. In J. Cadima Ribeiro (Ed.), *Regionalização e Descentralização em Portugal: Reforma do Estado, Aprofundamento da Democracia e Desenvolvimento* (UMinho Editora, pp. 41–61). <https://doi.org/10.21814/uminho.ed.132.3>
- SANTOS, J. A. (1985). *Regionalização, processo histórico*. Livros Horizonte.
- SILVA, P., TELES, F., & PIRES, A. R. (2016). Paving the (Hard) Way for Regional Partnerships: Evidence from Portugal. *Regional and Federal Studies*, 26(4), 449–474. <https://doi.org/10.1080/13597566.2016.1219720>
- TRILLO SANTAMARÍA, J. M. (2014). Cross-Border Regions: The Gap Between the Elite's Projects and People's Awareness. Reflections from the Galicia-North Portugal Euroregion. *Journal of Borderlands Studies*, 29(2), 257–273. <https://doi.org/10.1080/08865655.2014.915704>

- TRILLO SANTAMARÍA, J. M., & LOIS GONZÁLEZ, R. C. (2014). Estrategias para cuestionar el control central del espacio estatal. *Acción exterior y cooperación transfronteriza. Scripta Nova*, 18(49), 1–22.
- VILLARES, R. (2022). *Galiza. Terra Irmã de Portugal*. Fundação Francisco Manuel dos Santos.
- WATERHOUT, B., & MOURATO, J. M. (2009). The Impact of Europeanisation on Planning Cultures. In F. Othengrafen & J. Knieling (Eds.), *Planning Cultures in Europe* (Issue May). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315246727>

Presume de cidade.

No Concello de Pontevedra mudamos a nosa imaxe para facela máis próxima, máis achegada, sen esquecer os piares da nosa identidade como cidade: a pedra e a auga.
A nova marca municipal está feita na Galiza, para ela, desde Pontevedra, facer medrar o orgullo da cidade e o seu recoñecemento fóra e dentro destas fronteiras.

Galiza, a Norte do Norte

José Alberto Río Fernandes

Faculdade de Letras da Universidade do Porto/CEGOT

RESUMO: Vista de Portugal, a Galiza é, antes de mais, parte de Espanha. Mas, desde o Norte de Portugal, ponto de referência do autor, ela é essencialmente uma continuidade, algo que é mais claro para quem vive junto daquilo que durante décadas junto de uma fronteira que sempre foi porosa. De acordo com uma perspectiva multiescalar, procuram-se identificar algumas diferenças e semelhanças, com relação à história, geografia e cultura, designadamente, dando-se conta de elementos da geografia política e projetos de cooperação, assim como de heterogeneidades internas de cada região: Galiza e Norte de Portugal.

Galicia, al Norte del Norte.

RESUMEN: Vista desde Portugal, Galicia es, ante todo, parte de España. Pero, vista desde el norte de Portugal, punto de referencia del autor, Galicia se trata esencialmente de una continuidad regional. Esto es especialmente claro si se vive cerca de una frontera históricamente porosa. Desde una perspectiva multiescalar, intentamos identificar algunas diferencias y similitudes entre Galicia y el norte de Portugal, y también heterogeneidades internas, considerando aspectos históricos, geográficos y culturales, así como desarrollos recientes de la geografía política y la cooperación.

Galicia, to the North of the North.

ABSTRACT: Galice is part of Spain if you see it from Portugal. But seen from the North of the country, where this text is written, Galice is essentially a regional continuity. That is especially clear if you live near a historically porous border. On a multiscalar perspective, we try to identify some differences and similarities between Galice and the North of Portugal, and also internal heterogeneities, considering historical, geographical and cultural aspects as well as recent developments of the political geography and cooperation.

1. Portugal, Espanha e Galiza

Vista de Portugal, a Galiza é, antes de mais, parte de Espanha. Assim a percebem (quase) todos. Isto resulta do facto de Portugal é ser um país unitário, desde (quase) sempre, já que o caso do Algarve foi resolvido em 1267. E é em (quase) todos os lados, uma vez que os arquipélagos de Açores e Madeira, onde há autonomia, são situação geograficamente distante. Por isso, muitos portugueses, olhando para Espanha desde a realidade do seu país – afinal, sempre vemos o outro a partir de nós! – não distinguem facilmente a diferença entre estado, país e

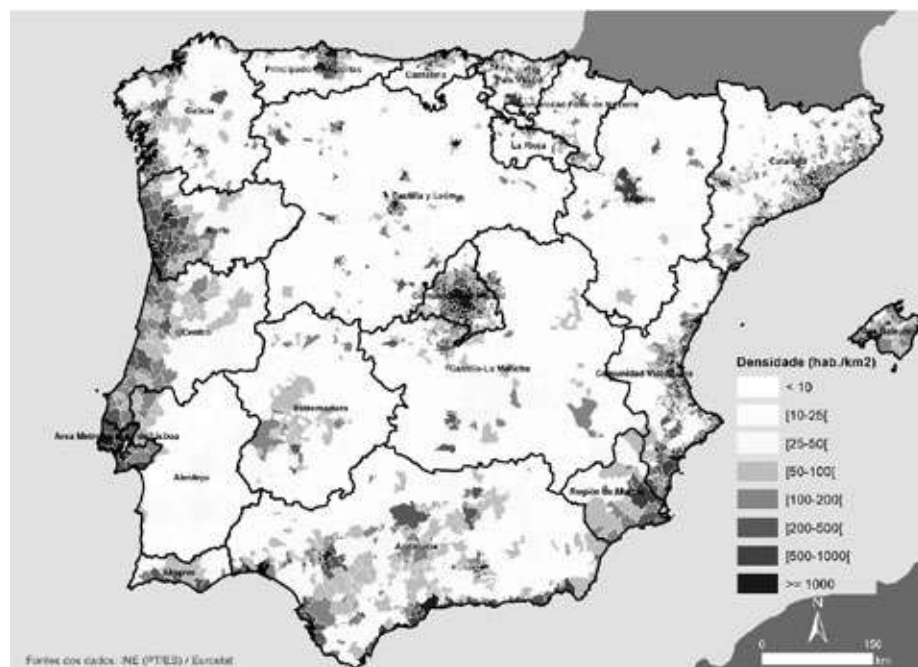
nação e ficam perplexos por existirem ao lado línguas diferentes e autonomias mais ou menos fortes, bem como pulsões independentistas, quando entre eles se cultivou – e ainda cultiva? – o nacionalismo (Breuilly, 1994; Matoso, 1995).

Neste propósito, não ajuda o facto de se ver o Governo da República Portuguesa a estabelecer contactos apenas com o Governo do Reino de Espanha, ou o Presidente da República Portuguesa a visitar Espanha apenas para encontros com o Rei. Em consequência, a compreensão da Galiza, como das comunidades autónomas em geral, é muito baixa, face a uma relação diplomática quase nula, o que faz com que a generalidade dos portugueses possa ter dificuldade em expressar-se quanto aos seus poderes e desconhecer o seu presidente ou o de outras comunidades.

Esta perspetiva, realizada desde um estado unitário, além disso fortemente centralista, sem dimensão subnacional, mas com tradição municipal (Fernandes, 2006), prejudica naturalmente o olhar sobre o outro lado da fronteira, o que é até reforçado, desde logo, pelo simples facto de o termo fronteira ser ainda usado para nomear a delimitação.

Por outro lado, a baixa densidade na parte leste de Portugal e em grande parte do Norte, com correspondência em Espanha, a que se soma a elevada distância entre cidades de alguma dimensão de ambos os lados (salvo entre Elvas e Badajoz), é uma boa razão para se compreender que as relações sejam de intensidade relativamente baixa (figura 1), apesar das muitas pequenas iniciativas de cooperação.

Figura 1. Densidade populacional em 2021. Elaboração de Pedro Chamusca.

Fonte: INE (Portugal e Espanha)

A este quadro político e geográfico, soma-se um quadro histórico e mental que “paira” nos portugueses, tendo por base episódios reais e narrativas de construção forçada de oposição face ao inimigo histórico. São exemplo a expressão que, de Espanha, “não vem, nem bom vento, nem bom casamento”, ou a ideia que Espanha por várias vezes procurou exercer o controlo de Portugal, o que serve até como explicação para a abertura para o mar no processo dito das “descobertas” dos séculos XIV a XIV (Stephens, 2017). Além disso, os historiadores são praticamente unânimes a propósito das desvantagens que resultaram para o país a fusão com Espanha ocorrida no reinado de Filipe II (Filipe I de Portugal), sobretudo nas últimas décadas do período 1580-1640, com Filipe III de Portugal (e IV de Espanha).

Este olhar, marcado pela desconfiança – nada estranho pelo mundo fora face ao país vizinho, com o qual há conflitos e se travam guerras, podem traduzir-se hoje – apesar das indiscutíveis boas relações – em aspetos ligados à independência económica. Aliás, como se viu, aquando da necessidade de privatização de algumas empresas portuguesas como efeito da crise do subprime e das dívidas soberanas, quando muitos entre nós expressaram a preferência pela compra de empresas estratégicas da área da energia por capitais de outros países, incluindo Chinas, relativamente a Espanha.

Neste quadro geral, a Galiza é um caso especial. De facto. Sobretudo para quem a conhece e tem mais contacto com os galegos. Essa diferença marca-se desde logo por razões de ordem natural, como a humidade, o granito e o verde dos campos. É parte de Espanha, mas nem sequer parece Espanha, tão diferente que é da imagem que construímos da “espanholidade”: tem menos claridade e calor, mais animação no relevo e na paisagem, o branco nas povoações está substituído pelo granito e há menos ruído de vozes nas ruas e paixão pelos touros. Além disso, no contacto, a individualidade da sua cultura em relação ao centro de Espanha afirma-se logo na semelhança da língua com Portugal, o que leva o português – sempre tão solícito a expressar-se na língua do outro – a hesitar, porque o galego não parece espanhol, mas também não é português. Na dúvida, ensaia-se o “portunhol”, quando não o inglês, que os portugueses tomam por língua franca.

Para quem conhece a sua evolução – e em especial para o Norte de Portugal – a Galiza é exemplo que vem sempre à mente dos defensores da regionalização, tal o desenvolvimento social e económico que viveu após constituir-se como comunidade autónoma. Além disso, desde Portugal, a Galiza é a Zara, ou melhor, a região onde nasceu e a partir da qual se difundiu a Inditex, uma das maiores empresas do mundo, detentora de grandes marcas, e cujo primeiro estabelecimento fora de Espanha abriu na Rua de Santa Catarina, na cidade do Porto, em 1988.

2. Galiza, Espanha e Norte de Portugal

A Norte do Norte de Portugal, a Galiza é uma evidente continuidade geográfica, disse. Mas, apesar da proximidade e semelhança, há significativas diferenças com o Norte de Portugal, como a de, estranhamente, ainda que a longitude seja igual, o fuso horário não ser o mesmo. Ou nos comportamentos de comida e bebida, por exemplo, pois que embora persistindo o caldo (velha expressão da nossa sopa), o cozido (no qual introduzimos alguns elementos mais e chamamos de “à portuguesa”) e o (mesmo) alvarinho, lá, mas não cá, faz-se sentir o gosto por

“provar vinhos” antes da refeição e constata-se uma forma mais intensa e descontraída de usar o espaço público. Além disso, observando-se com cuidado, pode identificar-se singularidades na arquitetura, como nas marcas presentes nos estabelecimentos comerciais e haverá quem gosta de fazer a sesta.

Historicamente, o movimento de expansão fez-se de Norte para Sul (Lois-González, 2016). Todavia, pode falar-se de um “puxar” desde o centro – a capital dos países – por várias formas, na construção de uma certa “homogeneidade nacional”. Por exemplo, em Portugal, a invocação da “lusitanidade”, associada a povo anterior ao domínio romano que terá resistido nas serranias da Cordilheira Central, esconde o facto de não haver evidência dos lusitanos se terem estendido a Norte do Douro. De resto, os romanos, que deram o nome de Lusitânia a uma das províncias, consideram-na onde é hoje Alentejo e Algarve e incluíram terras incluídas na Comunidade Autónoma da Estremadura, colocando a capital em Emérita Augusta (Mérida), mas não preencheram o território continental português atual nessa província, deixando de fora o que ficava a Norte do Rio Douro. Não deixa por isso de ser curioso que no Norte de Portugal nos deixemos chamar de lusitanos, quando os nossos antepassados estavam incluídos na província da Galécia, onde antes o povoamento assentava em pequenos castros. Apenas (mais) um de muitos equívocos – ou assumidas falsidades – que serviu (e serve) para cimentar a portugalidade, expressa como lusa, lusíada, lusófona, etc.

Mas, há mais, como a diminuição da importância da continuidade entre o que está a Norte do Douro e a Norte do Minho, como a ideia de um “falar correto” do português, a partir do modo como é falado em Coimbra, ou até, como é difundido pelas televisões desde Lisboa, com total desvalorização da raiz galaico-duriense, ou o alargamento do fado e da tourada “à portuguesa” de Sul para Norte. Como apontou Matoso (1995, p. 6) “... poder-se-ia dizer que a aparente uniformidade cultural portuguesa esconde a dominação do Sul pelo Norte, depois de o Estado português se ter apropriado da cultura do Norte”.

Todavia, este processo nunca foi capaz de quebrar laços de amizade e proximidade entre o Norte de Portugal e a Galiza, cimentados em vários momentos históricos e reforçados por movimentos populacionais e de troca de produtos. Há vários trabalhos que comprovam a importância das migrações, designadamente no século XVIII e XIX (com destaque para Alves, 2002), e inúmeras referências aos aguadeiros e padeiros galegos no Porto, ou aos construtores dos muros em xisto no Douro vinhateiro que estarão na base da referência popular ao “trabalhar como um galego”. Todavia, a expressão dos imigrados da Galiza nunca teve o devido reconhecimento. E, entretanto, a Galiza prosperou, fazendo com que o balanço, se medido em PIB/capita lhe seja claramente favorável.

Atualmente, se a mobilidade da população se mantém, com características marcadamente distintas, o que mais se nota é a falta de correspondência entre a continuidade geográfica e uma dificuldade de aprofundamento político, no quadro da chamada Euro-região Galiza Norte de Portugal. A principal explicação recairá na assimetria de poder, entre a Xunta da Galiza, com legitimidade e grande autonomia, por contraponto a um poder regional do Norte, representado por um interlocutor desconhecido da população e com muita reduzida amplitude de decisão política.

Neste contexto, multiplicam-se os discursos e declarações de boa vontade. Como também se foram multiplicando os organismos para a cooperação e promoção de iniciativas de

desenvolvimento integrado, caso dos agrupamentos europeus de cooperação territorial (AECT) – com destaque para a AECT Galiza-Norte de Portugal –, da Fundação CEER, uma estrutura de cooperação entre universidades, e do Eixo Atlântico, rede de cidades de ambos os territórios. Mas, de uma forma geral, sendo certo que a cooperação é importante, parece não ser menos importante o encontro oportunista orientado para as vantagens que decorrem de uma captura extra de fundos europeus. É o caso da AECT Galiza-Norte de Portugal, criada em 2008, com um caráter institucional e uma ligação direta à Xunta e à CCDRN que, como as outras AECT que foram sendo criadas (entre municípios) e tal como o CEER e o Eixo Atlântico, é instrumental na captação de fundos, permitindo-lhe levar a cabo atividades e investimentos com uma facilidade que Xunta e CCDR não teriam por si só. No caso do CEER, que reúne as seis universidades públicas, sempre com o secretariado em Santiago de Compostela, de cuja universidade vem o diretor, é uma fundação de direito espanhol e constitui uma plataforma de colaboração com várias realizações, como cursos de mestrado e de doutoramento conjuntos, tendo dela saído a ideia de lançamento do Iacobus, versão em forma euro-regional de Erasmus, acessível a estudantes, docentes, funcionários e investigadores. O Eixo Atlântico, que começou pela vontade dos municípios de Porto e Vigo, teve grande expressão política. Todavia, foi perdendo protagonismo e conforto político na Xunta e na CCDRN, assim como junto de autarcas de municípios com maior expressão, sobretudo depois do alargamento a dezenas de outros, alguns de pequena dimensão. Mantem a sede em Vigo e o mesmo secretário-geral, galego, desde a fundação.

3. Galiza e Norte de Portugal

A cooperação, que é também aprendizagem, e a ação, que levam à transformação da sociedade e do território, avançam. E têm várias escalas. São particularmente visíveis a nível local ou sub-regional, nas articulações entre os municípios de um e outro lado do Rio Minho e entre Chaves e Verín e Bragança e Zamora, assim como no comércio e restauração de Caminha, Vila Nova de Cerveira, Valença, Monção e Melgaço, muito dependente dos vizinhos a Norte, assim como nas suas áreas empresariais. De facto, onde, desde o Norte de Portugal, é o Alto Minho, e para a Galiza, o Baixo Minho, a densidade populacional e a existência de núcleos urbanos de algum significado em ambas as margens, favorece o contacto. As ligações são de todo o tipo, para trabalho, compras e serviços, estendendo-se também às empresas. É especialmente evidente relativamente às empresas que se estabelecem no Sul da Galiza, que aproveitam, entre outras vantagens, uma mão-de-obra considerada mais dócil, porque menos propensa a greves e outras ações reivindicativas (de acordo com informações da Associação Empresarial de Viana do Castelo)

A cooperação tem expressão também à escala da província de Pontevedra e da CIM Alto Minho, em projetos vários, alargando-se especialmente e para fora das instituições quando se pensa no recurso ao porto de Vigo, na influência da PSA Citroen sobre o tecido industrial do Noroeste de Portugal, ou na acessibilidade ao aeroporto Francisco Sá Carneiro e, ainda, na captação de visitantes e turistas por parte de alguns lugares, especialmente as praias das Rias Baixas e as cidades de Vigo, Pontevedra e Santiago de Compostela (desde o Norte de Portugal), ou Valença, Viana, Braga, Guimarães e Porto (desde a Galiza). Na dimensão turística, de resto,

há não apenas “alinhamento estratégico” entre Norte de Portugal e Galiza (celebrado em Vila Nova Gaia em 2022), como uma grande importância recíproca, traduzida no facto de cerca de metade dos turistas da Galiza serem portugueses e da presença de galegos no Norte de Portugal aumentar continuamente e ter grande significado fora do período de verão.

Mas, a Galiza é diversa. É evidente a dualidade entre “litoral” e “interior”, tal como no Norte de Portugal, entre Minho e Trás-os-Montes. Olhadas entre Norte e Sul, há dessemelhanças também, desde logo pela presença das rias, altas e baixas, que não têm paralelo a Sul, como a animação das montanhas de Trás-os-Montes não está sempre presente no interior galego. Mas, nos dois casos, os contrastes mais fortes serão marcados pela distância ao mar, sobretudo marcado pela densidade da população e das empresas.

Na sua heterogeneidade, a Galiza é, também, para os mais velhos, a memória da ida ao El Corte Inglés, a Vigo, ou a simples travessia sobre o Minho, para ir a Tui. Para muitos mais, hoje, a parte final do caminho de Santiago, ou, de qualquer forma, destino de visita à cidade “Património da Humanidade”. Pontevedra é agradável e bela, famosa como exemplo de cidade para andar a pé, com a Corunha, lá mais longe. Há ainda as praias, entre as quais Sanxenxo é a mais conhecida a Sul, que hoje não atraíram tantos como os que atravessam o Rio Minho em sentido contrário, com destino ao Algarve.

A Galiza do litoral é também pesca e marisco, numa paisagem cada vez mais urbanizada e com uma economia onde a indústria e sobretudo os serviços acrescentam muito mais valor económico do que a correspondente área ocupada. A conurbação avança, no que parece constituir a construção de uma proto-região metropolitana que pode coalescer com o espaço habitado por 3,3 milhões de habitantes entre Viana do Castelo e Aveiro.

Entretanto, para a larga maioria do Norte de Portugal, designadamente os que habitam a cidade alargada do Porto (com 1 milhão de habitantes num círculo com 10km de raio), o interior da Galiza é um desconhecido. É certo que quem mora em Chaves conhece Verín e alguns Ourense; quem é de Bragança terá ido a Puebla de Sanabria. Mas, arrisco a afirmar que, no Porto e talvez em Braga, muitos mais já foram a Londres ou Paris, porventura a Barcelona ou Madrid, que a Lugo ou Ourense. Na comparação com o que se passa mais a Norte, pode dizer-se que “...Portugal fica muito mais perto da Galiza que a Galiza de Portugal” (Lois-González, 2016, p. 29).

Próxima, mas também afastada; espanhola, mas diferente; conhecida, mas, em boa parte, nunca vista. Assim é a Galiza para Portugal. Até para os vizinhos – e amigos – do Norte de Portugal que estão sempre prontos a fazer mais e melhor na cooperação. Como portugueses, mas portugueses cansados de tantos séculos de centralismo. Cientes, que o Norte continua a Norte.

José Alberto Rio Fernandes. Professor Catedrático da Faculdade de Letras da Universidade do Porto/CEGOT. Mail: joseriof@letras.up.pt

Bibliografía

- ALVES, Jorge Fernandes (2002) Imigração de galegos no Norte de Portugal (1500-1900). Algumas notas. In ROEL, Antonio Eiras; LOPO, Domingo Gonzalez (coord.)-Movilidade e migracións internas na Europa Latina. Unesco. Santiago de Compostela: Universidad (Catedra Unesco), p. 117-126.
- BREULLY, J. (1994) Nationalism and the State, 2nd ed., The Chicago University Press.
- FERNANDES, José A. Rio (2006) Reestruturação territorial portuguesa: o duplo centralismo à procura de escala intermédia, Xeográfica – Revista de Xeografía, Territorio e Medio Ambiente, nº6, Universidad Santiago de Compostela, pp. 95-113.
- LOIS-GONZÁLEZ, Rubén (2016) Galiza no espaço lusófono, GOT – Revista de Geografía e Ordenamento do Território, 10, pp. 9-33.
- MATOSO, José (1995) Identificação de um país. Vol. I - Ensaio sobre as origens de Portugal (1096-1325), Editorial Estampa.
- STEPHENS, Henry M. (2017) Portugal. A História de uma Nação. Alma dos Livros.

Xulio Ríos
Asesor emérito del
Observatorio de la Política China

A importância da posição geográfica e do metabolismo urbano no agravamento de episódios extremos de calor – estudo de caso no Porto e na Corunha

Helena Madureira

Departamento de Geografia, Faculdade de Letras da Universidade do Porto, CEGOT.

Ana Monteiro

Departamento de Geografia, Faculdade de Letras da Universidade do Porto, CEGOT.

Maria Pacheco

Curso de Doutoramento em Geografia, Faculdade de Letras da Universidade do Porto, CEGOT

RESUMO: A Península Ibérica tem vindo a ser identificada como um *hotspot* nas evidências de mudança climática e como uma das áreas que mais contribui para o aquecimento global. Os sinais das manifestações de mudança climática no Noroeste da Península Ibérica, ainda que teoricamente menos expectáveis, têm sido cada vez mais eloquentes em todas as variáveis climáticas. Neste artigo avaliamos o peso relativo das especificidades locais e das condições zonais e globais na explicação da magnitude e frequência dos fenómenos térmicos extremos no Porto e na Corunha, analisando as tendências seculares do comportamento da temperatura e da precipitação, a frequência e magnitude dos episódios de calor extremo e o efeito local potencial do contexto geográfico e do metabolismo urbano na amplificação dos efeitos de episódios de calor extremo. Os resultados permitiram dissecar com clareza o peso e a importância relativa de alguns estímulos-respostas no sistema climático, confirmando a necessidade de incentivar a inclusão de uma maior elasticidade espacial nas múltiplas reflexões em curso sobre a forma mais eficaz e eficiente de implementar medidas de adaptação à ameaça climática.

Palavras-chave: ondas de calor; adaptação climática; tendências climáticas seculares; noroeste peninsular

A importancia da posición xeográfica e o metabolismo urbano no agravamento dos episodios de calor extremo – estudio de caso no Porto e A Coruña

Resumo: A Península Ibérica foi identificada como un *hotspot* nas evidencias do cambio climático e como unha das áreas que máis contribúe ao quentamento global. Os sinais das manifestacións do cambio climático no Noroeste da Península Ibérica, aínda que teoricamente menos esperábeis, foron cada vez máis elocuentes en todas as variábeis climáticas. Neste artigo avaliamos o peso relativo das especificidades locais e das condicións zonais e globais na explicación

da magnitude e frecuencia dos fenómenos térmicos extremos no Porto e na Coruña, analizando as tendencias seculares do comportamento da temperatura e da precipitación, a frecuencia e magnitude dos episodios de calor extrema e o efecto local potencial do contexto xeográfico e do metabolismo urbano na amplificación dos efectos dos episodios de calor extrema. Os resultados permitiron disecar con claridad o peso e a importancia relativa dalgúns estímulos-respostas no sistema climático, confirmando a necesidade de incentivar a inclusión dunha maior elasticidade espacial nas múltiples reflexións en curso sobre a forma máis eficaz e eficiente de implementar medidas de adaptación á ameaza climática.

Palabras chave: ondas de calor; adaptación climática; tendencias climáticas seculares; noroeste peninsular

La importancia de la posición geográfica y el metabolismo urbano en el agravamiento de los episodios de calor extremo – estudio de caso en Oporto y A Coruña

RESUMEN: La Península Ibérica ha sido identificada como un *hotspot* en las evidencias del cambio climático y como una de las áreas que más contribuye al calentamiento global. Las señales de las manifestaciones del cambio climático en el Noroeste de la Península Ibérica, aunque teóricamente menos esperables, han sido cada vez más elocuentes en todas las variables climáticas. En este artículo evaluamos el peso relativo de las especificidades locales y de las condiciones zonales y globales en la explicación de la magnitud y frecuencia de los fenómenos térmicos extremos en Oporto y A Coruña, analizando las tendencias seculares del comportamiento de la temperatura y de la precipitación, la frecuencia y magnitud de los episodios de calor extremo y el efecto local potencial del contexto geográfico y del metabolismo urbano en la amplificación de los efectos de los episodios de calor extremo. Los resultados han permitido diseccionar con claridad el peso y la importancia relativa de algunos estímulos-respuestas en el sistema climático, confirmando la necesidad de incentivar la inclusión de una mayor elasticidad espacial en las múltiples reflexiones en curso sobre la forma más eficaz y eficiente de implementar medidas de adaptación a la amenaza climática.

Palabras clave: olas de calor; adaptación climática; tendencias climáticas seculares; noroeste peninsular

The importance of geographic position and urban metabolism in the worsening of extreme heat episodes – case study in Porto and A Coruña

ABSTRACT: The Iberian Peninsula has been identified as a hotspot in climate change evidence and as one of the areas contributing most to global warming. The signs of climate change in the northwest of the Iberian Peninsula, although theoretically less expected, have been increasingly eloquent in all climate variables. In this article we assess the relative contribute of local specificities and zonal and global conditions in explaining the magnitude and frequency of extreme heat events in Porto and A Coruña. We analyzed the secular trends in temperature and precipitation, the frequency and magnitude of extreme heat episodes and the potential local impact of the geographical context and the urban metabolism in amplifying the effects of extreme heat episodes. The outcomes clearly showed the relative importance of certain stimulus-response relations in the climate system, confirming the need to encourage the inclusion of more spatial

elasticity in the multiple ongoing attempts to achieve most effective and efficient ways of implementing adaptation measures to climate threats.

Keywords: heat waves; climate adaptation; secular climatic trends; northwest Iberia

1. Introdução

Os sinais das manifestações de mudança climática no NW da Península Ibérica, à semelhança do que sucede em todo o Planeta, têm sido cada vez mais eloquentes em todas as variáveis climáticas, e mesmo na Corunha, que já foi considerada como o “melhor clima de Espanha”¹.

A temperatura e a precipitação, por exemplo, têm vindo a revelar um padrão de comportamento muito irregular e impulsivo típico de qualquer *sistema* em busca de novos equilíbrios. Tanto em Portugal como em Espanha as evidências científicas de modificações no padrão de comportamento do *sistema climático* têm sido inúmeras (Castro, M., Martin-Vide, J. e Alonso, S., 2005; González, A., Pérez, D. et al., 2020; Monteiro, A., Madureira, H. et al., 2017; Serrano-Notivoli, R., Lemus-Canovas, M. et al., 2022).

E, na Península Ibérica, como noutras latitudes, as consequências negativas na saúde dos seres humanos, com um aumento da morbidade e mortalidade (Massetot, P., Mistry, M. et al., 2023; Monteiro, A., 2014; Monteiro, A., Carvalho, V. et al., 2013; Monteiro, A., Carvalho, V. et al., 2012; Monteiro, A. e Madureira, H., 2020), na flora, com o desaparecimento de algumas espécies e com o aumento da prevalência de pragas e doenças, ou na fauna, com o desaparecimento e/ou com a mutação genética de algumas espécies, têm sido alvo da atenção dos produtores de conhecimento desde meados da década de 80 do século passado. Até porque os impactes destas manifestações de mudança climática têm sido responsáveis por perdas e danos substantivos com reflexos, cada vez mais evidentes, no sucesso do desempenho socioeconómico dos mais variados grupos populacionais, e especialmente nos espaços urbanizados (Monteiro, A. e Madureira, H., 2020; Zhao, L., Oppenheimer, M. et al., 2018).

A frequência e a intensidade dos episódios extremos de calor em 2003, que provocaram um aumento extraordinário da morbidade e da mortalidade em toda a Europa e América do Norte (García-Herrera, R., Díaz, J. et al., 2010; Robine, J. M., Cheung, S. L. et al., 2008; Russo, S., Sillmann, J. e Fischer, E. M., 2015; Tobias, A., Roye, D. e Iniguez, C., 2023), corporizaram um marco importante na valorização destes sinais do *sistema climático*, e fizeram com que este risco se transformasse numa prioridade em todas as instâncias governativas mundiais, europeias, nacionais e locais (Peña-Angulo, D., Gonzalez-Hidalgo, J. C. et al., 2021) forçando a sua inclusão na agenda política e impondo a necessidade de encontrar, urgentemente, medidas de mitigação e de adaptação eficazes (European Commission, 2020; European Commission e Joint Research Centre, 2018; Official Journal of the European Union, 2021).

¹ Cartaz realizado por Álvaro Cebreiro nos anos 30 (VENTUREIRA, R. «La Coruña, el mejor clima de España»: la profecía de 1934 que se está cumpliendo. El Debate, 16/06/2022, <https://www.eldebate.com/sociedad/20220616/coruna-clima-ideal-profecia-1934-esta-cumpliendo.html>

Desde então, a investigação científica intensificou a busca de evidências objetivas para procurar compreender a teia de estímulos envolvidos na ocorrência destes paroxismos. Os resultados, até ao momento, apontam para uma miríade de factos de índole espacial e temporal muito diversa. Incluem, por exemplo, a constatação de novos posicionamentos dos aparelhos barométricos térmicos e dinâmicos ao longo do ano, as modificações do percurso e das características das correntes marítimas, as alterações no teor de salinidade dos oceanos, mas também a importância da criação de novas condições à superfície da terra distorcendo substantivamente os reflexos dos estados de tempo no *canopy layer*.

A literatura científica sobre esta temática é consensual sobre a existência de uma subida da temperatura em todas as estações do ano na zona temperada da fachada leste do oceano Atlântico, que parece coincidir com uma presença mais frequente e mais intensa do anticiclone dos Açores próximo do NW da Península Ibérica sobretudo na Primavera e no Verão (Fernández-Montes, S., Rodrigo, F. S. et al., 2013) condicionando, nesta faixa de circulação zonal de W e de fronteira entre as massas de ar tropical e polar, a frequência relativa da sua presença em cada época do ano (García-Herrera, R., Díaz, J. et al., 2005; Jerez, S., Montavez, J. P. et al., 2010; Jerez, S., Montavez, J. P. et al., 2012). O consequente reposicionamento da depressão dinâmica da Islândia e a forma e a força dos anticiclones e das depressões de origem térmica geradas no continente europeu, no mar mediterrâneo e no norte do continente africano, assim como a alteração na prevalência das circulações zonais ou meridianas, produzem consequências relevantes no modo como se repercutem nos mosaicos climáticos junto ao solo.

O observatório europeu *Copernicus* que colige, analisa e divulga publicamente e em tempo quase real informação sobre o nosso Planeta em várias dimensões, dentre as quais a climática, tem vindo a ilustrar com grande clareza a modificação nos padrões de resolução do *sistema climático* chamando, por exemplo, à atenção para a tendência persistente de balanços energéticos positivos (Copernicus Climate Change Service (C3S), 2023). O ano de 2022 foi considerado por esta fonte como o que teve os valores mais elevados de temperatura, desde que há registos, em vários meses de Verão e de Outono.

Acrescentando a esta nova vitalidade planetária ao nível do comportamento físico-químico da atmosfera, o reconhecimento da complexidade acrescentada pelas ações de origem antrópica expressas pela intensa artificialização da superfície terrestre, pela diminuição dos fornecedores de vapor de água para a atmosfera, pela modificação da composição química da camada gasosa e pela alteração da morfologia, é possível deduzir que há uma grande proliferação de resultados completamente novos ao nível das trocas de energia e massa nos *subsistemas climáticos regionais e locais*, que têm reflexos nos contextos climáticos vivenciados localmente e nos balanços energéticos regionais, zonais e planetários. É legítimo, portanto, concluir que em algumas circunstâncias o *sítio* e a *posição geográfica* ou a reformulação profunda das formas, dos materiais e do metabolismo local, podem esbater ou até silenciar totalmente o impacto das condições atmosféricas sobre o contexto climático vivido num determinado lugar. E, por isso, tem-se revelado muito avisado adicionar às análises planetárias e zonais uma observação criteriosa do contexto geográfico específico de cada lugar (Madureira, H. e Monteiro, A., 2021).

Neste contributo propomo-nos analisar o peso de cada um dos elementos deste intrinca- do e *novo normal do sistema climático* para compreender a intensidade e a frequência de even-

tos extremos de calor em duas áreas geograficamente muito próximas - o Porto (41,1°N; 8,6°W; 93m) e a Corunha (43,4°N; 8,4°W; 67m) - inscritas no mesmo quadrante sinóptico (Figura 1), ambas costeiras e na fachada leste do oceano Atlântico, com núcleos centrais bastante compactos, com mais de dez séculos de história, com áreas muito semelhantes (Porto com 41,42km² e a Corunha com 37,8km²) e com uma dimensão populacional muito idêntica se nos restringirmos aos limites administrativos e se considerarmos apenas os residentes (em 2021 Porto 231962 habitantes e na Corunha 245488). Mas, para o nosso objetivo, importa relevar que as duas áreas urbanas são bastante distintas se contemplarmos a população utilizadora e fazedora do território (no Porto 1302734 e na Corunha 422796)². De facto, como estimou Oke (1973)³, a dimensão populacional de uma área urbanizada, ao contribuir quotidianamente para o seu metabolismo dá, de uma forma muito simples, mas fiável, um sinal da magnitude dos balanços energéticos positivos.

Assim, ainda que os sinais planetários e zonais sejam perentórios quanto ao padrão de comportamento da temperatura ao longo do último século, destacando a Península Ibérica como um *hotspot* nas evidências de mudança climática e como uma das áreas que mais contribui para o aquecimento global (Diffenbaugh, N. S. e Giorgi, F., 2012; Lionello, P. e Scarascia, L., 2018; Tuel, A. e Eltahir, E. A. B., 2020), parece-nos necessário, até para nos podermos adaptar melhor às ameaças futuras, avaliar os impactes positivos concretos das especificidades geográficas locais que neste exercício, restringiremos às que decorrem do *sítio* e *posição* e do metabolismo urbano.

Figura 1 – Quadrante sinóptico do Porto e da Corunha

- 2 Utilizamos dados das Áreas Urbanas Funcionais (FUA), que resultaram da definição pela Eurostat de um complemento à nomenclatura de unidades territoriais para fins estatísticos, sendo definidas pelo conjunto definido pelo núcleo central da cidade (“core city”) e a sua respetiva área envolvente, delimitada com base nos movimentos pendulares (“commuting zone”). Para mais detalhes sobre a delimitação das áreas geográficas de referência, consultar Dijkstra, L. and Poelman, H. (2012). Cities in Europe, the new OECD-EC definition, European Commission, Brussels, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2012_01_city.pdf
- 3 Oke (1973) demonstrou que para as cidades europeias onde à época já existia investigação aplicada em climatologia urbana, a intensidade média das ilhas de calor podia ser estimada a partir da equação $2,01 \log \text{Pop} - 4,06$. Aplicando esta equação a estimativa para o Porto é de 8,2°C e para a Corunha é de 7,2°C

2. Dados e Métodos

A procura do peso relativo das especificidades locais e das condições zonais e globais para explicar a magnitude e frequência de eventos extremos de calor no Porto e na Corunha foi efetuada seguindo quatro principais grupos de procedimentos metodológicos.

Num primeiro momento, começamos por identificar o *sítio* e a *posição geográfica* de cada uma das cidades através da realização de um modelo digital de terreno para as duas áreas urbanas.

Num segundo momento foram coligidos e organizados os registos diários seculares, entre 1901 e 2022, de temperatura e precipitação das estações Porto-Serra do Pilar - 546 (IPMA) e Corunha - 1387 (AEMET). Os dados foram representados graficamente de forma a sintetizar tendências relativas às médias anuais e decenais da temperatura média, máxima e mínima e aos totais de precipitação, anuais e acumulados durante o período seco e durante o período húmido.

Num terceiro momento procedeu-se à identificação dos episódios de temperatura extrema para as duas estações e para o mesmo período de análise, seguindo-se três procedimentos metodológicos: primeiro, para averiguar a tendência secular do número de dias de calor e frio extremos, foram calculados os percentis 97 e 99 das temperaturas máximas e os percentis 1 e 3 das temperaturas mínimas, sendo posteriormente os dados sintetizados graficamente em totais anuais; segundo, identificaram-se as “ondas de calor” seguindo os critérios da AEMET⁴ mas adaptando-os à extensão da série analisada (≥ 3 dias consecutivos com temperatura máxima superior ao percentil 95 da série secular nos meses de julho e agosto), sendo os dados sintetizados graficamente através do total anual de dias com temperatura máxima superior ao percentil 95 e através frequência anual e intensidade (média das temperaturas máximas) de episódios de calor extremo; por último, para procurar ajuizar sobre o peso relativo do quadro sinóptico na ocorrência dos episódios extremos, avaliou-se a sincronicidade dos momentos paroxismáticos e comparou-se a magnitude, frequência e coincidência temporal dos eventos extremos de temperatura para procurar entender a importância do contexto zonal relativamente ao contexto local tanto na magnitude como na frequência dos episódios térmicos extremos.

Num quarto momento, e de forma a avaliarmos o potencial efeito do metabolismo urbano na amplificação dos impactos dos episódios de calor extremo no *canopy layer*, foram elaboradas imagens térmicas das duas áreas urbanas. Recorreu-se ao arquivo Landsat, e mais especificamente ao satélite Landsat 8 OLI (<https://earthexplorer.usgs.gov/>), e averiguou-se a disponibilidade de imagens para momentos simultâneos de calor extremo no Porto e na Corunha. Como não se verificou nenhuma coincidência entre a passagem do satélite e as datas em que se registaram episódios de calor extremo simultaneamente nas duas estações, optou-se por

selecionar os dias 14 de julho de 2016⁵ e 31 de julho de 2022⁶. Na ‘Coleção 2 - Nível 2’, os produtos Landsat já se encontram pré-processados, pelo que a banda térmica (ST10), disponibilizada no formato GeoTIFF e com uma resolução de 30m (à semelhança das outras bandas), inclui as necessárias correções radiométricas e atmosféricas (USGS, 2022). A temperatura de superfície (Ts) é obtida por meio da aplicação de um fator de conversão fornecido pelo USGS (2022), sendo que em simultâneo se converteram os valores de graus Kelvin para graus Celsius: $T_s = (ST10 * 0,00341802 + 149) - 273,15$ em que, T_s = Temperatura de superfície (°C); ST10 = Banda 10 do Landsat 8.

3. Resultados

Tanto o Porto como a Corunha têm climas oceânicos do subtipo atlântico (Artín Cortinas, A. e Pérez Alberti, A., 1999; Martin-Vide, J. e Olcina-Cantos, J., 2001; Monteiro, A., 1997), com um período húmido no inverno e um período seco no verão com temperaturas médias entre os 11°C e os 15°C, amplitudes térmicas diárias entre os 8°C e os 12°C, humidade relativa elevada persistente e nebulosidade muito frequente. A precipitação total anual oscila, em média entre os 400mm e os 2000mm. Morfológicamente, o município do Porto estende-se por uma plataforma ligeiramente inclinada para o mar cujas altitudes variam entre 0m e os 160m enquanto a Corunha tem altitudes muito semelhantes ao Porto (0m a 289m) mas assenta numa península e num istmo bastante expostos aos fluxos de ar oceânicos. Estes são, contudo, muito diversificados devido à configuração extremamente recortada da linha de costa – *as rias em leque* - e à presença próxima, a oeste, de relevos com uma orientação NNW-SSW, o que favorece a presença constante de nebulosidade, nevoeiros e uma humidade relativa sempre muito elevada (Figura 2).

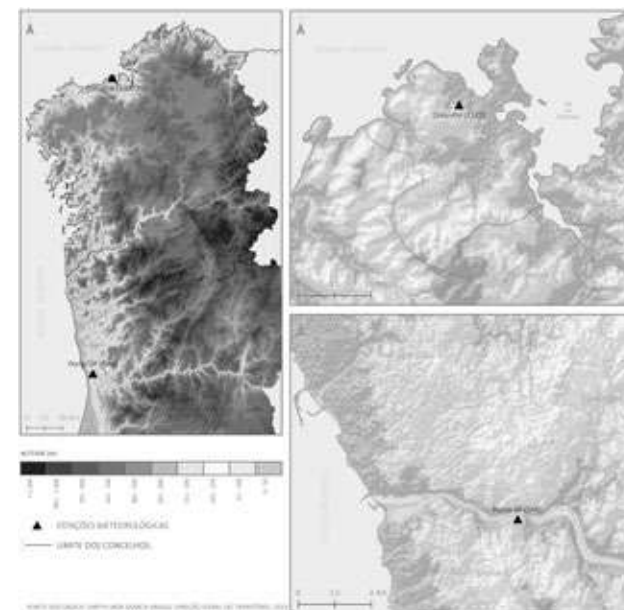

Figura 2 – Contexto geográfico das cidades do Porto e da Corunha.

⁴ A Agência Estatal de Meteorologia (AEMET) considera como onda de calor um episódio de pelo menos três dias consecutivos em que pelo menos 10% das estações consideradas registam temperaturas máximas superiores ao percentil 95 da respetiva série de temperaturas máxima diárias dos meses de julho e agosto do período 1971-2000.

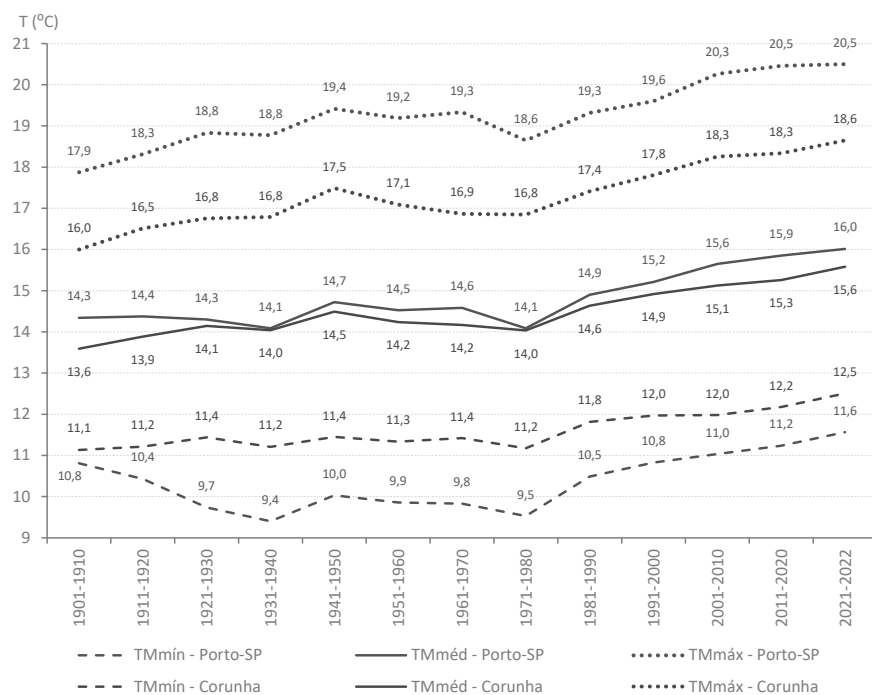
⁵ Julho de 2016 registou, segundo o NOAA, 0,87°C acima da média do século 20 e segundo o Copernicus a temperatura do ar em Julho de 2016 foi, na Europa em geral, e particularmente no SW Europeu acima das normais 1981-2010 Fonte: COPERNICUS: *Average surface air temperatures for July 2016*, 2016, <https://climate.copernicus.eu/average-surface-air-temperatures-july-2016>

⁶ Segundo o Copernicus, Julho de 2022 foi um dos três Julhos mais quentes à escala global (mais 0,4°C do que a normal 1991-2020) e um dos seis mais quentes na Europa. Fonte: COPERNICUS: *Surface Air Temperature Anomaly for July 2022, 2022*, <https://climate.copernicus.eu/surface-air-temperature-july-2022>

A análise das médias decenais dos registos diários de temperatura entre 1901 e 2022 nas estações de Porto Serra do Pilar e da Corunha evidencia, desde logo, diferenças muito interessantes tendo em conta a proximidade latitudinal entre as duas estações: i) a temperatura mínima é sempre mais baixa no Porto do que na Corunha; ii) a temperatura máxima é sempre mais elevada no Porto do que na Corunha; iii) a amplitude térmica é sempre muito superior no Porto. E mostra, por outro lado, e para as duas estações, uma tendência positiva contínua particularmente acentuada a partir da década 1981-1990 (Figura 3)

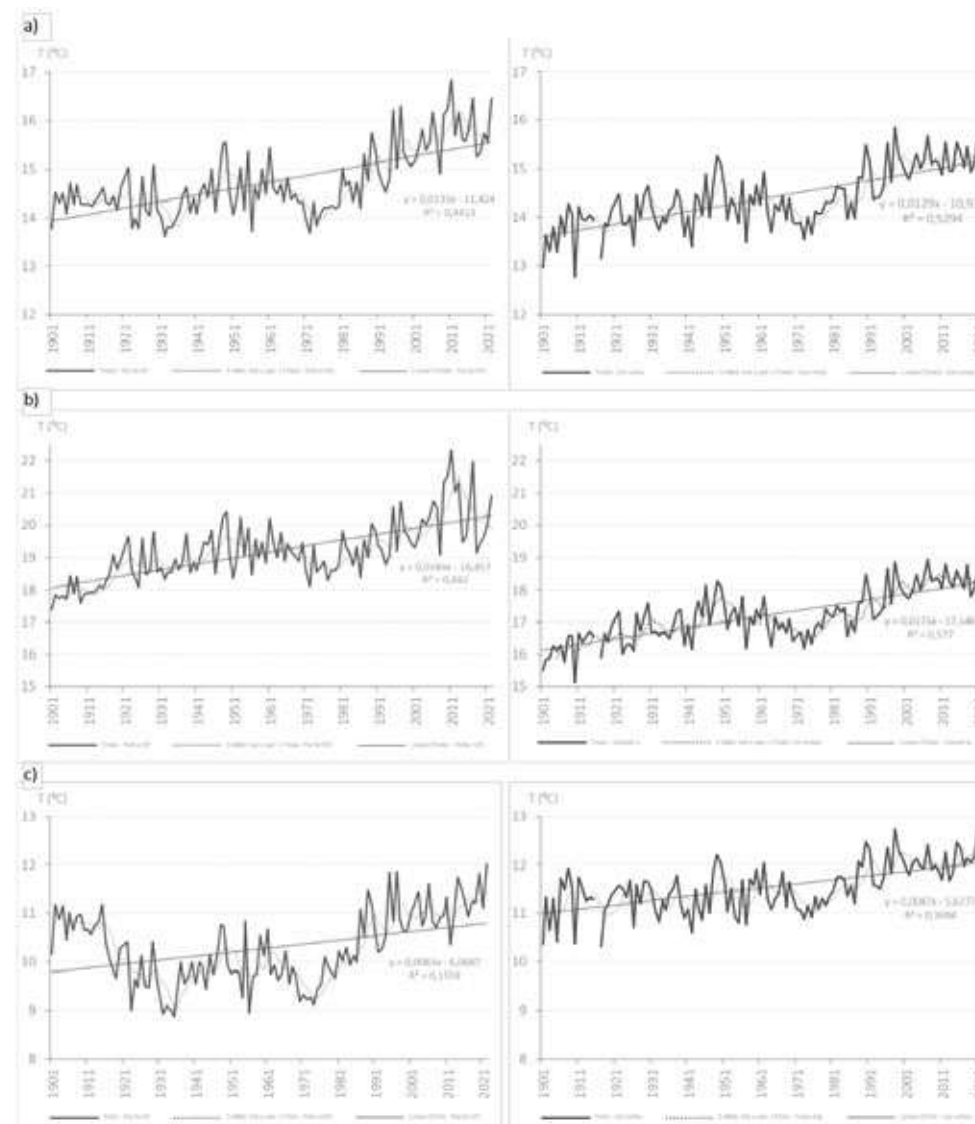
Este padrão de comportamento reafirma-se na análise dos registos médios anuais onde apesar do ajuste da reta de regressão à nuvem de pontos seja fraco (r^2 entre 0,15 e 0,57) a inclinação positiva transcreve a ocorrência de valores progressiva e continuamente superiores a partir dos anos 80 do século passado (Figura 4a). Este comportamento é particularmente relevante no caso das temperaturas mínimas, onde as diferenças persistentes entre o Porto, mais frio, e a Corunha, mais quente, parecem ter-se esbatido substantivamente neste milénio (Figura 4c). Acrescente-se ainda que a modificação do comportamento das temperaturas mínimas, sendo particularmente notória no Porto (Figura 4c), é agravada, em termos de riscos climáticos, com uma ligeira diminuição e uma maior irregularidade tanto dos totais anuais de precipitação no Porto como dos totais acumulados no período seco e no período húmido do ano. Factos que parecem não estar a acontecer na Corunha (Figura 5).

Figura 3 – Médias, por década, das temperaturas média, mínima e máxima no Porto e na Corunha entre 1901 e 2022.

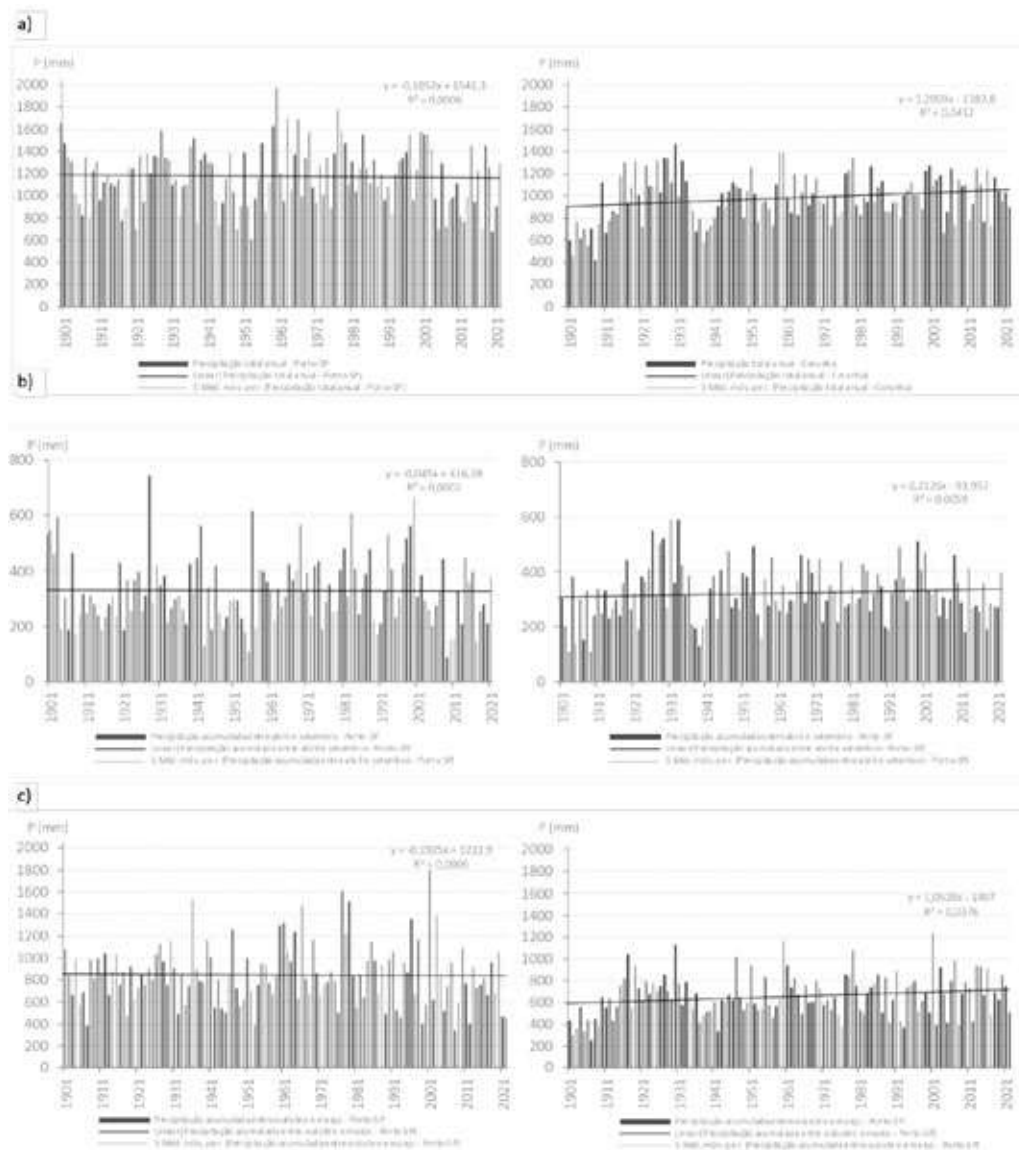
Fonte dos dados: IPMA e AEMET

Figura 4 - Temperatura média anual (a), Temperatura média máxima anual (b) e Temperatura média mínima anual (c) no Porto (à esquerda) e na Corunha (à direita) entre 1901 e 2022 – registos, médias móveis de 5 anos e regressão linear.

Fonte dos dados: IPMA e AEMET

Figura 5 - Precipitação total anual (a) durante o período seco (b) e durante o período húmido do ano (c) no Porto (à esquerda) e na Corunha (à direita) entre 1901 e 2022 – registos, médias móveis de 5 anos e regressão linear.

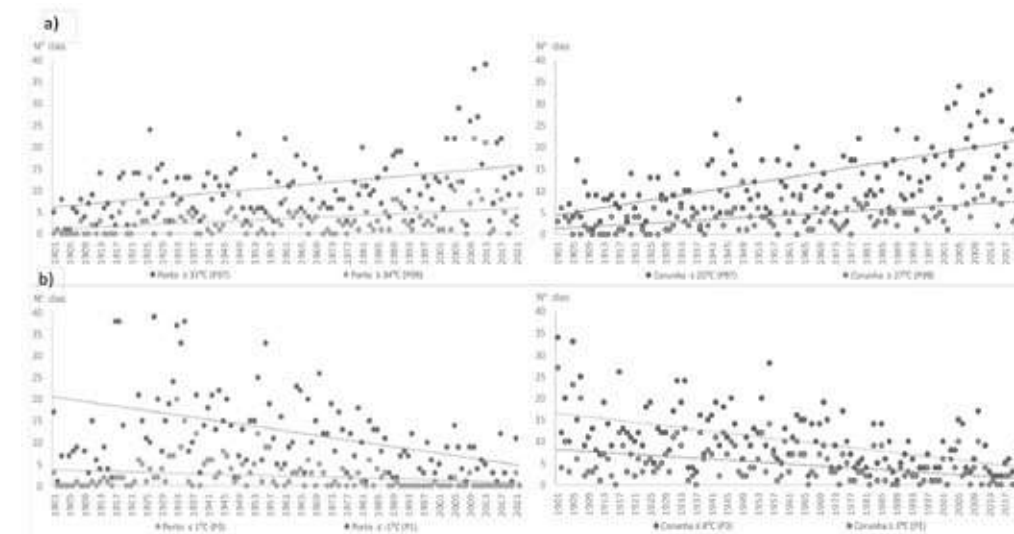

Fonte dos dados: IPMA e AEMET

Centramo-nos agora nos resultados relativos aos episódios de temperatura extrema. A avaliação comparada da distribuição temporal do número de dias com temperatura máxima excepcionalmente elevada (Figura 6a) revela, desde logo, que estes episódios se têm vindo a tornar mais frequentes nas últimas décadas quer no Porto quer na Corunha. Deve-se, no entanto, destacar que esta tendência parece ser mais marcada na Corunha do que no Porto. De facto, considerando o comportamento das temperaturas excepcionais a partir do percentil 99, as duas estações têm comportamentos semelhantes (p.e. com ambas as estações a registarem 35% dos registos a partir de 2001) mas se atendermos ao comportamento das temperaturas excepcionais a partir do percentil 97, deteta-se uma tendência de maior intensificação na Corunha (33% dos registos a partir de 2001) do que no Porto (28% dos registos a partir de 2001).

Considerando a avaliação comparada da distribuição temporal do número de dias com temperatura mínima excepcionalmente baixa (Figura 6b), destaca-se que tanto o Porto como a Corunha têm vindo a registar uma tendência clara de diminuição de dias de frio extremo nas últimas décadas. Esta tendência é, no entanto, mais expressiva no Porto, que desde 2001 registou apenas 3% dos registos totais da série secular abaixo do percentil 1, valor consideravelmente inferior aos 10% correspondentes à Corunha.

Figura 6 - Número de dias com TMax ≥ P97 e P99 (a) e com Tmin ≤ P3 e P1 (b) no Porto (à esquerda) e na Corunha (à direita) entre 1901 e 2022.

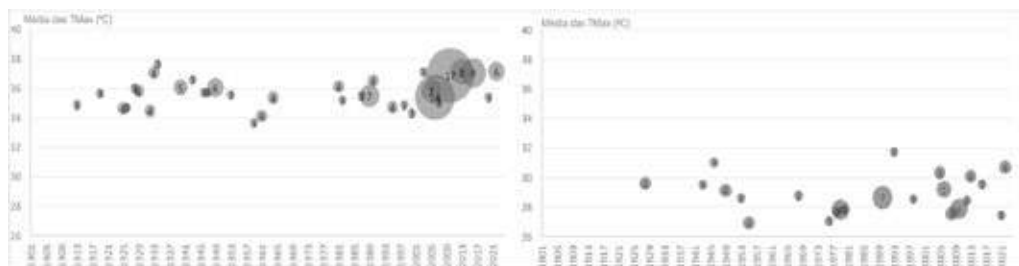
Fonte dos dados: IPMA e AEMET

A análise da frequência e intensidade das ondas de calor revela que este fenómeno se tem vindo a tornar mais frequente nas últimas décadas, com cerca de 42% do total de dias em ondas de calor a ocorrerem desde 2001. No entanto, existem alguns padrões distintivos entre as duas estações que merecem ser destacados: i) considerando a globalidade da série, o número de dias com ondas de calor é muito maior no Porto (n=166) do que na Corunha (n=88); ii) a ocorrência dos primeiros eventos de ondas de calor foi mais precoce no Porto (ano de 1913) do que

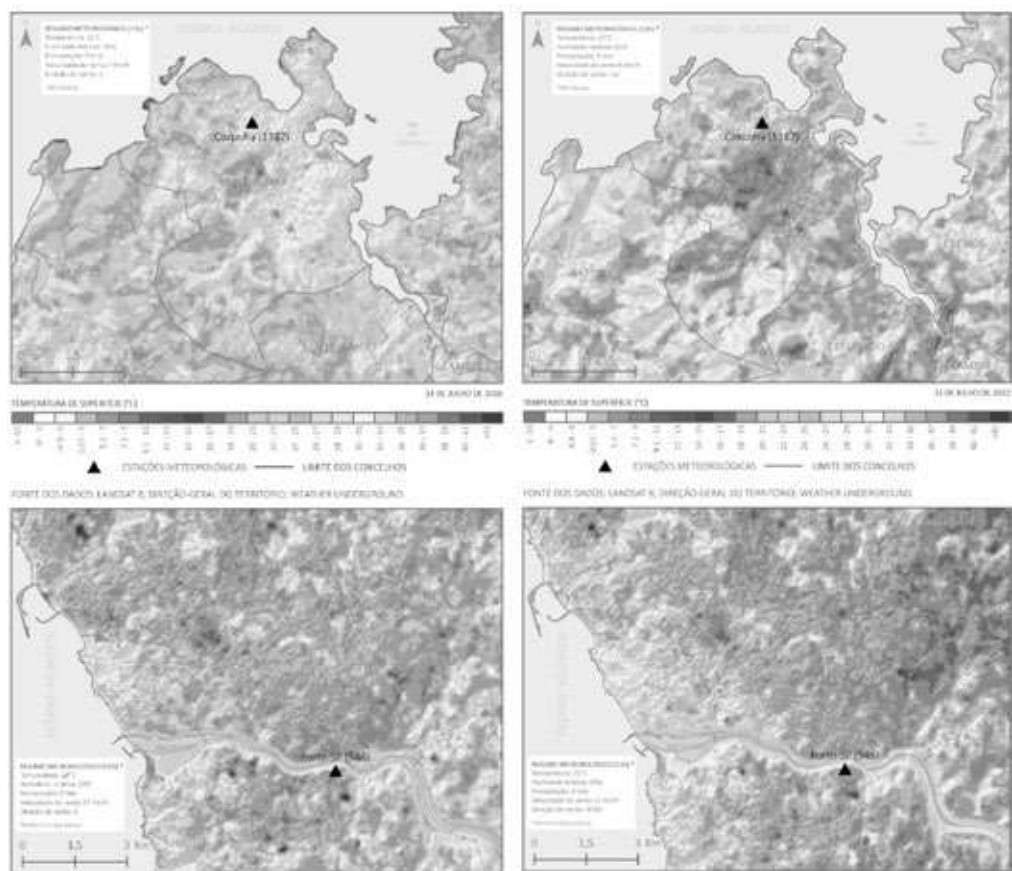
na Corunha (ano de 1928); iii) a regularidade na ocorrência de ondas de calor é muito maior no Porto do que na Corunha.

Figura 7- Frequência e intensidade das ondas de calor no Porto (à esquerda) e na Corunha (à direita) entre 1901 e 2022.

Fonte dos dados: IPMA e AEMET

Figura 8 – Cartas térmicas do Porto e da Corunha nos dias 14 de julho de 2016 e 31 de julho de 2022.

Fonte dos dados: Landsat 8, Direção Geral do Território, Weather Underground

Finalmente, as imagens térmicas das duas áreas urbanas permitem-nos tecer algumas considerações sobre o efeito potencial das características dos dois territórios urbanos na amplificação ou atenuação dos episódios de calor extremo atrás identificados. De facto, as imagens térmicas traduzem a “carga térmica” da área que representam, a qual depende essencialmente do contraste e da estrutura e composição dos materiais das superfícies (naturais e artificiais) e das características das atividades que aí ocorrem. As áreas sobreaquecidas (com temperaturas de superfície mais elevadas) são aquelas em que os impactes dos eventos de calor extremo serão potencialmente muito amplificados, com os consequentes efeitos adversos no conforto térmico e, direta e indiretamente, na qualidade de vida e bem-estar dos seres humanos .

Avaliando de forma comparada as imagens térmicas das duas áreas urbanas, verifica-se a esperada diferenciação térmica induzida, por exemplo, pela maior ou menor proximidade ao mar, pela maior ou menor compacidade do tecido urbanizado ou pela maior ou menor presença de áreas com vegetação (Figura 8). Contudo, e ainda que a amplitude dos valores de temperatura de superfície seja semelhante para as duas áreas urbanas, as áreas sobreaquecidas têm uma expressão espacial significativamente maior no Porto, testemunhando a maior intensidade do seu metabolismo urbano. Isto é particularmente visível no dia 31 de julho de 2022, quando as condições climatológicas registadas nas estações de referência foram idênticas em todos os parâmetros, até mesmo naqueles que mais as distinguem – a humidade relativa e a temperatura.

4. Discussão

Neste artigo propusemo-nos a avaliar o peso relativo das especificidades locais e das condições zonais e globais na explicação da magnitude e frequência dos fenómenos térmicos extremos no Porto e na Corunha, tendo para tal sido avaliadas as tendências seculares do comportamento da temperatura e da precipitação, a frequência e magnitude dos episódios de calor extremo e, finalmente, o efeito local potencial do metabolismo urbano na amplificação dos efeitos de episódios de calor extremo. Alguns dos resultados obtidos merecem uma discussão dedicada.

Primeiro, este trabalho confirma a tendência geral para o aumento das temperaturas média, mínima e máxima nas últimas décadas, e especialmente a partir dos anos oitenta, corroborando assim os resultados de investigações anteriores (Castro, M. et al., 2005; González, A. et al., 2020; Monteiro, A. et al., 2017; Serrano-Notivoli, R. et al., 2022).

Segundo, neste estudo pudemos mostrar que nas últimas décadas têm vindo a ocorrer mais frequentemente dias com temperatura máxima excepcionalmente elevada, acompanhando resultados anteriores (Espín-Sánchez, D. e Conesa-García, C., 2021; Peña-Angulo, D. et al., 2021; Perkins-Kirkpatrick, S. E. e Lewis, S. C., 2020) , e acrescentando que tal comportamento é mais expressivo na Corunha. Por outro lado, tanto o Porto como a Corunha têm vindo a registar uma tendência de diminuição de dias de frio extremo nas últimas décadas, mas é no Porto que esta tendência é bastante mais eloquente.

Terceiro, a análise da frequência e intensidade das ondas de calor revelou que este fenómeno se tem vindo a tornar mais frequente nas últimas décadas em ambas as cidades. No entanto, o número de dias com ondas de calor é muito maior e mais regular no Porto e do que na Corunha.

Para além de raramente serem coincidentes no tempo, há uma diferença substantiva no modo como estes fenómenos excepcionais se distribuem ao longo do tempo no Porto e na Corunha. Estes são muito menos frequentes na Corunha, porque ocorrem frequentemente em dias isolados e mais raramente em sequências que lhes permitam atribuir a condição de *ondas de calor*.

Quarto, este exercício comparativo do comportamento do *sistema climático* de dois espaços urbanos geograficamente muito próximos, e localizados numa das áreas do globo citadas como das mais ameaçadas pelas manifestações de mudança climática (Copernicus Climate Change Service (C3S), 2023; Diffenbaugh, N. S. e Giorgi, F., 2012) tanto nas análises retrospectivas como nas prospetivas, ilustra com grande clareza que, em matéria de riscos climáticos, o “todo é muito diverso da soma das partes”. Isto é, os sintomas diagnosticados para o Planeta não podem ser tratados com a prescrição de terapêuticas idênticas à escala local ou regional (Madureira, H., Monteiro, A. e Cruz, S., 2021; Madureira, H., Pacheco, M. et al., 2021).

Concluindo, o Porto e a Corunha são, do ponto de vista climático, exemplos paradigmáticos do modo como o *sítio* e a *posição geográfica* combinados com a vitalidade do metabolismo urbano geram uma cascata de respostas diversas perante estímulos – condições sinópticas - semelhantes. E são, portanto, bons argumentos para incentivar a inclusão de uma maior elasticidade espacial nas múltiplas reflexões em curso sobre a forma mais eficaz e eficiente de implementar medidas de adaptação à ameaça climática.

Helena Madureira. É geógrafa e doutorada em arquitetura paisagista pela Universidade do Porto. É professora associada no Departamento de Geografia da Universidade do Porto. É membro integrado do CEGOT - Centro de Estudos de Geografia e Ordenamento do Território. Desenvolve investigação em temas relacionados com sustentabilidade urbana ambiental e a climatologia urbana. Mail: hmadureira@letras.up.pt

---

Ana Monteiro. É geógrafa e doutorada em geografia física pela Universidade do Porto. É professora catedrática no Departamento de Geografia da Universidade do Porto. É membro integrado do CEGOT - Centro de Estudos de Geografia e Ordenamento do Território. Desenvolve investigação em temas relacionados com a climatologia urbana. Mail: anamt@letras.up.pt

---

Maria Pacheco. É geógrafa, mestre em Sistemas de Informação Geográfica e Ordenamento do Território e doutoranda no Curso de Doutoramento em Geografia da Faculdade de Letras da Universidade do Porto. É membro do CEGOT – Centro de Estudos de Geografia e Ordenamento do Território. Desenvolve investigação em temas relacionados com a bioclimatologia. Mail: pachecomariaoliveira@gmail.com

Referências Bibliográficas

- ARTÍN CORTINAS, A. e PÉREZ ALBERTI, A.: *Atlas Climático de Galicia*, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1999, 207 p.
- CASTRO, M., MARTIN-VIDE, J. e ALONSO, S.: “El clima de España: Pasado, presente y escenarios de clima para el siglo XXI”. In J.M. MORENO (ed.), *Evaluación Preliminar de los Impactos en España por Efecto del Cambio Climático*, Ministerio de Medio Ambiente, Madrid, 2005, p. 1-64.
- COPERNICUS: *Average surface air temperatures for July 2016*, 2016, <https://climate.copernicus.eu/average-surface-air-temperatures-july-2016>
- COPERNICUS: *Surface Air Temperature Anomaly for July 2022*, 2022, <https://climate.copernicus.eu/surface-air-temperature-july-2022>
- COPERNICUS CLIMATE CHANGE SERVICE (C3S): *European State of the Climate 2022*, 2023, <https://climate.copernicus.eu/esotc/2022>
- DIFFENBAUGH, N. S. e GIORGI, F.: “Climate change hotspots in the CMIP5 global climate model ensemble”, *Climatic Change*, 114(3), 2012, 813-822.
- ESPÍN-SÁNCHEZ, D. e CONESA-GARCÍA, C.: “Spatio-temporal changes in the heatwaves and coldwaves in Spain (1950-2018): Influence of the East Atlantic pattern”, *Geographica Pannonica*, 25(3), 2021, 168-183.
- EUROPEAN COMMISSION: *A climate resilient Europe – Prepare Europe for climate disruptions and accelerate the transformation to a climate resilient and just Europe by 2030*, Publications Office, 2020.
- EUROPEAN COMMISSION e JOINT RESEARCH CENTRE: *Climate impacts in Europe – Final report of the JRC PESETA III project*, Publications Office, 2018.
- FERNÁNDEZ-MONTES, S., RODRIGO, F. S., SEUBERT, S. e SOUSA, P. M.: “Spring and summer extreme temperatures in Iberia during last century in relation to circulation types”, *Atmospheric Research*, 127, 2013, 154-177.
- GARCÍA-HERRERA, R., DÍAZ, J., TRIGO, R. M. e HERNÁNDEZ, E.: “Extreme summer temperatures in Iberia: health impacts and associated synoptic conditions”, *Ann. Geophys.*, 23(2), 2005, 239-251.
- GARCÍA-HERRERA, R., DÍAZ, J., TRIGO, R. M., LUTERBACHER, J. e FISCHER, E. M.: “A Review of the European Summer Heat Wave of 2003”, *Critical Reviews in Environmental Science and Technology*, 40(4), 2010, 267-306.
- GONZÁLEZ, A., PÉREZ, D., HERNÁNDEZ, J. C. e MONTALVO, J.: *Cambio climático reciente en la provincia de A Coruña*, 2020, <https://fundacionmatrix.es/cambio-climatico-reciente-en-la-provincia-de-a-coruna/>
- JEREZ, S., MONTAVEZ, J. P., GÓMEZ NAVARRO, J. J., JIMÉNEZ GUERRERO, P., et al.: “Temperature sensitivity to the land-surface model in MM5 climate simulations over the Iberian Peninsula”, *Meteorologische Zeitschrift*, 19(6), 2010, 363-374.
- JEREZ, S., MONTAVEZ, J. P., GOMEZ-NAVARRO, J. J., JIMENEZ, P. A., et al.: “The role of the land-surface model for climate change projections over the Iberian Peninsula”, *Journal of Geophysical Research: Atmospheres*, 117, 2012, D01109.

- LIONELLO, P. e SCARASCIA, L.: “The relation between climate change in the Mediterranean region and global warming”, *Regional Environmental Change*, 18(5), 2018, 1481-1493.
- MADUREIRA, H. e MONTEIRO, A.: “Going Green and Going Dense: A Systematic Review of Compatibilities and Conflicts in Urban Research”, *Sustainability*, 13(19), 2021, 10643.
- MADUREIRA, H., MONTEIRO, A. e CRUZ, S.: “Where to Go or Where Not to Go—A Method for Advising Communities during Extreme Temperatures”, *Climate*, 9(3), 2021, 49-51.
- MADUREIRA, H., PACHECO, M., SOUSA, C., MONTEIRO, A., et al.: “Evidences on adaptive mechanisms for cardiorespiratory diseases regarding extreme temperatures and air pollution: A comparative systematic review”, *Geography and Sustainability*, 2(3), 2021, 182-194.
- MARTIN-VIDE, J. e OLCINA-CANTOS, J.: *Climas y tiempos de España*, Alianza, 2001.
- MASSELOT, P., MISTRY, M., VANOLI, J., SCHNEIDER, R., et al.: “Excess mortality attributed to heat and cold: a health impact assessment study in 854 cities in Europe”, *Lancet Planet Health*, 7(4), 2023, e271-e281.
- MONTEIRO, A.: “O clima urbano do Porto”. In *contribuição para a definição das estratégias de planeamento e ordenamento do território*, Fundação Calouste Gulbenkian, 1997, p. 201-215.
- MONTEIRO, A.: “Morbidity during cold spells in mild winter contexts like Portugal are mainly due to climate or to vulnerability?”. In *Riscos climáticos*, 2014, p. 319-342.
- MONTEIRO, A., CARVALHO, V., OLIVEIRA, T. e SOUSA, C.: “Excess mortality and morbidity during the July 2006 heat wave in Porto, Portugal”, *Int J Biometeorol*, 57(1), 2013, 155-167.
- MONTEIRO, A., CARVALHO, V., VELHO, S. e SOUSA, C.: “The accuracy of heat index to explain the excess of mortality and morbidity during heat waves : a case study in a Mediterranean climate”, *Bulletin of Geography: socio-economic series*, 2012, 71-84.
- MONTEIRO, A. e MADUREIRA, H.: “Ventos fortes e temperaturas excecionais: riscos para a sociedade”. In L. LOURENÇO e A. VIEIRA (ed.), *Catástrofes Naturais: Uma abordagem global*, Imprensa da Universidade de Coimbra, Coimbra, 2020, p. 13-42.
- MONTEIRO, A., MADUREIRA, H., FONSECA, L. e VELHO, S.: *2.ª Revisão do PDM do Porto - Suporte Biofísico e Ambiente/ Clima e Ambiente Urbano: Relatório de Caracterização e Diagnóstico*, Direção Municipal de Urbanismo, Câmara Municipal do Porto, Porto, 2017.
- OFFICIAL JOURNAL OF THE EUROPEAN UNION: *Regulation (EU) 2021/1119 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 ('European Climate Law')*, 2021, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R1119>
- OKE, T. R.: “City size and the urban heat island”, *Atmospheric Environment (1967)*, 7(8), 1973, 769-779.

- PEÑA-ANGULO, D., GONZALEZ-HIDALGO, J. C., SANDONÍS, L., BEGUERÍA, S., et al.: “Seasonal temperature trends on the Spanish mainland: A secular study (1916–2015)”, *International Journal of Climatology*, 41(5), 2021, 3071-3084.
- PERKINS-KIRKPATRICK, S. E. e LEWIS, S. C.: “Increasing trends in regional heatwaves”, *Nat Commun*, 11(1), 2020, 3357.
- ROBINE, J. M., CHEUNG, S. L., LE ROY, S., VAN OYEN, H., et al.: “Death toll exceeded 70,000 in Europe during the summer of 2003”, *C R Biol*, 331(2), 2008, 171-178.
- RUSSO, S., SILLMANN, J. e FISCHER, E. M.: “Top ten European heatwaves since 1950 and their occurrence in the coming decades”, *Environmental Research Letters*, 10(12), 2015, 124003.
- SERRANO-NOTIVOLI, R., LEMUS-CANOVAS, M., BARRAO, S., SARRICOLEA, P., et al.: “Heat and cold waves in mainland Spain: Origins, characteristics, and trends”, *Weather and Climate Extremes*, 37, 2022,
- TOBIAS, A., ROYE, D. e INIGUEZ, C.: “Heat-attributable Mortality in the Summer of 2022 in Spain”, *Epidemiology*, 34(2), 2023, e5-e6.
- TUEL, A. e ELTAHIR, E. A. B.: “Why Is the Mediterranean a Climate Change Hot Spot?”, *Journal of Climate*, 33(14), 2020, 5829-5843.
- USGS: *Landsat 8-9 Collection 2 (C2) Level 2 Science Product (L2SP) Guide (Version 4.0)*, 2022, <https://www.usgs.gov/media/files/landsat-8-9-collection-2-level-2-science-product-guide>
- ZHAO, L., OPPENHEIMER, M., ZHU, Q., BALDWIN, J. W., et al.: “Interactions between urban heat islands and heat waves”, *Environmental Research Letters*, 13(3), 2018, 034003.

TEMPOS NOVOS

revista mensual de información e opinión para o debate

SUBSCRÍBETE!

subscricions@temposnovos.net
Tamén no teléfono 981 557 117

WWW.TEMPOSDIXITAL.GAL

Si ka badu, ka ta biradu. Unha experiencia de investigación sobre coidados transnacionais levada ao audiovisual

Luzia Oca González

Universidade de Santiago de Compostela

Keina Espiñeira

Universidade da Coruña

Belén Fernández Suárez

Universidade da Coruña

Antía Pérez-Caramés

Universidade da Coruña

Iria Vázquez Silva

Universidade de Vigo

RESUMO: Este artigo mostra a intersección entre unha investigación etnográfica e un documental audiovisual. En concreto, levouse a cabo unha investigación no comportamento transnacional das familias migrantes caboverdianas en Burela, analizando, concretamente, o fluxo das remesas e tamén dos coidados transnacionais. A aproximación que facemos ás familias transnacionais caboverdianas adopta un enfoque de xénero, onde se observa a relevancia das mulleres caboverdianas no tecido desas relacións transnacionais entre a Illa de Santiago e Burela. Así mesmo, o enfoque é lonxitudinal, dando conta da diversidade de formas familiares existentes, que responden a distintos momentos do ciclo familiar e migratorio, así como a graos diferentes de transnacionalización e dispersión internacional da familia. Con base nestes criterios, deseñouse unha estratexia metodolóxica multisituada en Burela e Cabo Verde a través do seguimento de cinco familias. Un dos froitos desta investigación é o documental *Si ka badu ka ta biradu*, onde o uso de técnicas audiovisuais dialoga co propio proceso investigador.

Palabras chave: migración caboverdiana; Galicia; enfoque de xénero; coidados; prácticas transnacionais.

Si ka badu, ka ta biradu. Una experiencia de investigación sobre cuidados transnacionales llevada al audiovisual

RESUMEN: Este artículo muestra la intersección entre una investigación etnográfica y un documental audiovisual. En concreto, se ha llevado a cabo una investigación sobre el comportamiento transnacional de las familias migrantes caboverdianas en Burela, analizando, concretamente, el flujo de remesas y también de cuidados transnacionales. La aproximación que hacemos a las familias transnacionales caboverdianas adopta un enfoque de género, donde se observa la relevancia de las mujeres caboverdianas en el tejido de estas relaciones transnacionales entre la isla de Santiago y Burela. Asimismo, el enfoque es longitudinal, dando cuenta de la diversidad de formas familiares existentes, que responden a distintos momentos del ciclo familiar y migratorio, así como a grados diferentes de transnacionalización y dispersión internacional de la familia. Con base en estos criterios, se diseñó una estrategia metodológica multisituada en Burela y Cabo Verde a través del seguimiento de cinco familias. Uno de los frutos de esta investigación es el documental Si ka badu ka ta biradu, donde el uso de técnicas audiovisuales dialoga con el propio proceso investigador.

Palabras clave: migración caboverdiana; Galicia; enfoque de género; cuidados; prácticas transnacionales.

Si ka badu, ka ta biradu. A research experience on transnational care brought to audiovisual

ABSTRACT: This article shows the intersection between an ethnographic research and an audiovisual documentary. Specifically, research has been carried out on the transnational behaviour of Cape Verdean migrant families in Burela, analysing, particularly, the flow of remittances and transnational care. Our approach to Cape Verdean transnational families adopts a gender focus, where we observe the relevance of Cape Verdean women in the fabric of these transnational relationships between the island of Santiago and Burela. Likewise, the approach is longitudinal, taking into account the diversity of existing family forms, which respond to different moments in the family and migratory cycle, as well as to different degrees of transnationalisation and international dispersion of the family. Based on these criteria, a multisite methodological strategy was designed in Burela and Cape Verde through the monitoring of five families. One of the fruits of this research is the documentary *Si ka badu ka ta biradu*, where the use of audiovisual techniques dialogues with the research process itself.

Keywords: Cape Verdean migration; Galicia; gender approach; care; transnational practices.

1. Introducción

O documental *Si ka badu ka ta biradu* é o resultado dun proceso de investigación sobre a circulación transnacional das remesas e os cuidados articulada polas mulleres entre a illa de Santiago, en Cabo Verde, e a localidade mariñeira de Burela, en Galicia. O filme segue a vida de cinco familias transnacionais que abranguen ata catro xeracións de mulleres migrantes, que relatan as súas vidas e dan conta do funcionamento da división sexual do traballo a escala transnacional. A medida que profundamos na natureza de facer unha filme etnográfica descubrimos a súa significación como ferramenta metodolóxica.

O campo dos estudos migratorios está a experimentar un gran interese polas visualidades e os métodos de investigación visuais (Martiniello, 2017; Nikielska-Sekula e Desille, 2021; Smets et ao., 2019). En particular, os métodos audiovisuais resultan moi suxestivos para investigar os procesos de mobilidade, xa que as imaxes facilitan a visualización e o exame do movemento e o posicionamento espacial dos corpos, xunto coas consecuentes interaccións sociais. O potencial inherente dos audiovisuais reside na súa capacidade para captar as dimensións sensoriais da migración. O rexistro das expresións corporais e os sinais non verbais permite profundar nos aspectos afectivos e emocionais da experiencia migratoria, así como na súa comunicación dentro das comunidades ou a públicos máis amplos.

Imaxe: Belén Fernández Suárez, Illa de Santiago (traballo de campo).

O proxecto de investigación que sustenta a produción filmica deste traballo foi un estudo en materia de cooperación ao desenvolvemento que levou por título “*Familias caboverdianas en Galicia. Impacto para o desenvolvemento da transnacionalización dos coidados e as remesas*” e foi financiado pola Dirección Xeral de Relacións Exteriores e coa UE da Xunta de Galicia, desenvolvéndose entre finais do ano 2021 e comezos do 2023. O proxecto foi realizado en colaboración coa ONG AGARESO (Asociación Galega de Comunicación para o Cambio Social), unha organización sen ánimo de lucro, formada por un colectivo de profesionais do entorno da comunicación en Galicia que desenvolven, principalmente, proxectos de cooperación internacional e de educación para o cambio e acción social. A investigación foi desenvolvida por un equipo formado por cinco investigadoras de diversas disciplinas: Antropoloxía, Socioloxía, Ciencias Políticas e Comunicación audiovisual; todas elas con formación e especialización investigadora en feminismo e xénero, integrando as unidades e centros de investigación nesta materia das súas institucións de pertenza, e estando adscritas ás tres Universidades do Sistema Universitario Galego (Universidade da Coruña, Universidade de Santiago de Compostela e Universidade de Vigo).

Para alén da investigación concreta que dá lugar á realización do documental, o traballo de pesquisa desta equipa conta á altura da publicación deste artigo cunha traxectoria dunha década, na que vén indagando sobre a imbricación entre as migracións e o xénero, e, particularmente, repousa na experiencia investigadora de máis de dúas décadas dunha das súas integrantes, a antropóloga, Luzia Oca. Esta iniciou en 1998 a súa relación coa comunidade de orixe caboverdiana asentada na localidade de Burela, onde coordinou un traballo pioneiro de intervención, baseado no método etnográfico, que se desenvolveu ao longo de tres anos e sentou as bases da atención municipal aos colectivos migrantes da localidade. Máis de dúas décadas despois, e após unha longa investigación antropolóxica, que ampliou o seu terreo á illa de Santiago en Cabo Verde, os coñecementos adquiridos e a ampla rede de contactos tecida nas localidades de orixe, constituíron o punto de partida deste traballo audiovisual.

2. O marco contextual

A chegada de inmigrantes caboverdianos a Galicia é un exemplo do “xiro migratorio” que tivo lugar nos países do Sur de Europa, cando países como Portugal, España e Italia pasaron de ser países de emigración a países de inmigración (King, Fielding e Black, 1997). Os traballadores estranxeiros veñen a cubrir os nichos laborais abandonados polos nacionais que non aceptan as condicións de traballo de determinados sectores. Desta forma, a man de obra estranxeira incorpórase a un mercado de traballo secundario como é a pesca en Galicia. O sector pesqueiro vive unha progresiva substitución de traballadores nativos por outros chegados de fóra: primeiro na mariña mercante, posteriormente na flota pesqueira de altura e grande altura propiciada polos acordos internacionais, e finalmente, nos barco de baixura e artesanais. Este proceso de substitución étnica no mundo do mar galego débese á dureza das condicións laborais do sector, a uns beneficios económicos decrecentes, ás largas paradas de actividade por motivos biolóxicos e á oferta de traballo en sectores pouco cualificados como a construción que reduciron o volume de mariñeiros autóctonos (Piñeiro Antelo, Durán Villa e Santos, 2018).

A inmigración caboverdiana está presente en Burela desde finais dos anos 70, cando un grupo, composto maioritariamente por homes, chegou para traballar na construción dunha fábrica de aluminio na contorna. Unha vez rematada esta montaxe, en 1978, algúns homes conseguiron inserirse laboralmente na pesca de alta mar, nun momento en que os autóctonos estaban a retirarse deste sector pola dureza das condicións de traballo. Foi a partir deste data que se asentou unha primeira e pequena comunidade, que xa contaba con algunhas mulleres e crianzas. Ao longo de toda a década dos 80 produciuse un lento pero continuo proceso de chegada de homes para traballar no sector pesqueiro¹ e unha serie de movementos de reagrupamento familiar, a través dos cales chegaron esposas e crianzas a Galicia, na maior parte dos casos, vía Portugal. A comunidade no fin desta década dos oitenta chegou a estar constituída por unhas 250 persoas (Oca, 2015a).

Os anos 1990, en especial o período 1993/1999, foron de crise para a comunidade, que perdeu boa parte dos seus integrantes por causa da aplicación da política pesqueira da Comunidade Económica Europea (CEE), cun movemento de re-emigración a outras xeografías, entre as que destacou a cidade de Zaragoza, pero tamén con destinos internacionais a enclaves nos que había presenza caboverdiana como Lisboa, París ou Marsella. Estímase que arredor de 100 persoas abandonaron Burela, nalgúns casos, familias enteiras.

A situación das mulleres desta comunidade ten sido caracterizada pola súa excepcionalidade nas colectividades migrantes orixinais de Santiago. Até a entrada da década de 2000, todas as mulleres que migraron a Burela fixérono en calidade de esposas, seguindo o padrón migratorio da illa de Santiago, no que o home é considerado actor principal. Esta excepcionalidade está relacionada co padrón de inserción laboral dos seus maridos, que entre 1978 e 2005 tiveron a pesca de altura como única opción posíbel, ocupando un nicho laboral non desexado pola poboación autóctona (Oca, 2015b). A ausencia dos homes caboverdianos durante os longos períodos de pesca levou a que as mulleres se foran convertendo, primeiro, nas responsábeis da estruturación interna da comunidade e do proceso de enculturación das persoas descendentes, a quen transmitiron a lingua e cultura caboverdianas. Co paso do tempo, as mulleres acabaron por se converter nas representantes e interlocutoras públicas do colectivo perante as institucións de Burela e a sociedade en xeral.

Pero esa posición non indica un poder por parte das mesmas, polo menos nas dúas primeiras décadas de vida da comunidade. A inexistencia de grupos domésticos encabezados por mulleres soas, sen maridos, amosa a centralidade dos homes na estrutura familiar. A pesar desta centralidade, as características do emprego masculino propiciaron unha monoparentalidade temporal e cíclica en grupos domésticos, caracterizados pola ausencia periódica do pai, constituídos como grupos domésticos matrifocais, nos que a figura feminina constitúe o elemento central. Esta centralidade xorde como consecuencia da imposibilidade temporal de realizar o ideal da familia e non como alternativa ao dominio masculino, polo tanto, trátase dunha matri-focalidade integrada nun contexto social de forte dominación masculina (Oca, 2013).

¹ Para máis información sobre o traballo e incorporación dos mariñeiros caboverdianos ao sector pesqueiro en Burela ver Oca, Luzia (2015b). «De Cabo Verde a Galicia: Trabajo en la pesca y transformación de las relaciones de género en contexto migratorio». *Revue Internationale d'Ethnographie*, 5, 90-103.

A partir do inicio da década de 2000, a comunidade caboverdiana experimentou un acelerado crecemento, que a levou a cuadruplicar o seu volume até 2011, pasando das 500 persoas residentes na localidade burelá e a súa contorna. Nesta fase, as familias de longa residencia puxeron en xogo o seu capital económico e social, para facilitar a migración legal da súa parentela residente en Cabo Verde, destacando a figura dos sobriños e sobriñas. Perante un contexto de proliferación de ofertas de emprego en sectores laborais feminizados (nomeadamente, o sector dos coidados e a hostalería) comezou a desenvolverse unha corrente migratoria autónoma de mulleres, a maior parte delas, nais solteiras en orixe. Tamén moitas mulleres caboverdianas asentadas en Burela incorporáronse laboralmente a empregos baseados en tarefas feminizada no ámbito pesqueiro como é traballo en empresas de procesados de peixe. Reproduciase na comunidade caboverdiana unha división do traballo no mundo do mar que reproduce una ideoloxía de xénero onde as actividades no mar se asociaban á masculinidade e as actividades con base na terra á feminidade (Fløysand e Sæther, 2007).

Na actualidade, a comunidade caboverdiana que reside en Burela conta até con catro xeracións e o fluxo migratorio persiste, polo que existe renovación e dinamismo na colectividade.

3. As mulleres da illa de Santiago de Cabo Verde

As principais localidades de orixe da corrente migratoria badía a Burela están situadas en medios rurais costeiros da illa de Santiago, pertencendo aos concellos de Santa Catarina e Ribeira Grande de Santiago, que ocupan a maior parte da costa oeste e do centro da illa. Este territorio pode ser definido pola súa aridez, agás nalgunhas ribeiras, nas que o verde da vexetación contrasta coa cor castaña predominante. Alén da situación xeográfica e o seu reducido tamaño, as principais localidades de orixe partillan unha situación periférica dentro da illa. A orla costeira oeste de Santiago está marcada pola escasa poboación, sobre todo canto máis perto da costa, que está salpicada de pequenos núcleos, máis ou menos distantes.

As mulleres *badías*, foron consideradas dende o inicio do poboamento como forza de traballo escrava, existindo unha continuidade nesa consideración das mulleres como traballadoras, sendo un elemento de identidade que se suma ao primordial da súa consideración como reprodutoras e traballadoras domésticas e de coidados. Estas mulleres traballan polo tanto en dous espazos diferenciados: tanto dentro do grupo doméstico como fóra del.

Nas illas emerxeron dous tipos de estrutura familiar que coexisten até a actualidade: unha de orientación patrilocal e outra matrilocal, asociadas a unha filiación bilateral, que reconece ambas liñas de parentesco, paterna e materna. Na familia caboverdiana existiu ao longo dos tempos unha forte tendencia á matrifocalidade nas familias de ambas orientacións, entendida como un tipo de organización social no que a nai ten unha posición central na familia, dende o punto de vista estrutural, afectivo e cultural.

É necesario resaltar que ambas orientacións, patrilocal e matrilocal, están enmarcadas nun sistema ideolóxico patriarcal, no que a monoparentalidade feminina xorde como resultado da imposibilidade de concreción do ideal de familia, baseado no matrimonio católico e non como alternativa ao dominio masculino. Na sociedade badía persiste a ideoloxía patriarcal da

organización familiar, sustentada na presenza masculina como figura de autoridade no grupo doméstico, que ademais sería máximo responsábel da esfera de produción. Esta ideoloxía presenta unha notábel vitalidade, a pesar de que na práctica o home é unha figura ausente na metade dos fogares. Esta vitalidade da ideoloxía de xénero dificulta o empoderamento feminino, nos casos en que mulleres en solitario ou xunto con outras mulleres son capaces de cumprir a totalidade das funcións de provisión dos grupos domésticos (Oca, 2015a).

4. A formulación da investigación

Esta investigación centrouse na análise do comportamento transnacional das familias migrantes caboverdianas, estudando, concretamente, dous procesos de circulación entre ambos os extremos da corrente migratoria: o das remesas e o dos coidados. No relativo ás remesas e, aínda sabendo da enorme importancia que teñen as achegas monetarias da diáspora para o arquipélago, que no ano 2022 representaron case o 15% do PIB, de acordo cos datos do Banco Mundial, quixemos analizar tamén as denominadas remesas sociais. Este concepto xurde a finais dos anos noventa para dar conta da circulación de ideas, valores, comportamentos, identidades e capital social e non só bens económicos ao longo do espazo social transnacional que tecen as persoas migradas coas súas comunidades de orixe (Levitt, 1998; Levitt e Lamba-Nieves, 2011). En certo modo, na investigación consideramos os coidados como unha forma máis de remesa social, pero tamén as remesas como unha forma de coidar da familia que está lonxe, polo que entrelazamos ambos os elementos ao considerar que as prácticas sociais transnacionais son unha forma de garantir a sustentabilidade da vida entre as comunidades diaspóricas, como é o caso da caboverdiana.

A aproximación que facemos a esta temática central da investigación ten en conta a cuestión do cambio xeracional, polo que adopta un enfoque lonxitudinal, mais tamén pretende dar conta da diversidade de formas familiares existentes, que responden a distintos momentos do ciclo familiar e migratorio, así como a graos diferentes de transnacionalización e dispersión internacional da familia. Con base nestes criterios, deseñouse unha estratexia metodolóxica multisituada en Burela e Cabo Verde.

A metodoloxía da investigación foi de carácter mixto e se articula fundamentalmente a través de dous métodos de investigación:

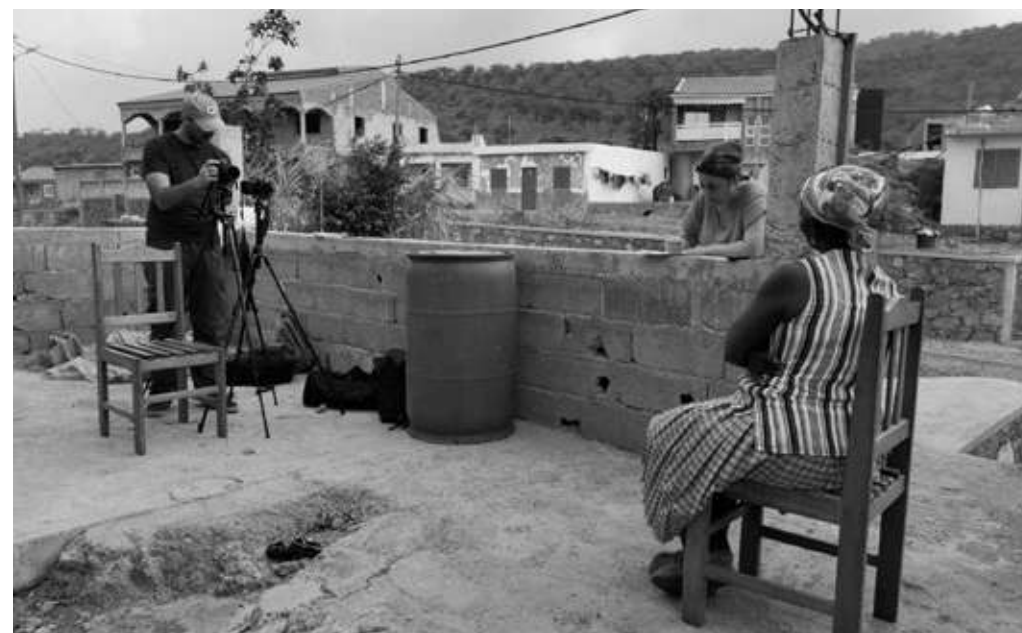
- » 1. O traballo de campo etnográfico lonxitudinal desenvolvido previamente en ambos extremos da corrente migratoria (Galicia e Cabo Verde). Para este proxecto, en primeiro lugar, iniciouse o traballo de campo en Burela coa selección das familias, onde foron identificadas un total de cinco grupos familiares, seguindo criterios como as fases de chegada, xeracións presentes, tipos de familia e localidades de orixe, co obxectivo de captar a diversidade dentro das comunidades de orixe e destino. Nesta fase de traballo de campo en Burela realizáronse 12 entrevistas entre novembro e decembro de 2021. A partir deste traballo preparouse a segunda fase do traballo de campo, que se desenvolveu en febreiro de 2022 en Cabo Verde (localidades de Cidade Velha, Porto Rincão, Atxada Tenda e Picos, ademais da capital, Praia), seguindo as indicacións e contactos das familias de Burela. En Cabo Verde foron realizadas 19 entrevistas con mulleres de cada

unha das familias, nas que se trataron asuntos relacionados coa organización e prestación de coidados no espazo transnacional, así como os patróns de remesas. O traballo de investigación posterior levounos a ampliar a xeografía da investigación, realizando 5 entrevistas en total a mulleres dos grupos familiares con residencia na Grande Lisboa e en París, onde existen múltiples ramificacións da comunidade transnacional con orixe na illa de Santiago.

- » 2. A segunda metodoloxía integrada neste proxecto consistiu no uso de técnicas audiovisuais. Estas técnicas desempeñaron un papel crucial no apoio e documentación da investigación, rexistrando as testemuñas, as narracións e os espazos narrativos a nivel audiovisual, coa participación neste eido da ONG AGARESO. Un aspecto innovador deste proxecto foi a incorporación de técnicas audiovisuais non só como ferramenta de investigación, senón tamén como medio principal de divulgación de resultados e sensibilización. Neste senso, a cámara de vídeo foi unha ferramenta que acompañou e documentou o proceso de investigación ao longo de todo o traballo de campo. De feito, seguindo os principios da antropoloxía audiovisual participativa, iniciouse un proceso compartido de reflexión sobre o material filmado. Así, a estrea do documental o 18 de decembro de 2022, realizouse en Burela coa presenza de parte das familias protagonistas, xerándose un debate posterior á proxección sobre o contido da película, mais tamén sobre o proceso de creación.

Nos estudos críticos contemporáneos sobre migración, os métodos visuais esfórzanse por transcender as meras análises de representación, buscando un compromiso máis profundo coas accións. O obxectivo é reforzar ás persoas participantes na capacidade de representación e re-equilibrar as dinámicas de poder nas interaccións da investigación. Dentro das estratexias participativas, especialmente no contexto da cinematografía, o elemento visual, en tanto que proceso, pode emerxer como un “encontro” (Richardson-Ngwenya, 2012) que facilita a creación de coñecemento, en lugar de limitarse a medialo. Isto subliña unha preocupación central nos estudos, a saber, a exploración da representación e a construción de arquetipos narrativos, particularmente no contexto das mulleres africanas como figuras migrantes. Nesta conxuntura, resulta crucial examinar como o filme resultante nos desafía a nivel conceptual. De que maneira o filme é capaz de cuestionar os nosos paradigmas conceptuais?

A través destas técnicas, a investigación formula como obxectivo principal a visibilización e posta en valor da achega das mulleres caboverdianas ás estratexias de supervivencia tanto das súas propias familias, na súa acepción transnacional, como das familias galegas ás que prestan o seu traballo de coidados. Entre os obxectivos específicos, máis concretos, atópase en primeiro lugar a avaliación da reorganización familiar nos contextos migratorios, tendo en conta dúas áreas fundamentais: a reorganización do traballo de coidados e o envío de remesas. Así mesmo, propúxose a identificación e análise da cadea global de coidados nas familias caboverdianas desde un enfoque lonxitudinal, examinando as distintas xeracións de mulleres caboverdianas que se asentaron en Galicia desde os anos 1970, así como as transformacións desta organización transnacional de coidados ao longo do ciclo vital das mulleres. Por último, investigouse sobre o papel da circulación dos coidados e das remesas no espazo transnacional

Imaxe: Belén Fernández Suárez, Illa de Santiago (traballo de campo).

tecido pola comunidade caboverdiana en Galicia no desenvolvemento e benestar, tanto das familias do país de orixe como da sociedade galega de destino.

Vinculado a estes obxectivos, o principal enfoque teórico que se empregou para a análise da circulación transnacional do traballo reprodutivo entre Cabo Verde e Galicia foi o das cadeas globais de coidados. Esta teoría serve para analizar a inserción laboral das mulleres migrantes a través do traballo doméstico e de coidados de crianzas e maiores nos países de destino, ao tempo que incorpora unha reflexión sobre os efectos de esta emigración nos países de orixe. Con este dobre ángulo analítico ponse de manifesto que son as mulleres máis pobres procedentes de países do sur global as que coidan de criaturas e persoas dependentes das familias máis acomodadas dos países do norte global, ao tempo que precisan procurar entre as súas comunidades de orixe, o apoio doutras mulleres máis pobres, maiores, da contorna rural... para facerse cargo das responsabilidades e traballos de coidados que deixan coa súa partida (Yeates, 2009, 2011). Trátase, en palabras da socióloga estadounidense Arlie Russell Hochschild (2001), dunha fuga de coidados desde os países empobrecidos aos enriquecidos. Diferentes estudos de caso teñen analizado este fenómeno en diferentes contextos xeográficos, sendo unánimes con respecto a unha das características principais das persoas que compoñen cada un dos elos da cadea: estas son, maioritariamente, mulleres.

O enfoque das cadeas globais de coidados visibiliza a xestión do traballo de coidados nas migracións, a través das mulleres que migran, mais ao mesmo tempo leva á necesaria incorporación na análise das persoas que fican no país de orixe. Así, coidar a través das fronteiras, ou conceptos como os “coidados transnacionais”, a “circulación dos coidados” ou a “familia a distancia” (Lobo e Braz, 2016) ocuparon estudos e debates desde finais do século XX até á actualidade (Baldassar et al., 2006).

Porén, hai que resaltar que son escasos os estudos sobre cadeas globais de coidado con migracións africanas como protagonistas. O estudo de caso que aquí se presenta, baseado nas migracións caboverdianas, pon de manifesto unha serie de especificidades que poden contribuír para enriquecer o debate teórico sobre o papel das distintas estruturas e papeis familiares nos procesos migratorios. Como se verá máis adiante, os agregados familiares caboverdianos son maioritariamente de natureza extensa, e neles coexisten os padróns patrilocal e matrilocal. Este escenario fará necesario atender outras relacións distintas da conxugal entre os/as migrantes e seus/súas familiares en orixe, primando as relacións familiares interxeracionais como eixe prioritario de análise.

5. A experiencia transnacional das familias caboverdianas a través do documental

O documental iníciase na localidade de Porto Rincão, unha das que máis migrantes ten aportado á comunidade burelá. Nesta pequena vila pesqueira, aproximadamente a metade dos grupos domésticos son monomarentais, encabezados por mulleres soas cos seus fillos e fillas, e ás veces algún dos avós ou avoas. Tres mulleres, pertencentes a dúas familias, relatan as súas vidas e as duras condicións de existencia neste contexto de homes ausentes, tanto das responsabilidades económicas paternas como dos coidados.

O primeiro fogar está habitado por Funha e súa filla Zuleika, xunto cos dous fillos menores desta. Dúas fillas e un fillo de Funha xa tomaron o camiño da emigración, estando dous en Burela e unha en Zaragoza. As irmás de Funha migraron hai anos a Francia, onde se asentaron coas súas familias. Unha delas acolle temporalmente á nai anciá, a quen Funha agarda para coidala na súa vila natal. Mentres tanto, ambas traballan nunha empresa agrícola nunha zona próxima á localidade. Zuleika soña con reunirse cos seus familiares en Burela, para o que sabe que pode deixar a Funha ao coidado dos seus nenos.

No segundo fogar, Gracilina relata unha vida chea de traballos para sacar adiante aos seus cinco fillos e fillas. As súas palabras denuncian a dureza da supervivencia das mulleres caboverdianas, aínda que sinte que valeu a pena, pois toda a súa descendencia chegou á maioría de idade, cun proxecto de vida familiar en torno da pesca artesanal. Nese proceso de saír adiante, a irmá Ernestina, que reside en Burela dende 2007 foi unha peza fundamental, axudando coas súas remesas aos estudos dos sobriños e sobriñas e á vida cotiá da familia de Gracilina, que se fixo cargo dende aquela dos coidados da nai de ambas, falecida pouco antes das gravacións do documental. Ernestina, nai dun único fillo que se reuniu con ela en Burela pouco tempo despois da migración materna, é exemplo das mulleres chegadas coa renovación do século XXI cun proxecto autónomo, aínda que moi ligado á súa familia en orixe.

A segunda das localizacións presentes no documental sitúase na costa nororiental da illa, na pequena localidade de Atxada Tenda, fundada na liña de costa por persoas procedentes da Rubera (val) de Principal, nos pés da Serra Malagueta, un dos escasos lugares da illa con condicións para a agricultura ao longo de todo o ano. A familia de Malaquíás, dedícase á horta e á produción de augardente de cana, estando grande parte dos seus fillos e fillas en diversas localizacións en Francia e o maior en Burela, onde foi un dos pioneiros. Quinta, a súa nora, reflexiona en voz alta sobre a súa renuncia a migrar, co fin de tomar conta das persoas maiores,

Imaxe: Belén Fernández Suárez, Illa de Santiago (traballo de campo)

mentres desexa e facilita a migración dos seus fillos e fillas, parte deles xa fora do país. Quinta mantén os lazos coa familia migrada, entre a que se encontra Desidéria, a súa cuñada, unha das pioneiras da migración caboverdiana no estado español. Casou moi nova en Cabo Verde e pouco despois migrou, en 1975, chamada polo marido. Chegou a Cangas de Foz en 1978, tras un periplo de tres anos por terras de Portugal, Teruel e Álava, acompañado ao seu home nas grandes obras de construción civil nas que traballou. Desi ten unha filla, Isa, coa que chegou acabada de nacer a Burela, e dous fillos, todos residentes en Burela. Desidéria ten sido sostén de coidados para moitas persoas, alén da súa propia familia. Isa e a súa filla Melanie, nai á súa vez de dous nenos, dan testemuño da inestimábel axuda de Desidéria, para conseguir conciliar as súas vidas laborais e familiares.

Cidade Velha, antiga capital do arquipélago, declarada Patrimonio Mundial da Humanidade pola UNESCO en 2009, é o lugar onde vive a familia de Joia, muller nonaxenaria que actualmente vive coa súa filla Bentinha. A súa filla máis nova, Nila, ven axudar nos seus coidados todas as fins de semana dende a capital, liberando o tempo da irmá. Trátase dun fogar

matrifocal alargado, no que no pasado chegaron a convivir tres das fillas de Joia xunto coa súa descendencia, así como un sinfín de netos/as e bisnetos/as, que foron criados nesta casa en diversos períodos. Na actualidade, este fogar, case baleiro, mostra as feridas da migración, a ausencia provocada polo fluxo migratorio a Burela e outros destinos da diáspora. Como se un vaso comunicante se tratara, o fogar da súa filla Belita en Burela parece ter gañado un lugar de centralidade nesta familia transnacional, cunha forte presenza en Burela, iniciada en 1978 por unha sobriña de Joia, pioneira na costa luguesa. Esta, promoveu a migración do marido de Belita no inicio da década de 2000, chegando posteriormente ela e despois súa filla e fillos, de forma escalonada. Belita traballa como coidadora de apoio no fogar de persoas anciás. Soña con ir a Cabo Verde, aínda que é consciente de que seu fogar agora está en Burela, como apoio na crianza dos netos e netas que cada fin de semana enchen a súa casa. As palabras da súa filla Zuleika, que deu a luz á súa primeira filla no proceso do documental, testemuñan as mudanzas xeracionais respecto do lugar dos coidados nos procesos migratorios.

O documental acompaña a viaxe dunha muller, Siza, que nos ensina sobre a ilusión da viaxe, preparando malas cheas de agasallos e encomendas, que serán distribuídos polos camiños da illa, entre amizades e parentes. A súa viaxe serve tamén para amosar o contraste entre Praia, a capital do arquipélago, onde construíu a súa casa xunto co seu marido, e a zona rural de Picos, onde se atopa o fogar da súa familia, onde quedan dúas das súas irmás, ás que visitará. A lembranza das persoas maiores que xa non están, mostra unha das caras máis crúas das migracións.

6. Conclusións

O documental etnográfico “Si ka badu, ka ta biradu” (2022) -traducido como “*Se non te vas, non podes volver*” é o resultado dun denso traballo de investigación sobre a comunidade caboverdiana en Galicia, especialmente, sobre os coidados transnacionais a través das voces femininas de 5 familias asentadas en Burela (Galicia) en diálogo con mulleres da súa familia que residen en Cabo Verde. En esencia, a investigación precede e dá forma á creación do documental etnográfico, seguindo o principio articulado por Heider (2006).

Sen ese traballo etnográfico previo non podería ter lugar a confianza depositada polas informantes diante da cámara, e tampouco sería posible a súa xenerosidade á hora de amosar as súas vidas e espazos íntimos, por non falar das súas propias emocións. O documental vai narrándonos a vida cotiá destas mulleres caboverdianas, a cámara vóltase un elemento máis do relato transnacional e migratorio, do peso dos traballos de coidados e do espazo compartido entre investigadoras e investigadas. O documental quere darlle voz ás mulleres migrantes, poñelas á fronte do seu relato, e facelas protagonistas case exclusivas desa dobre carga de traballo que realizan na sociedade de acollida. A ausencia da presenza masculina no documental, aínda que buscada, amosa tamén a súa fuxida do traballo reprodutivo e do espazo privado. No momento do rodaxe era case anecdótica a presenza de homes, a non ser para ser coidados ou alimentados.

A incorporación de métodos visuais nos estudos sobre migración ten o potencial de asentar a investigación en contextos xeográficos específicos, ofrecendo unha valiosa perspec-

Imaxe: Belén Fernández Suárez, Burela (traballo de campo)

tiva espacial para analizar as narrativas de pertenza, a identificación cos lugares habitados e a construción do “fogar”. A técnica do documental, co seu elemento xeográfico, facilita innegablemente a realización de enfoques multisituados. A forma en que as voces das protagonistas dialogan, conscientes dos seus lugares de orixe, convida o público a mergullarse na experiencia do transnacionalismo diaspórico, onde as nocións de partida e retorno forman parte dun continuo. Neste contexto, o campo emerxente das visualidades da migración serve de lente dinámica para comprender a dimensión transnacional. Jessica Retis e Roza Tsagarousianou (2019) sosteñen que este campo en evolución proporciona unha visión profunda das intrincadas redes sociais asociadas á migración, axudando a comprender procesos que van desde a dislocación cultural á construción da identidade, a formación de comunidades diaspóricas e as diversas expresións da hibridez cultural.

O produto filmico resultante fai que estes resultados académicos teñan unha maior transferencia e interese social. O equipo de investigación realizou un importante esforzo por presentar o mesmo en distintos espazos sociais, como programacións culturais de concellos, locais sociais, ámbitos académicos, e tamén xeográficos, entre España, Portugal e Francia. O documental conta con subtítulos en cinco idiomas: español, galego, portugués, francés e inglés. O público aproxímase con certa empatía á realidade dunhas mulleres inmigrantes pioneiras, con enormes lazos transnacionais e cunha forte carga de coidados. A ollada do público atópase coa dureza dos procesos migratorios, a segregación étnica dos mercados laborais en destino, e como as mulleres caboverdianas ao igual que as galegas asumen a maioría de tarefas reprodutivas como parte do mandato patriarcal.

Luzia Oca González é doutora en Antropoloxía pola USC desde o ano 2013, e Profesora Axudante Doutora na Universidade de Santiago de Compostela, tras unha experiencia de 19 anos como docente e investigadora na Universidade de Trás-os-Montes e Alto Douro, en Portugal. Dedicou unha longa investigación á comunidade caboverdiana de Burela, que iniciou en 1998, como coordinadora das intervencións pioneiras con esta comunidade.

E-mail: . luzia.oca@usc.es

Keina Espiñeira é profesora axudante doutora na Facultade de Socioloxía da Universidade da Coruña, onde traballa vinculada ao Equipo de Investigación Sociedades en Movemento (ESOMI). Doutora en Ciencias Políticas e da Administración pola Universidade Complutense de Madrid (2016), as súas liñas de investigación céntrase nas políticas de migración, asilo e fronteiras desde perspectivas e enfoques críticos como son as teorías pos-coloniais e os estudos de raza. E-mail: keina.espiñeira@udc.es

Belén Fernández Suárez é doutora en Socioloxía pola Universidade da Coruña desde 2015 e profesora contratada doutora de Socioloxía na Universidade da Coruña desde 2022. É membro do Equipo de investigación Sociedades en Movemento (ESOMI) da UDC e do Centro de Estudos de Xénero e Feministas (CEXEF, UDC). Ten dirixido diferentes investigacións vinculadas con temas de cooperación. E-mail: belen.fernandez.suarez@udc.es

Antía Pérez-Caramés é doutora en Socioloxía desde o ano 2010 e especializada en Demografía (2002) pola École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS, París). É Profesora Contratada Doutora na Facultade de Socioloxía da Universidade da Coruña. Integra o grupo de investigación ESOMI e tamén o Centro de Estudos de Xénero e Feministas (CEXEF) da Universidade da Coruña, o Arquivo da Emigración Galega do Consello da Cultura Galega e a rede internacional de investigación sobre migracións internacionais IMISCOE. E-mail: antia.perez@udc.es

Iria Vázquez Silva é doutora en Socioloxía desde o ano 2014, está especializada en migracións internacionais e xénero. A súa especialización en estudos de xénero cursouna primeiro na U. Autònoma de Barcelona (2006) e posteriormente na Universidade de Vigo (2008). É profesora axudante doutora de socioloxía Universidade de Vigo. Intégrase no Grupo de estudos en traballo social: investigación e transferencia (GETS-IT). E-mail: ivazquez@uvigo.es

Referencias bibliográficas

- BALDASSAR, Loretta, Raelene WILDING e Cora BALDOCK, 2006, “Long-distance caregiving, transnational families and the provision of aged care”, en Isabella PAOLETTI (org.), *Family Caregiving for Older Disabled*, New York: Nova Science.
- FLØYSAND, Arnt & Aslaug SÆETER (2007). “Globalización, comunidades pesqueras y construcción de género: el caso de Muros” (Galicia). *Boletín de la A.G.E.*, 4531-48.
- HEIDER, Karl G. (2006). *Ethnographic Film*. Texas: University of Texas Press.
- HOCHSHILD, AR. (2001). Las cadenas mundiales de afecto y asistencia y la plusvalía emocional. En Anthony GIDDENS y Will HUTTON (eds.) *En el límite. La vida en el capitalismo global* (pp. 187-208). Barcelona: Tusquets.
- KING, Russell; FIELDING, Anthony & BLACK, Richard, 1997, “The international migration turnaround in Southern Europe”, en Russell King e Richard Black (eds), *Southern Europe and the new immigrations* (pp. 1-25), Brighton: Sussex Academic Press.
- LEVITT, Peggy & LAMBA-NIEVES, Deepak (2011). Social Remittances Revisited. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37 (1): 1-22. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2011.521361>
- LEVITT, Peggy (1998). Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion. *International Migration Review*, 32 (4): 926-948. <https://doi.org/10.2307/2547666>
- LOBO, Andréa e Juliana BRAZ (orgs.), 2016, *Mundos em circulação: perspectivas sobre Cabo Verde*, Santiago, Cabo Verde: ABA Publicações Edições Uni-CV LetrasLivres.
- MARTINIELLO, Marco (2017) Visual sociology approaches in migration, ethnic and racial studies, *Ethnic and Racial Studies* 40 (8): 1184–1190. <https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1295163>
- NIKIELSKA-SEKULA, Karolina, and Amandine DESILLE (eds.) (2021) *Visual Methodology in Migration Studies. New Possibilities, Theoretical Implications, and Ethical Questions*. Cham: Springer.
- OCA, Luzia (2013). Caboverdianas en Burela (1978/2008). *Migración, relacións de xénero e intervención social*. Tese doutoral defendida no Departamento de Filosofía e Antropoloxía Social da Universidade de Santiago de Compostela. Disponible en: <https://minerva.usc.es/xmlui/handle/10347/9804> Consultada por última vez o 31 de decembro de 2023.
- OCA, Luzia (2015a). *Caboverdianas en Burela (1978/2008). Migración, relacións de xénero e intervención social*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- OCA, Luzia (2015b). «De Cabo Verde a Galicia: Trabajo en la pesca y transformación de las relaciones de género en contexto migratorio». *Revue Internationale d’Etnographie*, 5, 90-103.
- PIÑEIRO ANTELO, María de los Ángeles, DURÁN VILLA, Francisco Ramón y Santos, Xosé M. (2018). “Inmigración peruana y pesca en el puerto de Cambados (Galicia): una perspectiva de género”. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 76, 218-246. doi: 10.21138/bage.2521
- RETIS, Jessica, and TSAGAROUSIANOU, Roza (eds.) (2019) *The Handbook of Diasporas, Media, and Culture*. John Wiley & Sons, Inc.

- RICHARDSON-NGWENYA, Pamela. (2012). “The affective ethics of participatory video: an exploration of inter-personal encounters”. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies* 11 (2): 250–281.
- SMETS, Kevin, Saskia WITTEBORN, Myria GEORGIU, Myria, and Koen LEURS (2019) *The SAGE Handbook of Media and Migration*. London: SAGE Publications Ltd.
- SOARES, Maria João (2005), “Crioulos indómitos e Vadios: Identidade e Crioulização em Cabo Verde – Séculos XVII-XVIII”, en *Actas do Congresso Internacional Espaço Atlântico de Antigo Regime: Poderes e Sociedades*, organizado polo IICP e CHAM da Universidade Nova de Lisboa.
- YEATES, Nicola (2009). *Globalizing care economies and migrant workers: Explorations in global care chains*. Londres: Palgrave Macmillan.
- YEATES, Nicola (2011). Global Care Chains. *International Feminist Journal of Politics*, 6(3): 369-391. <https://doi.org/10.1080/1461674042000235573>

Cara á igualdade de xénero en Paquistán a través dos ODS. Exame das políticas de cooperación no marco do programa ONE UN Paquistán durante o 2021

Brenda Giacometti Komel

Directora Global de Programas, GIRL RISING

RESUMO: A igualdade de xénero supón que os dereitos, as responsabilidades e as oportunidades dunha persoa non dependen do sexo asignado ao nacer. Con todo, en países islámicos, a noción de igualdade entre o home e a muller aplica unicamente á dignidade humana e ás obrigacións. O islam non reconece a igualdade entre homes e mulleres en materia de dereitos. A pesar diso, Paquistán, sendo un país islámico, logrou importantes avances na garantía do acceso de homes e mulleres, por igual, a dereitos fundamentais como a educación e a saúde. Este progreso débese, en boa medida, á implementación de políticas de cooperación ao redor da axenda dos Obxectivos de Desenvolvemento Sostible, particularmente o número 5, que aborda a cuestión da igualdade de xénero.

Palabras chave: igualdade de xénero, muller, dereitos, islam, Paquistán, políticas, educación, saúde, cooperación internacional, ODS.

Hacia la igualdad de género en Pakistán a través de los ODS. Examen de las políticas de cooperación en el marco del programa ONE UN Pakistan durante 2021

RESUMEN: La igualdad de género supone que los derechos, las responsabilidades y las oportunidades de una persona no dependen del sexo asignado al nacer. Sin embargo, en países islámicos, la noción de igualdad entre el hombre y la mujer aplica únicamente a la dignidad humana y a las obligaciones. El islam no reconoce la igualdad entre hombres y mujeres en materia de derechos. A pesar de ello, Pakistán, siendo un país islámico, ha logrado importantes avances en la garantía del acceso de hombres y mujeres, por igual, a derechos fundamentales tales como la educación y la salud. Este progreso se debe, en buena medida, a la implementación de políticas de cooperación en torno a la agenda de los Objetivos de Desarrollo Sostenible, particularmente el número 5, que aborda la cuestión de la igualdad de género.

Palabras clave: igualdad de género, mujer, derechos, islam, Pakistán, políticas, educación, salud, cooperación internacional, ODS.

Towards gender equality in Pakistan through the SDGs. Review of the cooperation policies under the ONE UN Pakistan program during 2021

ABSTRACT: Gender equality means that the rights, responsibilities and opportunities of a person do not depend on the sex assigned at birth. However, in Islamic countries, the concept of equality between men and women applies only to human dignity and obligations. Islam does not recognize equality between men and women in terms of rights. Despite this, Pakistan –

being an Islamic country – has made significant progress in guaranteeing equal access for men and women to fundamental rights such as education and health. This progress is due, to a large extent, to the implementation of cooperation policies around the agenda of the Sustainable Development Goals, particularly Goal number 5, which addresses the issue of gender equality.

Keywords: gender equality, women, rights, Islam, Pakistan, policies, education, health, international cooperation, SDGs.

1. Introducción

O tema da igualdade de xénero cobrou maior relevancia desde que se incluíu como un dos 17 Obxectivos de Desenvolvemento Sostible (ODS) adoptados pola Organización das Nacións Unidas (ONU) en 2015, con miras a lograr melloras exponenciais en materia de igualdade de dereitos e oportunidades entre homes e mulleres, nenos e nenas, cara ao ano 2030.

No entanto, o tema en si non é novo e discútese en foros internacionais desde a primeira reunión da Comisión da Condición Xurídica e Social da Muller en Nova York en 1947, pouco despois da creación da ONU. Devandita comisión elaborou as primeiras convencións internacionais sobre os dereitos da muller; entre elas, a Convención sobre os Dereitos Políticos da Muller de 1953, a Convención sobre a Nacionalidade da Muller Casada de 1957 e a Convención sobre o Consentimento para o Matrimonio, a Idade Mínima para contraer Matrimonio e o Rexistro dos Matrimonios de 1962 (ONU Mulleres, 2019, p. 6). Tales convencións representan os antecedentes do instrumento de dereito internacional máis completo en materia de recoñecemento e establecemento dos dereitos da muller no ámbito universal, a Convención sobre a Eliminación de Todas as Formas de Discriminación contra a Muller (CEDAW), de 1979 (Resolución A/RES/34/180).

Aínda que Paquistán se adhire á CEDAW no ano 1996 e, por tanto, está obrigado á presentación de informes periódicos que dean conta do cumprimento do disposto no seu articulado, non se adheriu ao Protocolo Facultativo da Convención, de 1999 (Resolución A/RES/54/4). Isto significa que non está obrigado a recoñecer a competencia do Comité para a Eliminación da Discriminación contra a Muller para recibir e considerar as denuncias presentadas por persoas ou grupos organizados da sociedade civil, como mecanismo de control do cumprimento do convenio por parte do Estado en materia de eliminación da discriminación contra as mulleres.

Á CEDAW súmanse outros instrumentos de dereito internacional relevantes ao caso de Paquistán, como é a Declaración dos Dereitos Humanos no Islam, adoptada pola decimonovena Conferencia Islámica de 1990 no Cairo, a cal recoñece a igualdade entre o home e a muller en dignidade humana e en obrigacións, pero non en materia de dereitos. Isto iría en contra da propia definición do concepto de igualdade de xénero, que, segundo a Organización das Nacións Unidas para a Educación, a Ciencia e a Cultura (UNESCO), supón que os dereitos, as responsabilidades e as oportunidades das persoas non dependen do sexo co que naceron (UNESCO, 2014, p. 104).

Esta investigación busca analizar as políticas de cooperación en materia de igualdade de xénero promovidas polo goberno paquistaní durante o ano 2021, partindo da hipótese de que,

a pesar de tratarse dunha república islámica que se guía pola lei islámica ou Sharía, e que, por tanto, descoñece a igualdade en materia de dereitos entre o home e a muller; logrou importantes avances ao redor da igualdade, ao garantir o acceso a homes e mulleres, por igual, a dereitos humanos fundamentais como a educación e o goce dun nivel de vida adecuado que asegure a saúde e o benestar.

Para verificar esta hipótese, levouse a cabo unha análise de documentación que inclúe normas de dereitos humanos tanto do ámbito universal como do rexional, así como tamén estudos e publicacións de organizacións do sistema das Nacións Unidas, e axencias, fondos e programas que abordan a conceptualización da igualdade de xénero e profundan nas desigualdades de xénero existentes no mundo actual. Aos efectos de estudar as políticas de cooperación ONU – goberno paquistaní, consultouse o reporte de actividades do programa de Nacións Unidas chamado ONE UN Paquistán para o ano 2021, publicado en marzo de 2022. Por último, consultáronse artigos en revistas especializadas, así como tamén novelas gráficas e biográficas populares que recollen as vivencias de mozas baixo réximes islámicos.

2. Igualdade de xénero: breve conceptualización

A Declaración Universal dos Dereitos Humanos (DUDH) marca un fito na historia dos dereitos humanos ao establecer, por primeira vez, os dereitos humanos fundamentais que deben ser defendidos e protexidos no mundo enteiro. Proclamada pola Asemblea Xeral das Nacións Unidas en París o 10 de decembro de 1948, serviu de inspiración para a posterior adopción de decenas de tratados sobre dereitos humanos no ámbito universal e rexional, os cales fan referencia nos seus preámbulos ao contido da declaración. É o primeiro instrumento normativo en recoñecer que “todos os seres humanos nacen libres e iguais en dignidade e dereitos” (Artigo 1, DUDH) e que “toda persoa ten todos os dereitos e liberdades proclamados nesta Declaración, sen distinción algunha de raza, cor, sexo, idioma, relixión, opinión política ou de calquera outra índole, orixe nacional ou social, posición económica, nacemento ou calquera outra condición” (Artigo 2, *ibid.*). Isto confirma que, ao falar de igualdade entre homes e mulleres, estamos a falar dunha igualdade en materia de dereitos. Adicionalmente, o texto do articulado permite realizar unha primeira aproximación á conceptualización da igualdade desde un enfoque baseado no sexo, tratándose así dunha variable de tipo binaria, onde existen só dúas categorías: masculino e feminino.

Resulta interesante destacar que, aínda que a DUDH refire á igualdade entre homes e mulleres en tanto persoas de distinto sexo, houbo unha evolución ao longo dos anos cara ao tratamento da igualdade desde unha perspectiva de xénero. Por xénero enténdese a unha serie de “construcións socioculturais que diferencian e configuran os roles, as percepcións e os status das mulleres e dos homes nunha sociedade” (UNESCO, 2014, p. 104), e por igualdade de xénero, “a existencia dunha igualdade de oportunidades e de dereitos entre as mulleres e os homes nas esferas privada e pública que lles brinde e garanta a posibilidade de realizar a vida que desexen” (*Ibid.*, p. 105).

Os principais indicadores da igualdade de xénero son o índice de disparidade nos ámbitos político, educativo e laboral, así como tamén nos marcos lexislativos en materia de igualdade de

xénero, e a percepción da igualdade de xénero, entendida como o grao de evolución positiva da igualdade de xénero (Ibid.), xa que non basta coa formulación de políticas en favor da igualdade, senón que tamén é importante recoñecer que “as actitudes negativas das persoas poden obstaculizar ou socavar as políticas, accións e medidas públicas en favor da igualdade de xénero, cuxo éxito e sustentabilidade require a implicación e o pleno apoio dos membros da comunidade” (Ibid.). Por este motivo é que moitas das iniciativas e programas en pos da igualdade de xénero supoñen non só o apoio e a promoción da formulación de políticas, a distintos niveis de goberno, tendentes a asegurar a igualdade de dereitos para todas as persoas, senón que tamén supoñen a concientización acerca dos dereitos das mulleres a nivel comunitario. A modo de resumo, entón, a igualdade non significa que as mulleres e os homes sexan o mesmo, senón que supón “que se teñan en conta os intereses, as necesidades e as prioridades tanto das mulleres como dos homes, recoñecéndose a diversidade dos diferentes grupos de mulleres e de homes” (Ibid.).

Por outra banda, merece a pena mencionar que a DUDH fai referencia aos dereitos de homes e mulleres ao momento de contraer matrimonio, precisando que ambos gozarán de iguais dereitos durante e en caso de disolución do matrimonio, e que “só mediante libre e pleno consentimento dos futuros esposos poderá contraerse o matrimonio” (Artigo 16, DUDH). Adicionalmente, o texto menciona o dereito de toda persoa a “un nivel de vida adecuado que lle asegure, así como á súa familia, a saúde e o benestar” (Artigo 25, *ibid.*) e o dereito de toda persoa á educación, especificando que a mesma debe ser gratuíta e obrigatoria, polo menos no nivel elemental de instrución (Artigo 26, *ibid.*). Estes dous últimos dereitos humanos, o dereito a un nivel de vida axeitado e o dereito á educación, guiarán a política paquistaní, como se poderá ver en apartados sucesivos, en tanto se trata dos principais ámbitos afectados pola pandemia COVID-19 durante o período de análise, o ano 2021.

Por último, e aos efectos de profundar na hipótese do presente traballo de investigación, resulta pertinente mencionar a relevancia da promulgación dos ODS pola Asemblea Xeral da ONU en 2015 para o logro de avances en materia de igualdade de xénero. A igualdade de xénero constitúe especificamente o ODS número 5, cuxas metas asociadas son as seguintes:

- » 5.1 Pór fin a todas as formas de discriminación contra todas as mulleres e as nenas en todo o mundo
- » 5.2 Eliminar todas as formas de violencia contra todas as mulleres e as nenas nos ámbitos público e privado, incluídas trátaa e a explotación sexual e outros tipos de explotación
- » 5.3 Eliminar todas as prácticas nocivas, como o matrimonio infantil, precoz e forzado e a mutilación xenital feminina
- » 5.4 Recoñecer e valorar os coidados e o traballo doméstico non remunerados mediante servizos públicos, infraestruturas e políticas de protección social, e promovendo a responsabilidade compartida no fogar e a familia, segundo proceda en cada país
- » 5.5 Asegurar a participación plena e efectiva das mulleres e a igualdade de oportunidades de liderado a todos os niveis decisorios na vida política, económica e pública
- » 5.6 Asegurar o acceso universal á saúde sexual e reprodutiva e os dereitos reprodutivos segundo o acordado de conformidade co Programa de Acción da Conferencia Internacional sobre a Poboación e o Desenvolvemento, a Plataforma de Acción de Beijing e os documentos finais das súas conferencias de exame

- » 5.a Emprender reformas que outorguen ás mulleres igualdade de dereitos aos recursos económicos, así como acceso á propiedade e ao control da terra e outros tipos de bens, os servizos financeiros, a herdanza e os recursos naturais, de conformidade coas leis nacionais
- » 5.b Mellorar o uso da tecnoloxía instrumental, en particular a tecnoloxía da información e as comunicacións, para promover o empoderamento das mulleres
- » 5.c Aprobar e fortalecer políticas acertadas e leis aplicables para promover a igualdade de xénero e o empoderamento de todas as mulleres e as nenas a todos os niveis (Resolución A/RES/71/313, p. 7).

Por todo o anteriormente descrito, pódese concluír que o concepto de igualdade de xénero abarca múltiples esferas e ámbitos sociais, culturais e políticos, relacionados co exercicio dos dereitos humanos e o goce do acceso a oportunidades de distinto tipo (educativas, laborais, de participación política, etc.) en igualdade de condicións para homes e mulleres.

Merece a pena reiterar que o obxectivo principal deste traballo é o de presentar a Paquistán como un exemplo de boas prácticas en materia de igualdade, como resultado da implementación de políticas de cooperación en torno ao ODS 5, e a pesar de que o marco normativo aplicable aos países islámicos descoñeza a igualdade de dereitos entre homes e mulleres. É por iso que, para o que resta do presente traballo, propónse a seguinte estruturación.

En primeiro lugar, realizarase unha breve introdución sobre o estado da arte da igualdade de xénero no mundo, facendo especial foco no exercicio do dereito de toda persoa á educación, así como tamén a un nivel de vida adecuado que lle asegure a saúde e o benestar, tal cal foi mencionado anteriormente e exprésase nos artigos 25 e 26 da DUDH. Logo, procederase a realizar un resumo do marco normativo internacional aplicable aos países islámicos, entre eles Paquistán, para finalmente analizar as políticas de cooperación desenvolvidas en 2021 que permitiron a Paquistán avanzar no acceso á educación e a un nivel de vida adecuado que asegure a saúde e o benestar, tanto a homes como mulleres por igual. Merece a pena reiterar que a selección destes dous focos principais de análises débese a que son os ámbitos que mostran maiores avances no marco da implementación de políticas de cooperación ao redor dos ODS para o ano 2021.

A principal fonte consultada para solicitar información sobre as actividades que tiveron lugar durante devandito ano en Paquistán é o reporte anual do programa ONE UN Paquistán. Este programa articula o propósito das organizacións pertencentes ao sistema das Nacións Unidas traballando en territorio paquistaní, así como o doutras axencias, fondos e programas, co obxectivo de avanzar no alcance dos ODS e con vistas a dez áreas de resultado:

- » 1. Crecemento económico
- » 2. Traballo decente
- » 3. Saúde, hixiene e sanidade
- » 4. Nutrición
- » 5. Seguridade alimentaria e agricultura sostible
- » 6. Resiliencia
- » 7. Educación e aprendizaxe
- » 8. Xénero, igualdade e dignidade

- » 9. Gobernanza
- » 10. Protección social (ONU Paquistán, 2022, p.7).

Aos efectos de tentar conciliar teoría e práctica no que refire aos avances en materia de igualdade de xénero en Paquistán, resultan particularmente relevantes as áreas de resultado listadas baixo os puntos 1, 3, 7 e 8; aínda que o certo é que, en maior ou menor medida, todas as áreas listadas gardan relación co obxecto de estudo.

3. A igualdade de xénero na actualidade

a. A igualdade de xénero na actualidade e o dereito á educación

Segundo datos do último reporte sobre o progreso dos ODS no relativo á igualdade de xénero desenvolvido por ONU Mulleres, os beneficios directos e indirectos da educación de nenas e mulleres novas son evidentes. Merece a pena mencionar algúns deles: unha redución máis rápida da pobreza, unha mellor saúde materna, o descenso da mortalidade infantil, unha maior prevención do VIH e unha redución na violencia contra as mulleres. O mesmo reporte establece que: “O dereito das nenas á educación é integral a practicamente cada un dos aspectos do desenvolvemento, incluído o crecemento económico e a prosperidade” (ONU Mulleres, 2022, p. 4).

Pero, a pesar diso, o acceso á educación das nenas, mesmo previo á pandemia do COVID-19, xa presentaba desigualdades. O 44% das nenas provenientes de familias con menores recursos xamais foran á escola ou abandonaran os seus estudos, comparado ao 34% dos nenos (UNICEF, 2020, p. 3). A esta fenda, súmanse disparidades no acceso a Internet e ao desenvolvemento de habilidades relacionadas coa tecnoloxía, que se volveron particularmente relevantes desde a pandemia COVID-19. En 2019, o 48% das mulleres a nivel global tiñan acceso a internet, fronte ao 58% dos homes (ONU Mulleres, 2020, p. 20).

Aínda que os datos mostran certo progreso en materia de escolarización e finalización de estudos nas últimas décadas, tamén remarcamos que a experiencia non foi a mesma para nenas en contornas rurais que aquelas en contexto de pobreza e/ou vivindo na ruralidade. Existen fendas entre o 11,5% e o 72,2% nas taxas de finalización dos estudos entre as nenas máis pobres de contextos rurais e as ricas de contextos urbanos (ONU Mulleres, 2022, p. 4).

É indubidable que a educación é beneficiosa para as nenas e mulleres a todos os niveis, resaltando dous aspectos do seu desenvolvemento nos que ten un impacto decisivo: a súa capacidade de decidir sobre a reprodución e a conformación dunha familia e a súa maior autonomía económica.

En canto ao primeiro aspecto, as mulleres con maiores niveis educativos teñen maior control sobre a súa planificación familiar. Teñen menos fillos, son máis propensas a ter familia máis tarde na vida – a unha idade máis adulta – e, cando teñen familia, fano en intervalos de máis de 2 anos entre embarazos (UNESCO, 2013, p. 13). Os datos mostran que, nalgúns países en desenvolvemento, é manifesto o incremento das taxas de fecundidade das adolescentes entre as nenas con escasa ou nula educación primaria e entre as nenas máis pobres (ONU Mulleres,

2022, p. 8). Á súa vez, as nenas afastadas da escola son seis veces máis propensas a ser casadas na infancia que aquelas que se atopan escolarizadas (ICRW, 2006). No ano 2021, case 1 de cada 5 mulleres de entre 20 e 24 anos contraera matrimonio antes dos 18 anos – o 19,5% fronte ao 25,8% en 2001.

Respecto da autonomía económica, ao analizar as estatísticas a nivel mundial de finalización de estudos de estudantes mulleres, os resultados son alarmantes. Obsérvase unha forte deserción escolar, particularmente na escola secundaria. Segundo un estudo publicado por UNESCO en 2019, máis de 129 millóns de nenas atópanse fóra da escola, o que inclúe máis de 32 millóns de nenas fóra da escola primaria, 30 millóns de nenas fóra do primeiro tramo ou tramo superior da escola secundaria e uns 67 millóns de nenas fóra do segundo tramo ou tramo superior da escola secundaria (UNESCO, 2019, p. 4). Adicionalmente, en países de renda baixa, menos de dous terzos das nenas completa a educación primaria e só unha de tres nenas completa a educación secundaria de tramo inferior (Banco Mundial, 2018, p. 7). Estes datos resultan particularmente preocupantes si considérase que un ano adicional no ensino dunha nena pode potenciar os seus ingresos na vida adulta até un 20% (ONU Mulleres, 2022, p. 4).

En cambio, ao estudar as estatísticas asociadas á educación terciaria, obsérvase que o número de mulleres matriculadas en estudos deste nivel supera ao dos homes. Pero a pesar diso, parecen persistir os estereotipos de xénero que levan a que as mulleres se atopen máis afastadas do campo das STEM (ciencias, tecnoloxía, enxeñaría e matemáticas, polas súas siglas en inglés) e máis próximas a outros vinculados coas tarefas de coidado, a saúde e a educación. Só o 35% das estudantes de carreiras STEM son mulleres, e, se se pon o foco na representación en estudos/cursos asociados ás tecnoloxías da información e as comunicacións, a mesma sitúase no 3% (Ibid., p. 5).

Estas fendas teñen un impacto directo na perda de oportunidades económicas tanto para as mulleres como para as mesmas industrias, considerando que a forza laboral feminina representa apenas o 20% dos traballos nestes campos, a pesar de que a evidencia confirma que a presenza de mulleres no ámbito da tecnoloxía produce solucións máis creativas e ten un maior potencial de innovación para responder as necesidades das mulleres e promover a igualdade de xénero. Neste sentido, a exclusión das mulleres do universo dixital restou USD 1 mil millóns do produto interno bruto dos países de ingreso baixo e ingreso mediano na última década (Ibid., p. 15).

Por outra banda, resulta prudente destacar o impacto que a pandemia COVID-19 tivo na realidade económica das mulleres, xa que, aínda que “a fenda de xénero na cantidade de horas dedicada ao emprego xa era de seu ampla antes da pandemia, ensanchouse en todo o mundo e ameaza con incrementar a brecha salarial de xénero imperante”. A vulnerabilidade das mulleres explícase pola súa excesiva representación nos sectores máis afectados pola pandemia, aqueles que se atopan dentro da economía informal, e pola desigualdade na distribución de tarefas de coidado no fogar e o escaso acceso aos beneficios por maternidade, coidado infantil e licenzas parentais. Unha mostra diso é que, “a pesar de que as mulleres encabezaban o 39,4% da totalidade dos empregos en 2019, datos de ONU Mulleres post pandemia indican que as mulleres acabarían obtendo só o 21% dos empregos proxectados durante 2019-2022” (Ibid., p. 14).

b. A igualdade de xénero na actualidade e o dereito a un nivel de vida adecuado que asegure a saúde e o benestar

A pobreza exerce un impacto desigual sobre a saúde de mulleres e nenas. Os datos mostran que, a nivel global, as mulleres teñen un risco 27% máis alto que os homes de padecer inseguridade alimentaria, cifras que só se espera que aumenten como resultado da pandemia COVID-19. Á súa vez, a diferenza é máis grande entre mulleres de 25 a 49 anos e entre aquelas que se atopan separadas ou divorciadas (ONU Mulleres, 2020, p. 7). Isto resulta particularmente alarmante, xa que as mulleres de fogares con inseguridade alimentaria enfrontan un risco de anemia máis elevado. Un claro exemplo diso é que, en 2019, case unha de cada tres mulleres entre os 15 e os 49 anos estaban anémicas. Adicionalmente, as crises económicas e os efectos do clima extremo, como as inundacións e secas, deterioran aínda máis a seguridade alimentaria. Con menos acceso á terra, a educación, a información e os recursos financeiros, as catástrofes asociadas ao clima extremo golpean con máis forza ás mulleres (ONU Mulleres, 2022, p. 7).

Estatísticas de ONU Mulleres arroxan que, previo á pandemia, a proporción de persoas consideradas pobres – aquelas que viven con menos de USD 1,90 ao día – diminuíra do 11,2% en 2013 ao 8,6% en 2018. A COVID-19 interrompeu e até comezou a revertir ese progreso. Para finais de 2022, ao redor de 383 millóns de mulleres e nenas vivían na pobreza, o que supón deixar fóra do seu alcance algúns servizos básicos como o acceso á auga. A falta de acceso á auga é particularmente perigosa para a saúde das mulleres debido á maior necesidade de auga e hixiene que experimentan durante a menstruación, o embarazo e a recuperación posparto. Outras exclusións supoñen a falta de acceso a combustibles que poidan utilizarse para cocinar, así como tamén a falta de acceso a un traballo decente – formal, regularizado – e á protección social. Adicionalmente, a partir da pandemia COVID-19, en todos os países rexistrouse unha drástica deterioración da atención da saúde materna, incluídos os servizos prenatais (Ibid., p. 6).

Por outra banda, a evidencia mostra que un estimado de 243 millóns de mulleres e nenas de entre 15 e 49 anos foron vítimas de violencia sexual e/ou física a mans da súa parella íntima no ano 2019 e ao redor dun terzo das mulleres a nivel mundial experimentaron violencia física e/ou sexual por parte da súa parella íntima nalgún momento da súa vida, sendo esta a forma máis común de violencia e chegando ao seu pico durante os anos reprodutivos da muller, tanto en países desenvolvidos como aqueles en desenvolvemento (ONU Mulleres, 2020, p. 2).

Adicionalmente, a nivel global, unha de cada cinco mulleres entre os 20 e os 24 anos casaron sendo nenas (ONU Mulleres, 2022, p. 10) e, dentro dunha mostra de 25 países en desenvolvemento onde se dá a maioría dos casos de matrimonio infantil e embarazo precoz, tres de cada catro mulleres tiveron o seu primeiro fillo antes de cumprir os 18 anos de idade, por ser casadas sendo nenas (Banco Mundial, 2018, p. 21).

Pero o matrimonio infantil é só unha das múltiples expresións de violencia contra as nenas e mulleres. Datos de 2021 mostran que unha de cada catro mulleres e nenas de entre 15 e 49 anos en África subsahariana (24,7%) foi vítima de mutilación xenital feminina (ONU Mulleres, 2022, p. 11), e hai polo menos 200 millóns de nenas e mulleres mutiladas no mundo. Aínda que pareza increíble, cada ano, 3 millóns de nenas son sometidas a esta práctica, que como indican Venegas, Reverte e Venegas comprende “todos os procedementos para alterar ou danar os órganos xenitais femininos” (Venegas, Reverte e Venegas, 2019, p. 64).

Tamén existen outros tipos de violencia contra as mulleres como aquel que se experimenta no mundo dixital. Nun estudo realizado en 51 países, constatouse que o 38% das mulleres experimentaran de forma persoal a violencia en liña. Este tipo de fenómenos incrementan a fenda dixital, xa que levan á exclusión das mulleres das oportunidades da conectividade (en materia de estudos, traballos, redes sociais, etc.). Este tipo de violencia aumentou particularmente durante a pandemia, xa que as mulleres pasaban máis tempo en Internet que os seus pares masculinos (ONU Mulleres, 2022, p. 15).

Por outra banda, cabe mencionar, que existen grupos que resultan dobremente vulnerables ás consecuencias das desigualdades, trátase das mulleres e nenas en situación de desprazamento forzoso. Segundo datos de ONU Mulleres, estas son particularmente vulnerables ao cambio climático, a guerra, os conflitos e a violación dos dereitos humanos. As estatísticas mostran que, a finais de 2021, 44 millóns de mulleres e nenas víronse forzadas a desprazarse, abarcando refuxiadas, solicitantes de asilo e persoas desprazadas por mor dos conflitos e a violencia nos seus países. Do total, estímase que uns 12,4 millóns son refuxiadas procedentes de África setentrional e Asia occidental (Ibid., p. 16).

O desprazamento forzoso supón, entre outras tantas cousas, a perda de bens, activos e medios de vida, así como tamén a deterioración da saúde e a falta de acceso á atención médica, o que expón ás mulleres a un maior risco de violencia, trata de persoas e abuso sexual (Ibid.). Novamente, as estatísticas informan de que a COVID-19 non fixo máis que agravar a situación, xa que se observa unha prevalencia maior á violencia doméstica e sexual, así como tamén un maior risco a ser vítima dun matrimonio forzado.

Por último, resulta relevante destacar que a metade das mulleres que habitan zonas urbanas senten inseguras ao camiñar soas pola noite, debido a “unha mala planificación da infraestrutura, a falta de campo visual en parques e corredores, e a ausencia de mantemento e de iluminación en espazos como baños públicos e lugares para aparcar, o que deixa ás mulleres e nenas expostas á violencia sexual” (Ibid., p. 17).

4. A realidade dos países islámicos e o caso paquistaní

a. Marco normativo internacional aplicable aos países islámicos

Partindo de que Paquistán é unha república islámica e, por tanto, a súa lexislación nacional garda compatibilidade coas normas da lei islámica ou Sharía¹, resulta mester comezar por precisar a que nos referimos cando falamos de países islámicos e cal é o marco normativo aplicable en materia de igualdade de xénero.

Neste sentido, a Organización para a Cooperación Islámica (OIC) cobra relevancia. Conta con 57 estados membros distribuídos en catro continentes, aínda que maioritariamente localizados en Norte de África, África Occidental e África Central, así como tamén en Oriente

¹ A Sharía regula todos os aspectos da vida dunha persoa (tanto os públicos como os privados) e o seu seguimento, de acordo aos textos sagrados do Islam, conduciría á salvación.

Próximo, Medio Oriente e Centro de Asia². Todos eles son países cuxa relixión maioritaria é o islam e o seu principal obxectivo é o de representar a voz colectiva do mundo musulmán, protexendo e salvagardando os seus intereses, en pos de promover a paz internacional e a harmonía entre as distintas comunidades do mundo (Artigo 1, Carta da OIC, 2008). A Carta da OIC na súa versión máis actualizada, adoptada en marzo de 2008, menciona que entre os obxectivos da organización atópanse o de diseminar, promover e preservar os ensinamentos e os valores islámicos baseados na moderación e a tolerancia; promover e protexer os dereitos humanos e as liberdades fundamentais – incluídos os dereitos das mulleres, a nenez e mocidade, os adultos maiores e as persoas con necesidades especiais –, así como tamén preservar os valores familiares islámicos, e salientar, protexer e promover o rol fundamental e natural da familia na sociedade (Ibid.).

Dentro das declaracións e convenios da OIC relativos aos dereitos da muller, destaca a Declaración dos Dereitos Humanos no Islam (DDHI), adoptada pola decimonovena Conferencia Islámica de 1990 nO Cairo. A mesma establece, no seu artigo primeiro, que “todos os seres humanos son iguais no principio da dignidade humana, así como no das obrigacións [para con Allah] e as responsabilidades sen distinción de raza, cor, lingua, sexo, crenza relixiosa, filiación política, nivel social ou calquera outra consideración”. Este primeiro parágrafo xa evidencia a falta de mención á igualdade do home e a muller en materia de dereitos, a cal pode constatar tamén a través do texto de artigos posteriores, que indican que o home e a muller son iguais en obrigacións, coa excepción de que “sobre o home recaerá o gasto familiar, así como a responsabilidade da tutela da familia” (Artigo 6, DDHI) e que “a muller ten os seus propios dereitos así como obrigacións, posúe entidade civil propia e independencia financeira, e ten dereito a reter o seu nome e liñaxe” (Ibid.).

O artigo primeiro tamén confirma que a distinción entre homes e mulleres baséase no binomio do sexo, o que non admite a posibilidade de contemplar a diversidade desde unha perspectiva de xénero.

A DDHI tamén fai alusión á educación como unha obrigación. Refírese á mesma como “procura do coñecemento” e relacióna directamente coa oportunidade de coñecer o Islam e os segredos do universo (Artigo 9, *ibid.*). O artigo 9 especifica que “é un dereito do home o recibir das institucións educativas e de instrución como a familia, a escola, a universidade, os medios de comunicación, etc., unha educación humana tanto relixiosa como secular, completa e equilibrada, que desenvolva a súa personalidade e fortaleza a súa fe en Allah, así como o respecto e a defensa dos dereitos e os deberes”. Considerando que a DDHI fai alusión numerosas veces aos seres humanos, e logo menciona e distingue entre homes e mulleres, pódese asumir que devandito artigo outorga o dereito á educación en forma exclusiva aos homes, o que, á súa vez, permite reafirmar que o islam non admite a igualdade entre o home e a muller en materia de dereitos.

É interesante, no que respecta á posibilidade de exercer unha actividade económica, que o traballo é entendido como un dereito do cal será titular todo aquel que sexa capaz de exercelo.

A DDHI fai específica alusión ao traballo como un dereito sen distinción entre home e muller, o cal terá asociada a percepción dun salario xusto, sen atrasos, con vacacións, promocións e estipendios (Artigo 13, *ibid.*).

No ámbito universal, tal como se mencionou anteriormente, o principal instrumento internacional que versa sobre os dereitos da muller é a CEDAW. Devandita convención recolle definicións que proveñen orixinalmente da Carta das Nacións Unidas (CNU) e da DUDH. Estas afirman o principio da non discriminación e proclaman a igualdade de dereitos de todos os seres humanos sen distinción algunha:

Lembrando que a discriminación contra a muller viola os principios da igualdade de dereitos e do respecto da dignidade humana, que dificulta a participación da muller, nas mesmas condicións que o home, na vida política, social, económica e cultural do seu país, que constitúe un obstáculo para o aumento do benestar da sociedade e da familia e que entorpece o pleno desenvolvemento das posibilidades da muller para prestar servizo ao seu país e á humanidade (CEDAW, 1979).

A CEDAW define a discriminación contra a muller como “toda exclusión ou restrición baseada no sexo que teña por obxecto ou resultado menoscabar ou anular o recoñecemento, goce ou exercicio pola muller, independentemente do seu estado civil, sobre a base da igualdade do home e a muller, dos dereitos humanos e as liberdades fundamentais nas esferas política, económica, social, cultural e civil ou en calquera outra esfera” (Artigo 1, CEDAW).

Á súa vez, os estados partes proclaman nela a súa condena a toda forma de discriminación contra a muller. Ademais, comprométese a seguir unha política encamiñada a eliminar devandita discriminación, asegurando que as súas lexislacións nacionais respecten o principio de igualdade entre o home e a muller, adoptando as medidas e sancións correspondentes fronte aos casos de discriminación e asegurando a protección xurídica dos dereitos da muller (Artigo 2, *ibid.*). Sucesivos artigos versarán tamén sobre a importancia de tomar medidas apropiadas para asegurar o pleno desenvolvemento da muller, co obxectivo de garantir o igual exercicio e goce dos seus dereitos e liberdades (Artigos 3, 4 e 5, *ibid.*).

É relevante destacar a referencia explícita ao compromiso dos Estados Partes de adoptar as medidas apropiadas para eliminar a discriminación contra a muller nas esferas tanto da educación como da saúde. Faise mención específica á igualdade de condicións na orientación e capacitación profesionais; a eliminación de estereotipos sobre os papeis masculino e feminino en todos os niveis e en todas as formas de ensino; a igualdade de oportunidades no acceso aos programas de educación permanente, incluídos os programas de alfabetización funcional e de adultos; a redución da taxa feminina de abandono dos estudos e o acceso a material informativo específico que contribúa a asegurar a saúde e o benestar da familia, incluída a información e o asesoramento sobre planificación familiar. De igual modo, refórzase o compromiso de adoptar as medidas necesarias para eliminar a discriminación contra a muller na esfera da atención médica.

Adicionalmente, o artigo 16 da convención establece que os Estados Partes adoptarán todas as medidas axeitadas para eliminar a discriminación contra a muller en todos os asuntos relacionados co matrimonio e as relacións familiares, asegurando a igualdade entre homes e

² Os estados membros son Afganistán, Albania, Alxeria, Arabia Saudita, Acerbaixán, Baréin, Bangladesh, Benín, Brunei, Burkina Faso, Camerún, Catar, Comoras, Costa de Marfil, Exipto, Emiratos Árabes Unidos, Gabón, Gambia, Guinea, Guinea-Bissau, Güiana, Indonesia, Iraq, Irán, Xordania, Kazaxstán, Kirguizistán, Kuwait, Líbano, Libia, Malaisia, Maldivas, Mali, Marrocos, Mauritania, Mozambique, Nixer, Nixeria, Omán, Paquistán, Palestina, Senegal, Serra Leona, Siria, Somalia, Sudán, Surinam, Tadxiquistán, Togo, Tunes, Turquía, Turkmenistán, Uganda, Usbequistán, Iemen e Xibuti

mulleres para contraer matrimonio e a libre elección tanto do cónxuxe, como do número de fillos e intervalo entre os nacementos, e garantindo o acceso á información, a educación e os medios que posibiliten o exercicio destes dereitos.

Agora ben, indo ao caso específico de Paquistán e tal como foi mencionado anteriormente, este adhírese á CEDAW no ano 1996, declarando que a adhesión do goberno está suxeita ás disposicións da Constitución da República Islámica de Paquistán³. E dado que non se adheriu ao protocolo de 1999, non está obrigado a recoñecer a competencia do Comité para a Eliminación da Discriminación contra a Muller para recibir e considerar as denuncias presentadas por casos de discriminación contra as mulleres.

b. Paquistán e as políticas de cooperación ao redor da igualdade

A modo de breve introdución, merece a pena mencionar que Paquistán é o quinto país máis poboado do mundo e atópase na posición 154 de 189 países que compoñen o Índice de Desenvolvemento Humano de 2021. Un de cada catro paquistaní vive na pobreza e, se se considera a pobreza multidimensional, a cifra aumenta e alcanza a máis do 38% da poboación. A participación das mulleres na forza laboral é do 21,5%, sendo esta unha das máis baixas da rexión. O mesmo sucede coa paridade de xénero na educación. As cifras de mortalidade materna e infantil están entre as máis altas da rexión sur de Asia, e, do 32% de nenos e nenas de entre 5 e 16 anos que se atopan fóra da escola, o 53% son nenas. Paquistán, á súa vez, atópase na posición 153 de 156 países no Índice de Brecha de Xénero Global do Foro Económico Mundial (ONU Paquistán, 2022, p. 6).

Partindo desta breve información de contexto, pódese asumir que o logro da igualdade de xénero en Paquistán verase influenciado e atravesado polo contexto socioeconómico de pertenza do suxeito de análise (as mulleres), ao considerar que, desde unha óptica probabilística, a fendas de xénero tenderá a ser máis ampla entre nenos e nenas e homes e mulleres en situación de pobreza que entre aqueles e aquelas pertencentes a contornas de maior poder adquisitivo. En calquera caso, e aos efectos do alcance dos obxectivos da presente investigación, o foco foi posto en analizar os avances alcanzados en materia de igualdade, entendendo ás mulleres como un grupo homoxéneo, a pesar do recoñecemento da existencia de interseccionalidades⁴ con impacto directo na brecha de xénero.

A política de cooperación paquistaní para o ano 2021 centrouse en dar resposta aos desafíos carrexados pola pandemia COVID-19. Neste sentido, garantir o acceso en igualdade de condicións a nenos e nenas, homes e mulleres, tanto á educación como a un nivel de vida adecuado que asegure a saúde e o benestar, conformaron os principais focos de traballo.

Algúns dos fitos alcanzados no ámbito educativo inclúen o apoio aos programas de educación en casa, nas súas modalidades offline ou fóra de liña, propiciando que máis de 200.000 nenos e nenas – dos cales un 50% son nenas – puidesen continuar os seus estudos durante a

pandemia (ONU Paquistán, 2022, p. 16). Á súa vez, unha cifra similar de nenos e nenas – dos cales o 53% son nenas – puideron retomar as clases presenciais de maneira segura, grazas á provisión de insumos de prevención da COVID-19 a unhas 6.538 escolas. Máis de 250.000 nenos e nenas que se atopaban fóra da escola accederon á educación pre-primaria (inicial). Desta cifra, un 47% son nenas. Adicionalmente, unhas 388 escolas de nenas e centros de programas de aprendizaxe alternativos víronse beneficiados de intervencións ao redor da educación e a hixiene e a sanidade, incluíndo a unhas 7.573 nenas que recibiron kits de hixiene menstrual (Ibid.).

O programa nacional coñecido como “O Dereito das Nenas á Educación” (Girls’ Right to Education) estendeuse a 18 distritos, cunha matrícula de 10.367 nenas que, anteriormente non estaban escolarizadas. Formáronse 607 educadores e fíxose entrega de 4.200 cadernos pequenos e outros materiais de aprendizaxe. Devandito programa tamén ofrece atención sanitaria e artigos de hixiene persoal para as nenas (Ibid.).

Sumado a isto, implementáronse programas de transferencia de fondos a unhas 18.500 nenas adolescentes en 242 escolas secundarias públicas do distrito de Khyber Pakhtunkhwa, o cal se viu acompañado de sesións e encontros de sensibilización comunitaria para a prevención da deserción escolar entre as nenas. Este proxecto logrou aumentar a matriculación nun 14% nos últimos 5 anos, e á súa vez, propiciou que o 100% das estudantes logren ingresar na escola secundaria (Ibid.).

En materia de saúde e benestar, merece a pena mencionar unha gran cantidade de iniciativas con impacto directo en mulleres e nenas, entre elas, a provisión de servizos de saúde reprodutiva, materna e neonatal de forma ininterrompida durante a pandemia. Máis de 3 millóns de nenos e nenas víronse beneficiados polas intervencións de supervivencia neonatal, como o coidado neonatal esencial, o coidado de nais canguro e a detección temperá de infeccións bacterianas serias (Ibid., p. 10).

Á súa vez, formáronse ao redor de 1.900 coidadoras/acompañantes terapéuticas e 15.000 traballadoras da saúde. Entregáronse uns 21.000 kits para asegurar partos limpos e coidados pre e postnatales, e tamén se brindou apoio ás unidades de coidado encabezadas por parteras, que prestaron servizo a unhas 25.000 mulleres e nenas (Ibid.). Por outra banda, en barrios e asentamentos de refuxiados, 92.807 persoas – na súa gran maioría mulleres e nenos/as – accederon a servizos de saúde de calidade, 10.145 mulleres recibiron catro ou máis visitas de coidado prenatal e outras 6.923 accederon a servizos de coidado postnatal (Ibid.).

A telemedicina fixo posible o acceso a servizos de saúde sexual e reprodutiva durante a pandemia. Neste sentido, establecéronse 10 centros de telemedicina e formáronse a 2.000 técnicos, facendo posible que 4.441 persoas accedesen a tales servizos. Adicionalmente, co apoio das organizacións ONE UN Pakistan, o Goberno de Sindh integrou devanditos servizos dentro dos seus plans de continxencia durante a época do monzón (Ibid., p. 11).

O fortalecemento de capacidades de 34 centros de saúde propiciou a realización de 12.317 partos seguros, o acceso de 22.357 mulleres a coidados prenatais e 5.050 nais e recentemente nacidos a coidados postnatais, e que se tratasen 6.247 casos de enfermidades de transmisión sexual en Balochistan e Khyber Pakhtunkhwa. Ao redor de 7.632 beneficiarias accederon ao paquete de servizos de saúde sexual e reprodutiva, mentres que outras 13.965 recibiron anticonceptivos modernos e servizos de terapia para a planificación familiar (Ibid.).

3 Á súa vez, presentou unha reserva que establece que o goberno non se considera obrigado polo parágrafo 1 do artigo 29 da Convención, o cal fai alusión á posible solución de controversias mediante arbitraje en primeira instancia, con opción de ser sometidas á Corte Internacional de Xustiza de non ser resoltas

4 “A interseccionalidad é un enfoque que subliña que o xénero, a etnia, a clase, ou orientación sexual, como outras categorías sociais, lonxe de ser “naturais” ou “biolóxicas” son construídas e están interrelacionadas” (Platero Méndez, 2014, p. 56).

Grazas ao acompañamento e a asistencia técnica da ONU en materia de formulación de políticas, o goberno integrou o servizo de planificación familiar a través de reformas legais e aumentou a asignación de fondos para a procura de anticonceptivos. Á súa vez, promulgáronse e entraron en vixencia unha serie de leis, con impacto directo en mulleres. Entre elas, a Lei de 2021 para a protección e o benestar dos traballadores remotos de Khyber Pakhtunkhwa, co obxectivo de empoderar aos traballadores marxidados e propiciar a participación das mulleres no mercado laboral (Ibid., p. 17).

Como foi mencionado anteriormente, a violencia de xénero sufriu un forte incremento como resultado da pandemia COVID-19. O acompañamento, a asistencia técnica e o desenvolvemento de capacidades encabezado polas organizacións de ONE UN Pakistan traballando en territorio impulsaron reformas legislativas para pór fin a todas as formas de violencia de xénero. Neste sentido, promulgáronse a Lei anti-violación de 2021 e a Lei de violencia doméstica do de Khyber Pakhtunkhwa. En Sindh, as estratexias de promoción de formulación de políticas impulsaron o consenso para proceder á reforma legal para terminar co matrimonio infantil e crear un comité de coordinación multisectorial para sincronizar a resposta aos casos de violencia de xénero. Brindouse, tamén, apoio á implementación da Lei de violencia doméstica en Punxab a partir da posta en marcha dos servizos de resposta, a xestión de casos, as liñas telefónicas de axuda e a asignación de traballadores sociais para a realización de visitas e o seguimento de casos (Ibid.).

O programa de ONU coñecido como “Imperio da Lei” ou Rule of Law propiciou o desenvolvemento de capacidades nos sectores da xustiza e a seguridade en Balochistan e Khyber Pakhtunkhwa para ampliar a provisión de servizos de resposta ás sobreviventes de violencia de xénero, e como resultado destes esforzos, máis de 11.500 mulleres accederon a servizos de saúde mental e apoio psicosocial (Ibid.).

Por outra banda, realizáronse intervencións para propiciar a participación das mulleres nos procesos comunitarios de toma de decisións e crear capacidades en temas de paz e resiliencia dirixidas a líderes relixiosas en Sindh, así como tamén a colectivos de mulleres vulnerables, membros a sociedade civil e oficiais de goberno local tanto en Sindh como en Khyber Pakhtunkhwa. Á súa vez, forxáronse alianzas con organizacións da sociedade civil para previr que o extremismo violento recrute a mulleres e nenas nos citados distritos, así como tamén a nivel nacional (Ibid.).

5. Conclusións: recapitulación e aprendizaxes

A análise da información recollida por este traballo permite chegar a varias conclusións. En principio, e con base á hipótese inicial, pode verificarse que Paquistán, a pesar de tratarse dun país islámico cuxo marco normativo descoñece a igualdade entre homes e mulleres en materia de dereitos; alcanzou grandes avances ao redor da igualdade, ao centrar as súas políticas de cooperación en garantir o acceso á educación e a un nivel de vida axeitado, tanto a homes como mulleres, nenos e nenas.

Merece a pena lembrar que o período de análise estudada (o ano 2021) foi un período marcado polos impactos e desafíos carrexados pola COVID-19. Os mesmos caracterizáronse

por entorpecer e complexizar aínda máis o acceso das persoas, e en maior medida o das mulleres, a servizos elementais básicos. En liña con iso, a educación e a saúde foron algúns dos sectores máis golpeados pola pandemia.

De alí que garantir o acceso das nenas á escola a partir do apoio de programas de educación en casa, prover de insumos de prevención da COVID-19 a escolas – para facilitar o retorno á presencialidade, propiciar unha axeitada xestión da saúde menstrual nas escolas – incluíndo a entrega de kits de hixiene menstrual e a disposición de servizos de atención sanitaria exclusivos para nenas, resultaron ser iniciativas cruce.

Lembrando que, mesmo antes da pandemia COVID-19, o 44% das nenas provenientes de familias con menores recursos xamais foran á escola ou abandonaran os seus estudos, comparado ao 34% dos nenos (UNICEF, 2020, p. 3); e catro de cada dez escolas ao redor do mundo (o 70% destas atópanse en países en desenvolvemento) atopaban desafíos ao tentar prover de instalacións de hixiene básicas para os seus estudantes (OMS e UNICEF, 2021, p.10), tales iniciativas cobran aínda maior relevancia.

De igual modo, recoñécense avances en materia de acceso á saúde – particularmente á saúde sexual e reprodutiva, centrados na promoción da planificación familiar e o acceso a anticonceptivos. O tratamento de casos de enfermidades de transmisión sexual, así como tamén a provisión de anticonceptivos modernos e de servizos de terapia para a planificación familiar destacan particularmente, considerando que, en 2020, máis de 250 millóns de mulleres en idade reprodutiva a nivel mundial que querían previr un embarazo non facían uso de métodos anticonceptivos modernos. E só o 50% das mulleres de todo o mundo deciden sobre o coidado da súa saúde, o uso de anticonceptivos e a posibilidade de dicir que non a unha relación sexual (Departamento de Asuntos Económicos e Sociais ONU, 2020).

Outro dos fitos alcanzados pola política de cooperación paquistaní durante o período analizado xira ao redor da prestación de servizos de coidados pre e postnatales, tanto para mamas como para bebés, con especial foco en garantir a realización de partos limpos e seguros.

Adicionalmente, destacan as iniciativas de apoio á promoción e formulación de leis en torno ao tratamento da violencia de xénero, nas súas múltiples formas – violencia doméstica, violencia sexual, matrimonio forzado/infantil, etc. Resulta esperanzador ler acerca das leis que foron promulgadas, en distintos distritos e rexións, tanto para vulgar como para tratar os casos de violencia, propiciando a dispoñibilidade de servizos de resposta e atención ás vítimas.

Finalmente, rexístranse importantes avances en materia de implementación de iniciativas que teñen por obxectivo asistir aos grupos de mulleres e nenas refuxiadas, así como tamén dar resposta á situación do recrutamento de mulleres e nenas polo extremismo violento.

A modo de recapitulación, o traballo realizado polo goberno de Paquistán durante 2021, en colaboración coas organizacións do sistema de Nacións Unidas, e as súas axencias, fondos e programas; resulta particularmente interesante aos efectos de ser presentado como un caso de boas prácticas en materia de igualdade de xénero no mundo islámico. Xa que, aínda que, en principio, o islam non admite nin recoñece a igualdade do home e a muller en materia de dereitos, Paquistán exhibe numerosas políticas e iniciativas de promoción da igualdade, con particular foco en garantir o acceso á educación e un nivel de vida adecuado que garanta a saúde e o benestar de mulleres e nenas.

Aínda que Paquistán ten un longo camiño por percorrer aínda no entendemento da igualdade desde unha perspectiva de xénero, que admita a diversidade dentro dos grupos de homes e mulleres, o certo é que expón un modelo interesante de ser replicado por outros países islámicos; en tanto representa o punto de partida para o tratamento da igualdade de xénero desde a política pública. Isto resulta particularmente relevante, tendo en conta os compromisos asumidos pola Asemblea Xeral da ONU, no marco da promulgación dos Obxectivos de Desenvolvemento Sostible; e a obrigatoriedade dos Estados Membros a pronunciarse sobre o tema.

Brenda Giacometti Komel. *Directora Global de Programas, GIRL RISING. Mestría en Estudos Internacionais. Especialista en Dereitos Humanos Internacionais e Saúde da Muller e en Corporativo. Responsabilidade social. Licenciatura en Ciencias Políticas. Máis de 13 anos de experiencia no sector do desenvolvemento e no sistema das Nacións Unidas, o goberno e as corporacións multinacionais. Mail: brendagiacometti@gmail.com*

Referencias

- Asamblea General de las Naciones Unidas (1979). Convención sobre la Eliminación de Todas las Formas de Discriminación contra la Mujer. <https://www.ohchr.org/es/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>. Consultado el 6 de noviembre de 2023.
- Asamblea General de las Naciones Unidas (1948). Declaración Universal de los Derechos Humanos. <https://www.un.org/es/about-us/universal-declaration-of-human-rights>. Consultado el 6 de noviembre de 2023.
- Asamblea General de las Naciones Unidas (1999). Protocolo Facultativo de la Convención sobre la Eliminación de Todas las Formas de Discriminación contra la Mujer. <https://www.ohchr.org/es/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-elimination-all-forms>. Consultado el 6 de noviembre de 2023.
- Asamblea General de las Naciones Unidas (2017). Labor de la Comisión de Estadística en relación con la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible. https://unstats.un.org/sdgs/indicators/Global%20Indicator%20Framework_A.RES.71.313%20Annex.Spanish.pdf. Consultado el 6 de noviembre de 2023.
- Banco Mundial (2018). “Oportunidades perdidas: El alto coste de no educar a las niñas”. Serie Notas sobre los costes de no educar a las niñas.
- Conferencia Islámica (1990). Declaración de los Derechos Humanos en el Islam. https://www.oic-oci.org/upload/pages/conventions/en/CDHRI_2021_ENG.pdf. Consultado el 6 de noviembre de 2023.

- Departamento de Asuntos Económicos y Sociales ONU (2020). “Estadísticas 2020”. <https://worlds-women-2020-data-undesa.hub.arcgis.com/pages/health>. Consultado el 6 de noviembre de 2023.
- ICRW (2006). “Demasiado joven para casarse: Educación y acción en pos de terminar con el matrimonio infantil”, Hoja de datos sobre matrimonio infantil y violencia doméstica.
- OMS y UNICEF (2021). “El progreso en higiene, sanidad y agua potable en el hogar 2000-2020”.
- ONU Mujeres (2019). “Una breve historia de la Comisión sobre el Status de las Mujeres”.
- ONU Mujeres (2020). “El progreso en el cumplimiento de los objetivos de desarrollo sostenible. Panorama de género 2020”.
- ONU Mujeres (2022). “El progreso en el cumplimiento de los objetivos de desarrollo sostenible. Panorama de género 2022”.
- ONU Pakistán (2022). “ONE UN Pakistan: Reporte Anual 2021”.
- Organización para la Cooperación Islámica (2008). Carta de la Organización para la Cooperación Islámica. https://www.oic-oci.org/upload/documents/charter/en/oic_charter_2018_en.pdf. Consultado el 6 de noviembre de 2023.
- PLATERO MÉNDEZ, R. (2014). “Metáforas y articulaciones para una pedagogía crítica sobre la interseccionalidad”, *Quaderns de Psicologia*, Vol. 16 Núm. 1.
- SCHULTZ, P. (2002). “Why Governments Should Invest More to Educate Girls.” *World Development* 30, No. 2, Yale University, p. 207–225.
- UNESCO (2013). “Retención educativa y mortalidad materna”. Doc. 2014/ED/EFA/MRT/PI/14. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000225945>. Consultado el 6 de noviembre de 2023.
- UNESCO (2014). “Indicadores UNESCO de cultura para el desarrollo. Manual metodológico”, p. 104-115.
- UNESCO (2019). “Hoja de datos no. 56”. Doc. UIS/2019/ED/FS/56. <https://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/new-methodology-shows-258-million-children-adolescents-and-youth-are-out-school.pdf>. Consultado el 6 de noviembre de 2023.
- UNICEF (2020). “Dando respuesta a la crisis de aprendizaje: La necesidad urgente de mejorar la financiación de la educación para los niños más pobres”.
- VENEGAS, L.; REVERTE, I.; VENEGAS, M. (2019). *La Guerra más larga de la historia. 4000 años de violencia contra las mujeres*. Editorial Planeta.

1833 - 1923
MANUEL M. MURGUÍA
CENTENARIO DO SEU PASAMENTO

REVISTA GALEGA DE HISTORIA
VIXÉSIMO ANIVERSARIO
2003 - 2023

África e a súa reconfiguración xeopolítica. Os casos de Níxer e Gabón

Marcelo Javier de los Reyes

Director da Sociedade Arxentina de Estudos Estratéxicos e Globais

RESUMO: O contexto internacional, vale dicir o conflito de Ucraína e a confrontación da OTAN con Rusia, así como a debilidade que evidencian os países europeos, por exemplo a cuestión interna de Francia, puxo en evidencia que as potencias occidentais están a perder peso no escenario mundial. Fronte á hexemonía de Estados Unidos e da OTAN, Rusia e China emerxen como as potencias líderes dun sistema internacional que se orienta cara á multipolaridade. Nese marco os países africanos, do mesmo xeito que os doutras rexións, comezan a considerar que poden atopar outras oportunidades de desenvolvemento a partir dese sistema multipolar no que Rusia e China poderían ofrecer novas opcións fronte ás relacións de dependencia que mantiveron respecto das potencias europeas e de Estados Unidos. Como consecuencia desta percepción producíronse varios golpes de estado en África cortando a vía democrática, máis aló de que en verdade en varios deles a calidade democrática era altamente deficiente. Este traballo céntrase principalmente nos golpes militares en Níxer e en Gabón e tenta marcar certas diferenzas entre ambos.

Palabras clave: África, Xeopolítica, Gabón, Níxer, Multipolaridade, Recursos naturais.

África y su reconfiguración geopolítica. Los casos de Níger y Gabón

RESUMEN: El contexto internacional, es decir, el conflicto en Ucrania y el enfrentamiento de la OTAN con Rusia, así como la debilidad mostrada por los países europeos, por ejemplo la cuestión interna de Francia, han demostrado que las potencias occidentales están perdiendo peso en el escenario mundial. Frente a la hegemonía de Estados Unidos y la OTAN, Rusia y China emergen como las principales potencias de un sistema internacional orientado hacia la multipolaridad. En ese marco, los países africanos, como los de otras regiones, empiezan a considerar que pueden encontrar otras oportunidades de desarrollo en ese sistema multipolar en el que Rusia y China podrían ofrecer nuevas opciones frente a las relaciones de dependencia que han mantenido respecto de las potencias europeas. y de Estados Unidos. Como consecuencia de esta percepción, se produjeron varios golpes de Estado en África cortando el camino democrático, más allá de que en verdad en varios de ellos la calidad de la democracia fue altamente deficiente. Este artículo se centra principalmente en los golpes militares en Níger y Gabón e intenta señalar ciertas diferencias entre ambos.

Palabras clave: África, Geopolítica, Gabón, Níxer, Multipolaridad, Recursos naturales.

Africa and its geopolitical reconfiguration. The cases of Niger and Gabon

ABSTRACT: The international context, i.e. the conflict in Ukraine and the confrontation of NATO with Russia, as well as the weakness shown by European countries, for example the internal question of France, has shown that the Western powers are losing weight on the stage worldwide. Against the hegemony of the United States and NATO, Russia and China emerge as the leading powers of an international system that is oriented towards multipolarity. In that framework, African countries, like those in other regions, are beginning to consider that they can find other development opportunities from that multipolar system in which Russia and China could offer new options against the dependency relationships they have maintained with respect to the European powers and of the United States. As a consequence of this perception, several coups d'état took place in Africa cutting off the democratic path, beyond the fact that in truth in several of them the quality of democracy was highly deficient. This paper focuses mainly on the military coups in Niger and Gabon and tries to draw certain differences between the two.

Keywords: Africa, Geopolitics, Gabon, Niger, Multipolarity, Natural resources

1. Introducción

Nos últimos anos os países de África, en xeral, atopábanse seguindo as tendencias mundiais respecto de canalizar os seus gobernos cara ao sistema democrático. No entanto, no último tempo isto que parecía unha certeza estase desdibuxando na política africana.

En varios países producíronse unha serie de golpes de estado desde 2020, en particular desde Guinea ata Sudán, país no que dúas faccións do exército estanse a disputar o poder.

Os golpes na rexión do Sahel producíronse en Chad —onde o presidente Mahamat Idriss Deby Itno asumiu o poder encabezando unha xunta militar en abril de 2021 tras a morte do seu pai, Idriss Deby Itno—, Guinea, onde se supón que a reacción se debía á gran corrupción que se observaba no país, mentres que os que tiveron lugar tanto en Malí —cuxo golpe tivo lugar en 2020— como en Burkina Faso —onde en setembro de 2022 foi destituído o presidente interino Paul-Henri Sandaogo Damiba— serían motivados pola crecente onda de violencia dos grupos xihadistas. Segundo fontes das Nacións Unidas, os factores que levaron á desestabilización en Burkina Faso serían a violencia interétnica, o conflito armado, a pobreza, as desigualdades, a inseguridade alimentaria e o cambio ambiental¹.

En Malí as forzas francesas foron substituídas polos mercenarios do grupo Wagner, en todos estes estados os golpes non favorecerían a estabilización da rexión senón que traballaban no sentido contrario. Cabe agregar que as tropas francesas tamén deberon retirarse da República Centroatricana logo dos golpes en Malí e Burkina Faso. O 15 de agosto de 2022 produciuse a retirada das tropas francesas que compuñan o último destacamento da forza «Barkhane» de Malí, o que levou a que o presidente Macron anunciase o 9 de novembro do mesmo ano o fin oficial desta operación antixihadista no Sahel.

¹ Alto Comisionado das Nacións Unidas para os Refuxiados (ACNUR) «Burkina Faso», <https://www.acnur.org/pais/burkina-faso#:~:text=En%20Burkina%20Faso%20converxen%20crise,alimentaria%20e%20o%20cambio%20ambiental,> [consulta: 01/08/2023].

O pasado 26 de xullo do 2023 un golpe de estado en Nixer derrocou ao presidente Mohamed Bazoum. A súa propia garda sería a responsable de detelo no palacio presidencial sito na capital do país, en Niamey. En setembro o presidente francés, Emmanuel Macron, confirmou que se procedía a dar termo á «cooperación militar» con Nixer, o que implicaba a presenza duns 1.500 efectivos franceses nese país, os cales serán retirados antes da finalización de 2023. Do mesmo xeito, Macron tamén anunciou a retirada do embaixador francés en Niamey.

2. O contexto global

Nesta viraxe que se aprecia en África non pode pasarse por alto o conflito entre a OTAN e Rusia que ten como escenario a Ucraína. A guerra en Europa puxo en evidencia a fragilidade dos Estados Unidos, do Reino Unido e dos países da Unión Europea por tentar dobrear a Rusia. Así mesmo, os feitos de violencia que se estenderon por toda Francia, pondo en tensión ao país, demostraron a vulnerabilidade do outrora considerado «o xendarme de África». A perda de liderado de Francia no continente africano motívase xa desde a denominada «guerra contra o terrorismo global» instrumentada polos Estados Unidos a partir do 11 de setembro de 2001. Baixo ese pretexto, as forzas estadounidenses comezaron a despregarse por diversos puntos do planeta e África non foi unha excepción. Dalgunha maneira, o control que exercía Francia foi opacado polo despregamento de Estados Unidos.

Da mesma maneira, debe considerarse neste punto que a propia Francia xa tampouco conta co mesmo poder militar de hai décadas, o que lle impide levar a cabo un despregamento en rexións afastadas da metrópole. O conflito de Ucraína puxo en evidencia que as forzas armadas europeas non se atopan nun adecuado estado operativo, aínda que o Reino Unido podería ser unha excepción a esa regra.

3. A reacción anticolonial

Tras a retirada das potencias coloniais europeas de África e Asia, as metrópoles procederon a construír estruturas coa intención de manter baixo a súa órbita ás súas outrora colonias en estados independentes, por exemplo a Commonwealth (Comunidade Británica) ou a Comunidade Financeira Africana, creada por Francia, que mantén aos seus membros co franco CFA, o que implica que non houbo unha independencia real deses países xa que esa moeda é administrada polo goberno francés.

Como xa se expresou, a guerra da OTAN contra Rusia e os feitos ocorridos en Francia, entre outros, orixinaron fortes reaccións contra eses vínculos, reaccións que van emerxendo en diferentes países de África e noutras rexións cuxos gobernos buscan ingresar ao grupo dos BRICS, grupo que ofrece un sistema internacional multipolar ante un sistema unipolar que está rexido pola angloesfera.

A realidade é que as metrópoles seguiron mantendo aos novos países atrapados nas súas redes e o propio fixeron as superpotencias —Estados Unidos e a URSS— durante a Guerra Fría, situación que como pode apreciarse non terminou senón que se renovou e á que se agregou a Guerra Fría entre Estados Unidos e a China.

No caso de Níxer debe destacarse que é o gran abastecedor de uranio para as centrais nucleares francesas —aproximadamente o 30%— ao que Francia paga coa moeda creada para a súa comunidade, o franco CFA, a cal circula só entre os países membros. Desta maneira, as autoridades militares de Níxer que depuxeron ao presidente Mohamed Bazoum decidiron frear a exportación de uranio e ouro a Francia e no caso do primeiro supón un serio problema enerxético para o país europeo. Pero mentres Francia prové de enerxía ás súas cidades co uranio nixerino, rexións do propio Níxer carecen de enerxía eléctrica.

A perda de control dos países occidentais beneficia a China e a Rusia que se están situando no continente, o que parece recrear os tempos en que África estaba condicionada por Estados Unidos e a URSS. Desta maneira, China e Rusia son percibidos como os países que ofrecen cooperación aos países africanos que pretenden saír do control occidental. No caso dos países nos que se produciron golpes de estado, os novos gobernos e a poboación inclínanse en favor dunha aproximación a Rusia e ao grupo paramilitar Wagner, mercenarios que están presentes en Malí desde o golpe de 2021 e tamén na República Centrafricana e en Libia.

Esta situación non pode ser desvinculada da II Cumio do Foro Económico e Humanitario Rusia-África que tivo lugar o 27 e o 28 de xullo de 2023 en San Petersburgo. Nesa oportunidade, o presidente ruso, Vladímir Putin, comprometeuse a implementar todos os acordos alcanzados nas conversacións cos líderes dos países africanos no marco do cumio. Un dos temas de preocupación dos líderes africanos tivo a ver coa non renovación do acordo de grans a través do mar Negro, en compensación ofreceu unha doazón de 50.000 toneladas de grans aos países africanos, máis precisamente a Burkina Faso, Zimbabue, Malí, Somalia, Eritrea e a República Centrafricana.

Os países da CEDEAO, aliados de Occidente, optaron por presionar a Níxer pero os membros desa organización nos que se produciron golpes de estado, Malí, Guinea e Burkina Faso, manifestaron o seu apoio aos militares nixerinos e advertiron aos demais estados da CEDEAO que de producirse un ataque a Níxer consideraríano como propio. Pola súa banda, Alxeria ofreceu a súa mediación no conflito en procura dunha solución pacífica entre as partes, pero tamén debe sinalarse que mantén estreitas relacións con Rusia, aínda que o conflito de Ucraína beneficioulle como exportador de enerxía a Occidente. Así mesmo, faccións libias apoian aos militares nixerinos. Mentres que os países da CEDEAO estaban dispostos a emprender unha intervención militar que favorecería os intereses occidentais, tanto Estados Unidos como a Unión Europea suxeriron continuar coa vía diplomática.

Oportunamente, a xunta militar de Níxer informou que procedería a xulgar ao derrocado Mohamed Bazoum e a membros do seu gabinete por alta traizón ao socavar a seguridade interna e externa do país logo das súas reunións con líderes internacionais. Fronte a este proceso xudicial, o Alto Representante da Unión Europea para a Política Exterior, Josep Borrell, pronunciouse en contra da decisión da xunta golpista militar de Níxer expresando que se trataba dun novo xesto de provocación contra a democracia en Níxer e a CEDEAO, o que implica un intento de atraer aos membros desa organización en favor das potencias occidentais.

4. O golpe en Níxer e as principais reaccións

O golpe do 26 de xullo foi encabezado por Abdourahamane Tchiani, quen fose líder da garda presidencial en Níxer durante doce anos e quen declarou que lideraría o Consello Nacional para a Salvaguardia da Patria (CLSP), a xunta de transición militar. Pola súa banda, o xefe do Estado Maior, xeral Abdou Sidikou Issa, comunicou que apoiaba a decisión dos golpistas. Moitos nixerinos apoiaron aos militares e saíron ás rúas da capital incluso cometendo actos de violencia. Non é un dato menor que os manifestantes despregaron numerosas bandeiras rusas e expresaron o seu respaldo ao grupo paramilitar ruso Wagner.

Tchiani xustificou o golpe militar pola «deterioración da situación de seguridade» e criticou a falta de cooperación do goberno de Bazoum coas xuntas militares de Malí e Burkina Faso co obxectivo de loitar contra a insurxencia xihadista na rexión do Sahel. Os grupos xihadistas fixéronse fortes en Malí a partir de 2012 iniciando unha onda de violencia que provocou numerosos mortos e máis de 6 millóns de desprazados na rexión do Sahel. Neste contexto, Níxer constituía unha base de operacións para as forzas francesas e estadounidenses que debían enfrontar aos xihadistas. En verdade, no Sahel tanto Al Qaeda como o Estado Islámico campean ás súas anchas.

Como era lóxico, a condena ao golpe por parte dos gobernos occidentais non se fixo esperar e o presidente de Francia, Emmanuel Macron, expresou que «este golpe de estado é perfectamente ilexítimo e profundamente perigoso para os nixerinos, para Níxer e para toda a rexión». Do mesmo xeito, a Comunidade Económica de Estados de África Occidental (CEDEAO) rexeitou o derrocamento de Bazoum e presentoulle aos militares nixerinos un ultimato baixo a ameaza de intervir militarmente cunha forza integrada por efectivos deses países.

O secretario de Estados de Estados Unidos, Antony J. Blinken, ameazou con dar por finalizado o apoio financeiro por parte do seu país a Níxer se o presidente derrocado Bazoum non era repostado no seu cargo. En realidade, Francia xa anunciara que suspendía a «axuda humanitaria» e Estados Unidos advertiu que procedería nese sentido, o que pon en evidencia de que se trata virtualmente dunha extorsión.

5. Quen é o presidente deposto, Mohamed Bazoum?

Mohamed Bazoum asumiu a presidencia de Níxer o 2 de abril de 2021, tras a segunda volta das eleccións presidenciais celebradas en febreiro dese mesmo ano. É o presidente do «Parti Nigérien pour a Démocratie et Ile Socialisme (PNDS-Tarayya)» —«Tarayya» significa «reunir» en lingua hausa²— e desde 2016 a xuño de 2020 foi ministro de Interior, Seguridade Pública, Descentralización e Asuntos Consuetudinarios e Relixiosos. Nos anos 1995 e 1996 e de 2011 a 2015 desempeñouse como ministro de Exteriores baixo a presidencia de Mahamadou Issoufou, quen exerceu a primeira maxistratura entre abril de 2011 e abril de 2021, cando foi sucedido por Bazoum, quen tivo unha destacada actividade sindical, mais que tamén manti-

2 Parti Nigérien pour a Démocratie et Ile Socialisme (PNDS-Tarayya) <https://pnnds-tarayya.net/notre-histoire/>, [consulta: 30/07/2023].

vo unha actividade política significativa tanto no poder lexislativo como no poder executivo. É considerado funcional aos intereses das potencias occidentais e, precisamente, os militares que tomaron o poder opoñense á expoliación do país por parte das potencias occidentais, en particular de Francia e de Estados Unidos. Literalmente, Bazoum era un aliado privilexiado de Washington. Cabe mencionar que o 30 de marzo de 2023 asistira como «orador destacado» ao Banco Mundial³.

6. A crecente presenza de Rusia en África

Tanto logo dos golpes de estado en Malí como en Burkina Faso, as novas autoridades fortaleceron as súas relacións con Rusia e o propio procura a xunta militar de Nixer, á vez que desprazaron a Francia dos seus respectivos países. Nas rúas de Nixer púidose apreciar a persoas que portaban a bandeira rusa, algo que xa se viu nos outros países africanos tras os respectivos golpes. No entanto, Antony Blinken prefire ser cauteloso polo que no seu momento despegou tanto a Rusia como ao grupo Wagner dos feitos ocorridos en Nixer, pero como xa se dixo antes, o grupo paramilitar xa ten presenza nalgúns países do continente aínda que non se comprobou que se establecera en Nixer.

Estes países africanos fortalecen a posición de Rusia á vez que poderían ser provedores de recursos naturais mentres que serían favorecidos coa provisión de armas rusas, atento ás necesidades das forzas para facer fronte á loita contra os grupos terroristas que agroman na rexión do Sahel.

A pesar diso, a finais de outubro a Casa Branca manifestou a súa intención de colaborar coa xunta militar de Nixer e sinalou de que se trata de forxar relacións pragmáticas co novo goberno militar. Washington argumenta que a súa intención é traballar por unha rexión segura pero estes golpes militares limitaron a acción das forzas estadounidenses no Sahel, onde operan grupos islamitas vinculados á Al-Qaeda e ao Estado Islámico⁴. Deste xeito, a actitude do goberno de Nixer podería ser diferente á que tomou respecto de Francia que debeu retirar as súas forzas. Estados Unidos mantén en territorio nixerino máis de 1.000 soldados e dúas bases de drons desde onde vivía a actividade islamita en todo o Sahel. O director de Asuntos Africanos do Consello de Seguridade Nacional de Estados Unidos, Judd Devermont, expresou que esa presenza non só obedecería a contribuír coa seguridade de Nixer senón ademais de Ghana, Togo e Benín, países ameazados tamén pola expansión de grupos terroristas⁵.

O goberno estadounidense incrementou a súa relación con África e desexa profundala coa visita do vicepresidente Kamala Harris, a secretaria do Tesouro, Janet Yellen, e do propio Antony Blinken. Neste sentido, en decembro, estaría contemplada unha visita do presidente Biden a Kenia e posiblemente outro país africano como Nixeria⁶. As relacións con Sudáfrica

³ World Bank Group «Featured Speaker. Mohamed Bazoum, President of the Republic of Niger», <https://live.worldbank.org/experts/mohamed-bazoum>.

⁴ David Pilling. «US signals intention to engage with Niger xunta». Financial Times, 22/10/2023, <https://www.ft.com/content/766bbc4a-170f-4b98-a712-fc70745ce076>, [consulta: 24/10/2023].

⁵ *Ídem*

⁶ *Ídem*

estarían a atravesar un momento de tensión debido a que o embaixador estadounidense, Reuben Brigety, acusou o goberno dese país de exportar armas a Rusia, a pesar de que unha investigación surafricana non atoparía probas deses envíos. Emporiso, Devermont desexa baixarlle o ton a esa situación⁷.

O temperamento adoptado pola Casa Branca é absolutamente pragmático debido a que se abandona a colaboración cos gobernos militares deixará vía libre para que Rusia ou o Grupo Wagner ocupen o espazo. De feito, houbo cuestionamentos dentro dos Estados Unidos nese sentido.

7. A situación en Gabón

Gabón, país do litoral atlántico africano, cunha poboación 2.389.000 de habitantes, foi unha colonia de Francia ata 1960, ano en que obtivo a súa independencia e logo da cal Francia comezou a explotación do subsolo, como o fixo desde 1963 co ferro de Mauritania e desde 1971 co uranio de Nixer.

Léon M'ba (1902-1967) foi o primeiro presidente de Gabón (1960-1967) e Albert Bernard Bongo (1935-2009) asumiu como vicepresidente. En 1964 producíronse disturbios en Libreville, a capital, que levaron a que M'ba renunciase á presidencia pero foi repostado no seu cargo pola intervención dos paracaidistas franceses. Faleceu en novembro de 1967 e foi sucedido por Albert Bernard Bongo, quen cambiou o seu nome polo de Omar Bongo Ondimba logo de converterse ao islam en 1973, a pesar de que maioritariamente a poboación profesa o cristianismo. Achegouse aos países árabes e estableceu unha estreita relación co entón líder de Libia Muamar o Gadafi.

En 1968 estableceu o partido único —paradoxalmente o seu nome é Partido Democrático Gabonés (Parti Démocratique Gabonais, PDG)⁸ — que mantivo o monopolio da política ata 1990. Desde entón conserva o poder nun país multipartidista. Omar Bongo gobernou ata 2009 (sete mandatos presidenciais), ano en que faleceu de cancro en Barcelona. Durante a súa presidencia foi un fiel aliado de Francia, á que acompañou en todas as súas decisións de política exterior, o que non lle impediu abrir as portas do seu país á URSS e China, coas que estableceu relacións diplomáticas en 1973 e 1974 respectivamente. Con China estableceu unha forte relación que o levou a visitar Beijing en varias oportunidades.

Á súa morte sucedeuno o seu fillo, Alain Bernard Bongo, quen pasou a chamarse Ali-Ben Bongo Ondimba tras a conversión ao islam do seu pai. O 7 de xaneiro de 2019 os militares tentaron derrocalo e fracasaron pero o 30 de agosto de 2023 levou a cabo un novo golpe de estado que foi anunciado a través da televisión, anulando os resultados das eleccións xerais celebradas o día 26 de agosto que levarían a Ali Bongo a asumir o seu terceiro mandato. O argumento dado polos golpistas é que as eleccións carecían de credibilidade⁹. Bongo obtería

⁷ *Ídem*

⁸ O PDG foi fundado en 1953 como unha coalición que se denominou «Bloque Democrático Gabonés», que se mantivo desde a independencia que derivou nun réxime de partido único en 1968 ata 1990.

⁹ France24 «Golpe de estado en Gabón segue a tomas militares en excolonias francesas en África», 30/08/2023, <https://www.france24.com/es/áfrica/20230830-golpe-de-estado-en-gabón-segue-a-tomas-militares-en-excolonias-francesas-en-áfrica>, [consulta: 02/09/2023].

o 64,27% dos votos mentres que o seu principal rival, Albert Ondo Ossa, alcanzou o 30,77%. Ondo denunciara «fraudes orquestradas polo bando de Bongo» dúas horas antes do peche da votación e chegou a adxudicarse o triunfo electoral. Cabe destacar que a elección se celebrou sen a presenza de observadores internacionais¹⁰. Doutra banda, as autoridades do país cortaron a conexión a internet e impuxeron un toque de queda tras a celebración das eleccións ese mesmo sábado 26 de agosto, logo de que a oposición denunciase fraude por parte do partido de Bongo, medida que se anunciou que se mantería tamén ao día seguinte¹¹. Ademais de que non participaron observadores estranxeiros debe destacarse que Reporteiros Sen Fronteiras (RSF) informou que as autoridades gabonesas rexeitaron todas as súas solicitudes de acreditación para cubrir o proceso electoral.

8. Recursos de Gabón

Gabón, cunha superficie de 267.670 km² e unha baixa densidade poboacional, é a economía número 114 por volume de PIB e os seus habitantes non gozan dunha boa calidade de vida. Aínda que un terzo da poboación atópase baixo o nivel de pobreza (US\$ 5,5 ao día), Gabón é un dos países máis ricos de África, cun PIB per cápita de US\$ 8.600.

Francia mantén relevantes intereses económicos directos neste país africano, ademais de ter despregados permanentemente uns 400 soldados, parte deles na capital, Libreville¹². Trátase dun dos países da Francofonía que mantén lazos máis estreitos coa súa ex metrópole.

Cara á década de 1970 os grandes recursos forestais e os hidrocarburos espertaron un forte interese polo país. Segundo datos da embaixada de Francia en Gabón, unhas 110 empresas francesas atópanse presentes no país, entre as que se destacan o grupo mineiro Eramet, a petroleira Perenco, as empresas de petróleo e gas TotalEnergies e Maurel & Prom, Air Liquide, Spie Oil & gas, ademais por suposto de Air France, empresas do rubro madeireiro como Groupe Rougier de Niort, o cal en abril de 2023 anunciou que se atopaba estudando transportar os troncos utilizando un dirixible eléctrico por consideralo ecolóxico e con grandes perspectivas para acurtar os tempos de transporte sen impacto sobre o terreo¹³. Do mesmo xeito, deben mencionarse a aseguradora Axa e o fondo de investimento Meridiam. Aproximadamente unha quinta parte do produto interior bruto nominal de Gabón é xerado por empresas francesas cun volume de investimentos próximo ao mil millóns de dólares.

Posúe grandes recursos petrolíferos e sobre todo de manganeso, mineral esencial na industria siderúrxica xa que llo usa na produción de aceiro, na fabricación de baterías para vehículos eléctricos e como axente purificador. Tanto o sector petroleiro como o mineiro constitúen

10 *Deutsche Welle*, «Novo golpe en África: militares toman o poder en Gabón». 30/08/2023, <https://www.dw.com/es/nuevo-golpe-en-África-militares-toman-o-poder-en-gabón/a-66668204>, [consulta: 02/09/2023].

11 *Deutsche Welle* «Gabón suspende acceso a internet e impón toque de queda». 26/08/2023, <https://www.dw.com/es/gab%C3%B3n-suspende-acceso-a-internet-e-imp%C3%B3n-toque-de-queda-tras-elecciones/a-66639724>, [consulta: 02/09/2023].

12 Francia ten en Gabón unha das catro bases militares permanentes en África. As outras atópanse en Senegal, Xibuti e Costa do Marfil.

13 *Lle Courrier de l'Ouest* «Lle Groupe Rougier à Niort veut transporter lles grumes de bois par dirigeable». 25/04/2023, <https://www.ouest-france.fr/nouvelle-aquitaine/niort-79000/lle-niortais-groupe-rougier-veut-transporter-lles-grumes-de-bois-par-dirigeable-3dae0d64-e34d-11ed-a544-66056ec5fd3>, [consulta: 02/09/2023].

os eixos da economía do país cun 40% dos ingresos fiscais, o 52% do produto interno bruto (PIB) e o 84% das exportacións.

Nun primeiro momento, os medios consideraron que o golpe podería afectar a subministración de manganeso, máis aínda debido a que a empresa que opera a explotación da maior mina dese mineral do mundo é a mineira francesa Eramet S.A., empresa que pertencería á familia Rothschild aínda que a mesma non figura oficialmente na compañía. Tras o golpe, a empresa —que conta con 8.000 empregados no país— detivo inmediatamente a produción como medida de precaución. Eramet S.A., converteu a Gabón no segundo provedor mundial do metal.

A principios de 2023 a Comisión Europea propuxo designar o manganeso destinado á fabricación de baterías como materia prima estratéxica, xunto con metais como o cobre e o níquel, dado que son elementos claves para a transición enerxética¹⁴.

As exportacións gabonesas a Francia comprenden principalmente hidrocarburos (43%, petróleo, gas natural), minerais metálicos (24%, principalmente manganeso) e madeira (31%). China recibe un terzo das exportacións gabonesas e é o principal socio comercial do país desde fai nove anos. En 2022 o comercio bilateral alcanzou os US\$ 4.500 millóns, o que significou un aumento interanual do 50,8%. Tanto China como Marrocos fixeron fortes investimentos en Gabón durante os últimos anos e hoxe atópanse presentes no país máis de 60 empresas chinesas —un 50% das cales son estatais—, as que se orientan cara á explotación de hidrocarburos, madeira e manganeso.

Pola súa banda, Marrocos é o sétimo provedor de investimentos estranxeiros directas en Gabón por un importe de pouco máis de US\$ 500 millóns, pondo o foco no sector mineiro (ouro), banca e seguros, telecomunicacións, transportes e obras públicas.

9. Gabón na Commonwealth

En xuño de 2022 a Commonwealth incorporou como membros a Gabón e Togo —países que foran colonias francesas— en oportunidade do cumio celebrado en Ruanda, país membro da Comunidade desde 2009 e que foi unha colonia alemá ata que finalizada a Primeira Guerra Mundial foi entregada en mandato por Bélxica pola Sociedade de Nacións ata que obtivo a súa independencia en 1962. Logo do xenocidio de 1994 e baixo o goberno do presidente Paul Kagame, Ruanda comezou a tomar distancia tanto de Bélxica como de Francia —que tivo un papel moi controvertido durante esa matanza— e comezou a quedar baixo a influencia do Reino Unido. O réxime de Kagame, que lonxe está de ser un modelo de democracia máis aló dos logros económicos e en materia de seguridade e desenvolvemento que amosa, recibe un claro apoio de Estados Unidos e do Reino Unido. Non pode pasarse por alto que recentemente o goberno de Londres planea deportar a Ruanda aos solicitantes de asilo coa intención de disuadir aos inmigrantes que se arriscasen a cruzar a Canle da Mancha e que en xuño de 2023 un tribunal británico declarou ilegal ese plan. Os xuíces do Tribunal de Apelación consideraron que ese país africano non pode considerarse un «terceiro país seguro» ao que enviar aos migrantes. Decisión

14 Mark Burton e Francois de Beaupuy. «Por que o golpe de estado en Gabón ameaza a subministración global de manganeso?» *O Financiero*, 30/08/2023, <https://www.elfinanciero.com.mx/mundo/2023/08/30/por-que-o-golpe-de-estado-en-gabon-ameaza-a-subministracion-global-de-manganeso/>, [consulta: 03/09/2023].

xudicial que foi criticada pola entón secretaria de Interior, Suella Braverman¹⁵. Neste punto, cabe aquí aclarar que tanto Gabón como Togo tamén son membros da Zona de Paz e Cooperación do Atlántico Sur (ZPCAS), da que tamén forman parte a Arxentina, Brasil e Uruguai polo litoral atlántico americano.

Cabe mencionar que en 1995 Mozambique, unha excolonia portuguesa, foi o primeiro país sen lazos históricos co Reino Unido en adherir á Commonwealth¹⁶.

O golpe de estado en Gabón foi condenado polo Reino Unido e a Mancomunidade expresou entón que a situación en Gabón era «profundamente preocupante».

10. Evolución da situación en Gabón desde o golpe

Do golpe participaron militares, membros da garda presidencial e axentes de policía. Os militares golpistas designaron ao xeneral Brice Clotaire Oligui Nguema, comandante en xefe da Garda Republicana, para que conducise a transición. Este xeneral foi axudante de campo de Omar Bongo, o pai do presidente derrocado. Ao asumir Ali Bongo habería conflitos entre eles polo que o militar foi enviado como agregado militar da embaixada gabonesa en Marrocos e logo en Senegal. Ao parecer, o militar non tomou a ben esta separación senón que sentiu que foi forzado ao exilio¹⁷. Sendo coronel e tras a apoplexia que afectou o presidente, en 2018 regresou ao país para facerse cargo do servizo de Intelixencia e logo substituíu ao xeneral Grégoire Kouona como xefe da Garda Republicana, a garda presidencial. O agora xeral e presidente, «primo»¹⁸ do falecido presidente Omar Bongo, non estaría fóra do sistema corrupto da familia Bongo.

Inmediatamente despois da toma do poder polos militares, varios gobernos procederon a condenar o golpe, entre eles o francés, pero o líder da France insoumise, Jean-Luc Mélenchon, acusou o presidente de Francia, Emmanuel Macron, de comprometer «unha vez máis a Francia ao apoiar o insoportable ata o final», referíndose ao apoio dado ao presidente gabonés Ali Bongo.

Pola súa banda, Josep Borrell, xefe da diplomacia da Unión Europea, marcou unha diferenza entre o golpe militar en Gabón co ocorrido en Nixer a fins de xullo. Segundo Borrell os militares gaboneses interviñeron tras unha elección infestada de «irregularidades» e agregou que «en Gabón, poucas horas antes do golpe militar, houbo un golpe institucional porque se roubaron as eleccións». Aínda foi máis aló ao expresar: «Non podo dicir que Gabón fose unha verdadeira democracia cunha familia que gobernara o país durante 50 anos»¹⁹. Parecería denotar certa «consideración» cara aos militares gaboneses.

15 Carlos Fresneda. «Un tribunal británico declara “ilegal” o envío de refuxiados a Ruanda». *O Mundo*, 29/06/2023, <https://www.elmundo.es/internacional/2023/06/29/649d565fdddfdfab8b457d.html>, [consulta: 03/09/2023].

16 ANSA «Togo e Gabón admitidos na organización». 25/06/2022, https://ansabrasil.com.br/americalatina/noticia/ultimo_momento/2022/06/25/togo-e-gabon-admitidos-en-a-organizacion_a35951d0-9c2a-45bc-b3ec-244cab37e2eb.html, [consulta: 03/09/2023].

17 RFI, «Quen é o xeneral Brice Oligui Nguema, nomeado presidente da Transición en Gabón?» 31/08/2023, <https://www.rfi.fr/es/afrika/20230831-quen-é-o-xeneral-brice-oligui-nguema-nomeado-presidente-de-a-transición-en-gabón>, [consulta: 04/09/2023].

18 En África o termo «primo» é de uso coloquial tanto para designar a un parente afastado como así tamén aos individuos que se atopan unidos por unha amizade estreita. Habería entre o presidente derrocado e o xeneral algún grao de parentesco pero descoñécese en verdade cal é.

19 *Télam* «Para a Unión Europea os golpes en Gabón e Nixer non son “equivalentes”». 31/08/2023, <https://www.telam.com.ar/notas/202308/638710-union-europea-golpe-gabon-niger.html>, [consulta: 04/09/2023].

O golpe contou co respaldo de boa parte da poboación e moitos dos seus habitantes saíron cos seus autos tocando as bucinas en sinal de festexo e adhesión aos militares. Mesmo algúns bailaron nas rúas con policías e militares. Foi un golpe sen derramamiento de sangue.

O 4 de setembro o xeneral Oligui Nguema pronunciou un discurso anunciando un ambicioso programa de reformas destinado a transformar a Gabón nunha nación próspera e unida, pondo o eixo na reconciliación nacional, a educación, a xustiza social e o desenvolvemento económico. Entre esas medidas destacou facilitar o regreso ao país de todos os exiliados políticos e unha amnistía aos presos de conciencia²⁰. Ao outro día deste anuncio foi liberado Jean Rémy Yama, presidente da maior coalición sindical do país, Dynamique unitaire (DU).

Con respecto ao presidente derrocado, Ali Bongo, quen se atopaba baixo arresto domiciliario, o xeneral Oligui Nguema comunicou que tería liberdade de movemento e que, «dado o seu estado de saúde» —sufriu un grave derrame cerebral en 2018—, podía viaxar ao estranxeiro para recibir atención médica pois o ACV deixoulle secuelas físicas²¹.

O 18 de setembro o xeneral Oligui Nguema iniciou o seu día visitando as tumbas de Léon Mba e do seu sucesor Omar Bongo Ondimba («OBO»), de quen foi axudante de campo. Tamén rendeu homenaxe a Rose Francine Rogombé, ex xefa do Senado e presidenta interina tras a morte de OBO²².

11. A presenza de China

Xa se mencionou a estreita relación que se xerou entre ambos os países desde a presidencia de Omar Bongo e do crecente interese de China en termos económicos mediante a presenza das súas empresas. En 2024 cumpríriase o 50º aniversario do establecemento de relacións diplomáticas entre China e Gabón²³. En abril de 2023 ambos os países decidiron elevar a relación á categoría de asociación estratéxica de cooperación internacional. Ali Bongo foi o primeiro xefe de Estado recibido por Xi Jinping logo da súa elección como presidente chinés no mes de marzo, segundo a información proporcionada polo Ministerio de Asuntos Exteriores de China²⁴. O 8 xullo de 2023, pouco antes do golpe militar, o 43º grupo de traballo de escolta naval chinés chegou de visita a Gabón, atracando no porto de Owendo. A chegada destes buques deu lugar a unha serie de reunións tanto protocolares como especificamente militares²⁵.

20 *Medias241* Freddy Moussounda. «Transition: Oligui Trace a Voie de Réconciliation et du Développement du Gabon». 05/09/2023, <https://medias241.com/transition-oligui-trace-a-voie-de-a-reconciliation-et-du-developpement-du-gabon/>, [consulta: 08/09/2023].

21 *France24* «Gabón: Raymond Ndong Sima, opositor a Bongo, nomeado primeiro ministro da transición». 07/09/2023, <https://www.france24.com/es/afrika/20230907-gabón-raymond-ndong-sima-opositor-a-bongo-nomeado-primeiro-ministro-de-a-transición>, [consulta: 10/09/2023].

22 Jeanne Llé Bihan. «Oligui Nguema, lles “enfants d’Omar” et lle coup d’État au Gabon». *Jeune Afrique*, 19/09/2023, <https://www.jeuneafrique.com/1484095/politique/oligui-nguema-lles-enfants-d-omar-et-ile-coup-detat-au-gabon/>, [consulta: 21/09/2023].

23 CGTN, «China, Gabon elevate relations to comprehensive strategic cooperative partnership». 19/04/2023, <https://news.cgtn.com/news/2023-04-19/China-Gabon-lift-relations-to-comprehensive-strategic-cooperative-partnership-lj8xbjYVR6w/index.html>, [consulta: 21/09/2023].

24 *Idem*

25 Tang Siyu and Wu Kangci. «43rd Chinese naval escort taskforce visits Gabon». *Ministry of National Defense of the People's Republic of China*, 11/09/2023, http://eng.mod.gov.cn/xb/news_213114/overseasoperations/16236380.html, [consulta: 14/09/2023].

Segundo informou o sitio de investigación Africa Intelligence, o presidente deposto Ali Bongo dera o seu consentimento para instalar unha base militar chinesa e o complexo militar sería confiado á Armada do Exército Popular de Liberación, que debería establecer a súa primeira base na costa atlántica e a segunda no continente, despois da de Xibuti²⁶. A localización da base tería lugar en península de Mandji, en Port-Gentil. O sitio informa que Estados Unidos e Francia xa expresaran a súa preocupación respecto diso. Neste sentido, o almirante Pierre Vandier, ex xefe de Estado Maior da Armada francesa, foi enviado polo goberno de Francia a Libreville para tentar disuadir a Ali Bongo. Queda por ver agora se o goberno militar mantén o consentimento verbal que dera o presidente derrocado.

12. Algunhas apreciacións

É evidente que a guerra entre a OTAN e Rusia acelerou certos cambios xeopolíticos que probablemente levan tempo producíndose máis lentamente. Do mesmo xeito, a situación interna de Francia mostrou unha debilidade que foi apreciada polos mandos militares dos países que se atopaban dentro da influencia francesa polo que decidiron impedir a expoliación dos seus recursos por parte dos países occidentais á vez que se atopan reorientando a súa política exterior e as súas alianzas militares cara a Moscova. Neste contexto, o goberno estadounidense procura continuar utilizando a vía diplomática. Unha eventual retirada de Estados Unidos da rexión supón deixarlle o camiño libre a Rusia pero un desprazamento de Francia da rexión tamén podería favorecer a un incremento da presenza estadounidense, polo que en África poderían estar a se dar xogadas estratéxicas complexas que non deberían ser abordadas mediante un pensamento lineal.

Con referencia a Rusia, este estreitamento de relacións dos países africanos cara a Moscova implica un reposicionamento internacional e tamén unha gañancia no que respecta ao respaldo nos foros internacionais por exemplo nas Nacións Unidas. O conflito de Ucraína pon a Rusia nunha situación de liderado para enfrontar aos países occidentais que, desde o punto de vista africano, representan os seus explotadores tradicionais, en particular Francia —por tratarse de países que foron colonias desa potencia— e Estados Unidos.

Pola súa banda, o presidente de Rusia, Vladimir Putin, foi moi hábil en convocar ao cumio de San Petersburgo en momentos en que Moscova decidiu non renovar o acordo de grans a través do mar Negro, o que podería afectar as relacións entre o seu país e os países africanos.

Os feitos de Nixer son moi recentes pero o ultimato da CEDEAO á xunta militar tería significado unha internacionalización do conflito que podería escalar cara á confrontación armada.

O caso de Gabón amerita quizais unha lectura diferente ao do resto de África. Talvez, nesta cuestión, Josep Borrell tiña razón ao dicir que en Gabón non había unha verdadeira democracia. Con todo, non a houbo durante máis de medio século e non a houbo nin en Gabón nin en moitos outros países de África e do mundo cos cales a Unión Europea, como os Estados Unidos

²⁶ *Agencia Nova*, «Gabón: fontes de prensa, o presidente deposto Bongo dera o seu consentimento para instalar unha base militar chinesa». 07/09/2023, <https://www.agenzianova.com/es/news/gabon-fonti-stampa-il-presidente-deposto-bongo-aveva-dato-il-consenso-ad-installare-unha-base-militar-cinese/>, [consulta: 14/09/2023].

e o Reino Unido relaciónanse. A Commonwealth fai tamén as súas recomendacións sobre a democracia en Gabón pero cando este país incorporouse á Mancomunidade xa presentaba un déficit democrático, do mesmo xeito que o presenta a tan eloxiada Ruanda de Kagame.

Respecto do golpe en Gabón, parecería ser claramente un cambio de goberno para manter o réxime a través doutros actores. A diferenza do ocorrido en Nixer e noutros países, en Gabón non hai unha presenza do grupo Wagner nin se viu entre a poboación o despregamento de bandeiras rusas.

O xeneral Oligui Nguema é un membro do círculo da familia Bongo e, polo que se aprecia, tenta manter unha continuidade respecto do goberno anterior: neste caso non houbo un discurso anti francés, non se emprazou ao embaixador de Francia para que se retirase do país e as empresas francesas terían retomado prontamente as súas actividades.

En función do desenvolvido, apréciase que China avanza sobre o continente a través do seu poder brando, a través das súas empresas pero tamén procurando lograr un emprazamento militar no Atlántico Sur, algo que resulta inadmisíbel para a angloesfera e para a Unión Europea, aínda máis tendo en conta que o Reino Unido avanzou sobre os países que foron colonias de Francia e de Bélxica como Ruanda, Gabón e Togo, incorporándoos á Mancomunidade. Sen dúbida que o ingreso dos dous últimos á esfera británica tamén ten un interese estratéxico en función de asegurarse o control sobre o Atlántico Sur, xa que eses dous países —talvez non casualmente— son membros da ZPCAS e eran dos que apoiaban á Arxentina nos seus reclamos soberanos sobre as illas Malvinas, Georgias e Sandwich do Sur.

Agora ben, tendo en conta que non só Francia está a perder o control sobre os países que integran a Francofonía en África, senón que tamén por mor da guerra proxy que a OTAN provocou no seu intento de expansión en Europa —máis concretamente entre Ucraína e Rusia—, os propios países denominados occidentais perderon a súa cota de control sobre certos países do Sur Global. Isto acelerou determinados procesos xeopolíticos que favoreceron o achegamento de Rusia e China e un crecente interese polos BRICS, o que levou a que varios países se estean achegando a unha «nova orde mundial 2.0» que viría crebar aquela «nova orde mundial» baixo control da angloesfera e da Unión Europea.

En tal sentido, o golpe de estado en Gabón claramente podería ser diferenciado dos producidos na rexión do Sahel e podería facerse sobre o mesmo unha lectura «gatopardista». As eleccións nas que se considerou triunfador a Ali Bongo foron fortemente cuestionadas. Nestas últimas eleccións non houbo observadores internacionais, a fraude pareceu evidente, inmediatamente impúxose un toque de queda e o opositor Ondo Ossa estaba xa proclamando o seu triunfo. Como se mencionou, chamouse a integrar o goberno a opositores pero, ata o momento, non a quen encarnaba a maior oposición á fronte do espazo Alternance 2023, a Ondo Ossa. Así mesmo, inmediatamente, o goberno autorizou ao presidente derrocado a viaxar ao exterior en atención ao seu estado de saúde e el mesmo decide quedar para colaborar na transición. Tampouco se esgrimiron fortes cargos contra o presidente deposto. De tal maneira que podería considerarse ao golpe en Gabón, da man dun militar achegado aos Bongo, como un golpe palaciego que seguramente veu a cortar calquera posibilidade dun golpe que verdadeiramente provocase un cambio de réxime e, quizais, unha viraxe de Gabón que favorecese a outras potencias.

Aínda é cedo para lograr unha lectura completa, pero todo indicaría que aquí, e tendo en conta ata o manifestado polo propio Borrell, o golpe en Gabón podería considerarse unha mise en scène que daría continuidade ao réxime e garantiría os investimentos de Francia no país.

Finalmente, podería concluírse que estes feitos ocorridos en África poñen en evidencia a crecente perda de hexemonía de Estados Unidos e de Europa non só nese continente senón tamén a escala global. No entanto, e a pesar de que os tempos se aceleran, aínda haberá que pasar varias páxinas para poder ter unha lectura máis concreta da situación rexional e global.

Marcelo Javier de los Reyes. Director da Sociedade Arxentina de Estudos Estratéxicos e Globais, SAEEG, <https://saeeg.org/> é Licenciado en Historia (UBA) e Doutor en Relacións Internacionais (AIU, Estados Unidos). Profesor de Intelixencia no Mestrado en Intelixencia Estratéxica Nacional da Universidade Nacional da Prata. Autor do libro «Inteligencia y Relaciones Internacionales. Un vínculo antiguo y su revalorización actual para la toma de decisiones», Buenos Aires: Editorial Almaluz, 2019. É Investigador Senior do IGADI, Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional, Pontevedra, España.

O mundo é demograficamente semellante a Europa: problemas e desafíos

Salam Al Rabadi

Universidade de Santiago de Compostela, España.

RESUMO: Existe un novo patrón demográfico global (cambio inverso), no que moitos países do mundo sufrirán unha realidade demográfica similar á de Europa ou quizais peor. Este patrón demográfico converterase nun reto global de futuro e terá implicacións estratéxicas decisivas que estarán relacionados con temas como as migracións, o avellentamento e o dividendo demográfico, sen esquecer os datos demográficos relixiosos. En consecuencia, co noso artigo trataremos de aportar luz sobre varias cuestións estratéxicas relacionadas co impacto do novo patrón demográfico global no futuro de Europa. Sobre todo tendo en conta a dependencia de moitos países europeos do aumento do número de inmigrantes procedentes de países en vías de desenvolvemento para afrontar o dilema demográfico, nun momento no que eses países sufrirán o mesmo problema demográfico. Inevitablemente, esta realidade suscitará serias preguntas sobre as opcións e alternativas europeas dispoñibles para afrontar estes cambios e desafíos, en particular a respecto da relación entre o crecemento demográfico, o estado do benestar, o desenvolvemento sostible e a problemática do terrorismo.

Palabras clave: Europa, Demografía, Avellentamento, África, Relixión, Seguridade, Inmigración, política.

El mundo es demográficamente semejante a Europa: problemas y desafíos

RESUMEN: Existe un nuevo patrón demográfico global (cambio inverso), en el que muchos países de todo el mundo sufrirán una realidad demográfica similar a la de Europa o quizás peor que ella, lo que se convertirá en un futuro reto global y tendrá implicaciones estratégicas decisivas que están relacionadas con cuestiones de migración, envejecimiento y dividendo demográfico, por no hablar de los datos demográficos religiosos. En consecuencia, en nuestro artículo arrojaremos luz sobre varias cuestiones estratégicas relacionadas con el impacto del nuevo patrón demográfico mundial sobre el futuro de Europa. Especialmente a la luz de la dependencia de muchos países europeos principalmente del aumento del número de inmigrantes procedentes de países en vías de desarrollo para hacer frente al dilema demográfico, en un momento en el que esos países sufrirán con el mismo problema demográfico en el futuro. Inevitablemente, esta realidad planteará serios interrogantes sobre las opciones y alternativas europeas disponibles para afrontar estos cambios y desafíos, especialmente a nivel de la relación dialéctica entre el crecimiento demográfico, el estado de bienestar, el desarrollo sostenible y la problemática del terrorismo.

Palabras clave: Europa, Demografía, Envejecimiento, África, Religión, Seguridad, Inmigración, política.

The World Demographically Is Similar To Europe: Problematic and Challenges

ABSTRACT: There is a new global demographic pattern (reverse change), in which many countries around the world will suffer from a demographic reality similar to that of Europe or perhaps worse than it, which will become a future global challenge and will have decisive strategic implications that are related to issues of migration, aging and demographic dividend, not to mention demographic data religious. Accordingly, in our article we will shed light on several strategic issues related to the impact of the new global demographic pattern on the future of Europe. Especially in light of the dependence of many European countries mainly on increasing the number of immigrants from developing countries in order to address the demographic dilemma, at a time when those countries will suffer with the same demographic problem in the future. Inevitably, this reality will raise serious questions about the available European options and alternatives to confront these changes and challenges, especially at the level of the dialectical relationship between demographic growth, the welfare state, sustainable development, and the problematics of terrorism.

Keywords: Europe, Demography, Aging, Africa, Religion, Security, Immigration, politics.

1. Introducción

Segundo os datos e as estatísticas de moitos informes globais, hai novos patróns demográficos globais, baseados no feito de que o descenso da fertilidade, o aumento da taxa de envellecemento, non só se monopolizará en Europa, senón que tamén incluírá todas as partes do mundo, e mesmo pode chegar a ser máis grave que en Europa (NIA, 2021, Dramani, 2022).

Polo tanto, en consonancia cos patróns demográficos actuais e futuros previstos, e no contexto de salientar a natureza global dos cambios na demografía, a inmigración e o dividendo demográfico, sen esquecer o crecemento demográfico relixioso que afecta tanto aos países europeos como aos países en desenvolvemento (DESA, 2021; Cilluffo & Ruiz, 2019), é necesario facer moitas preguntas cruciais, que xiran arredor de:

- » Como pode Europa apoiarse unicamente nunha visión ou políticas baseadas no aumento do número de inmigrantes dos países en desenvolvemento nun momento no que eses países sufrirán o mesmo problema demográfico?
- » En que medida os países europeos poden adoptar estratexias capaces de facer fronte aos impactos económicos, culturais e políticos asociados aos cambios e retos demográficos globais profundos? (Snel & Cremer, 2020; Formosa, 2019).

2. Momento demográfico europeo

En efecto, o impulso do crecemento da poboación en Europa pasou de positivo a negativo, e a tendencia podería influír fortemente nos números de poboación durante as próximas décadas. Durante o século XXI, a Unión Europea entrou nunha etapa de crecemento demográfico moi lento, sen esquecer o aumento da taxa de envellecemento (Walker, 2019). Está claro que o crecemento da poboación en Europa alcanzou un punto de inflexión fatídico a todos os

niveis, incluíndo o traballo, os mercados, as estruturas familiares, as relacións interxeracionais e o servizo militar (Herrmann, 2022).

Nas próximas décadas, é probable que moitos países de Europa se enfronten a presións financeiras, políticas e de seguridade relacionadas cos sistemas e políticas sanitarias, as pensións e a protección social para un número crecente de persoas maiores (Rabadi, 2023). Sen esquecer os riscos reais asociados coa garantía de recursos humanos nos sectores militares. Polo tanto, loxicamente, as perspectivas e consecuencias da situación demográfica futura son amplamente discutidas en toda Europa (Ertürk. & Karaçizmeli, 2022).

2.1. Extremismo demográfico

Hai 3 grandes tendencias que configuran a poboación europea: a lonxevidade, a diminución do número de nenos e o aumento do número de emigrantes. Polo tanto, Europa combina “extremos” demográficos: moitas partes de Europa experimentan a fecundidade máis baixa xamais rexistrada na historia da humanidade, ao mesmo tempo que, moitos países da Unión Europea teñen a esperanza de vida máis alta do mundo (Eurostat, 2023).

Por exemplo, a esperanza de vida ao nacer en España, Suíza e Alemaña é de 83 anos. En Gran Bretaña, Austria e Noruega de 81 anos. En Suecia e Italia de 82 anos. En Dinamarca e Bélxica de 80 anos, e en Ucraína, Bulgaria e Polonia 73, 74 e 77 anos respectivamente (Eurostat, 2021; DG ECFIN, 2018; Eurostat, 2023a). Como se pode observar, a poboación europea envellece: en 2022, as persoas maiores (de 65 ou máis anos) tiñan unha participación do 21,1 % (máis de 0,3 puntos porcentuais (pp) con respecto ao ano anterior e un aumento de 3,1 pp en comparación co ano anterior con 10 anos antes). Ademais, o grupo de idade 0-15 xa se está reducindo (Eurostat, 2023b).

En consecuencia, o envellecemento da poboación está a punto de converterse nunha das transformacións sociais máis importantes de Europa que terá implicacións estratéxicas no futuro, con implicacións para case todos os sectores da sociedade (Rabadi, 2022; Ertürk, et al., 2022a). Europa enfrontase a un descenso da poboación en idade de traballar e a unha perspectiva de diminución da forza laboral nativa. Estes cambios afectarán o futuro da UE e darán lugar a unha serie de retos, que probablemente terán unha gran importancia nas próximas décadas, dando lugar ás seguintes preguntas:

- » 1. Como se poderá fomentar o crecemento económico sostible nun período no que o número e a proporción de persoas en idade de traballar diminuírá?
- » 2. Como se pode salvagardar o modelo de benestar social ante o aumento da taxa de envellecemento?
- » 3. Como facer fronte ao ritmo de crecemento da poboación, onde probablemente, o impulso do declive demográfico permanecerá constante, incluso cando unha nova xeración de mulleres poida ter unha taxa de fecundidade máis alta que as súas nais? (Bricker e Ibbitson, 2019; Münz, 2007) .

2.2. Datos clave

En 2020, a poboación da Unión Europea con 27 Estados membros estimouse en 447,7 millóns, un 12,8% menos, fronte aos 513,5 millóns dos 28 Estados membros en 2019. Eviden-

temente, esta diminución foi o resultado da retirada do Reino Unido. Ademais, a poboación da UE pasou á previsión de case 513 millóns en 2019, en comparación cos 512 millóns de 2018. Pero, en xeral, o cambio total da poboación foi positivo, xa que a poboación aumentou en 0,9 millóns de persoas durante 2019, como resultado da taxa de migración neta (Eurostat, 2020).

Pero tras a interrupción do crecemento da poboación (2020-2021) debido á pandemia de Covid-19, a poboación da Unión Europea en 27 países volveu aumentar en 2022, pasando de 446,7 millóns en 2022 a 448,4 millóns en 2023. Este aumento é consecuencia dos movementos migratorios post-Covid-19 e a afluencia masiva de persoas desprazadas de Ucraína en 2022 (Eurostat.2023c).

Alemaña é o Estado membro da UE con maior poboación, con 83 millóns de cidadáns (ou o 16 %) da poboación total da UE (DG ECFIN, 2018a). A continuación aparecen Francia con 64 millóns (13,1%), Italia con 60,4 millóns (11,8%), España con 46,9 millóns (9%) e Polonia con 38 millóns “7,4%” (Eurostat.2023d). En xeral, está previsto que neste momento 16 Estados membros da UE teñan mellores taxas de fecundidade en 2060 (Dirección Xeral de Asuntos Económicos e Financeiros, Eurostat, 2019).

Non obstante, espérase que as taxas de fecundidade en case todos os países se manteñan por debaixo da taxa de reposición natural de 2,1 ata 2070. Aquí, a nivel metodolóxico, debemos ter coidado cando queremos ler as proxeccións asociadas ao aumento da taxa de fecundidade, porque a migración de Europa do Leste, é responsable de parte do aumento da fecundidade en toda Europa (Eurostat, 2023e).

Neste contexto, a baixa fecundidade e o aumento da esperanza de vida, durante as últimas décadas, reverteron a estrutura de idade en Europa, o que provocou unha diminución do número de persoas máis novas, un envellecemento e, finalmente, unha diminución da forza de traballo. Polo tanto, tal estrutura de idades non se pode definir como unha “pirámide” porque a gravidade cambiou dos máis novos aos maiores. Esta tendencia xeralmente denomínase “Envellecemento demográfico” (Eatock, et al., 2019; Eurostat, 2017).

Pero ao contrario de moitas previsións de declive demográfico, hai quen cre e augura un futuro diferente a nivel demográfico europeo. Parten da seguinte idea: un descenso poboacional en Europa non está asegurado, pero o descenso do número de futuros pais é unha realidade que podería provocar un descenso da poboación. Iso vai empurrar á poboación cara ao descenso (Cristea, et al., 2020). Aquí hai que poñer de manifesto a seguinte problemática futura:

Entrará Europa finalmente nunha era de inevitable declive demográfico? Ou as políticas para aumentar a taxa de inmigración a Europa terán resultados positivos neste sentido?

Existen algunhas opinións e teorías baseadas na idea de que a poboación europea non diminuirá se a migración é o suficientemente alta como para compensar este impulso poboacional. Cómpre sinalar que, aínda que a diminución da fertilidade e o aumento da lonxevidade son os principais motores do envellecemento da poboación, a migración tamén contribuíu a converter ou cambiar as estruturas de idade da poboación (Marois, et al., 2020).

Nos países con fluxos migratorios internacionais máis frecuentes, a inmigración pode frear un pouco o proceso de envellecemento (polo menos temporalmente), porque os emigrantes en xeral adoitan estar en idade laboral nova. Non obstante, aqueles inmigrantes que permanecen no país acabarán envellecendo. En xeral, parece que o tema da inmigración seguirá

sendo un dos temas máis controvertidos en Europa, xa sexa a nivel económico ou político (DG ECFIN, 2018b).

2.3. Baixa fecundidade e patrón demográfico global

A nivel mundial, as proxeccións indican a posibilidade de que a poboación da UE aumente a 528,5 millóns en 2040, antes de descender a 520 millóns en 2070 (UNFPA, 2023). Neste contexto, a proporción dos actuais Estados membros da UE na poboación mundial baixou do 13,5 % en 1960 ao 6,9 % en 2015. Polo tanto, prevese que a proporción da UE na poboación mundial total se reduza ata o 4,5 % en 2070 (Eurostat, 2019a).

Observando a estrutura de idades, en comparación con outros grandes países, a UE tiña a segunda taxa de dependencia da terceira idade máis alta en 2015 (29,2%), despois de Xapón (42,7%). Prevese que esta proporción aumente un 25 % na UE. Para 2070, acadando o 54,2%, aínda a segunda proporción máis alta entre os grandes países (Eurostat, 2021a). Polo tanto, para 2100, prevese que a proporción de persoas en idade de traballar na poboación total da UE diminuirá do 65 %, en 2018, ao 55 %, en 2100 (Eurostat, 2019b).

Os únicos grandes países que prevén ver un aumento máis grande da taxa de dependencia da terceira idade entre 2015 e 2070 que o da UE, son Xapón e China (DG ECFIN, 2018c; DG ECFIN, 2018d). En resumo, o panorama xeral é claro, a situación demográfica de Europa caracterízase por unha baixa fecundidade, un aumento da esperanza de vida, e unha diminución prevista das poboacións nativas nas próximas décadas.

Segundo as proxeccións de poboación publicadas pola UE, a poboación total da UE-27 seguirá aumentando ata 2025 a un ritmo reducido. Ademais, prevé un descenso posterior ata os 472 millóns en 2050, afrontando unha marcada diminución das poboacións nativas (DG ECFIN, 2018e).

No contexto global, a cota da poboación mundial dos Estados membros da UE diminuíu e seguirá diminuíndo no futuro. Os datos mostran que a porcentaxe de poboación mundial dos Estados membros da UE diminuíu do 13,5 % en 1960 ao 6,9 % en 2015. Prevese que a proporción da UE descenda ata o 4,5 % en 2070, a pesar dos fluxos migratorios netos previstos (PRB, 2019).

Ademais, ao examinar os detalles demográficos en todo o mundo, podemos saber verdadeiramente que hai un novo patrón demográfico global (cambio inverso), que afectará a todos os países do mundo e terá implicacións moi graves para o futuro do continente europeo. As análises estatísticas mostran que a explosión demográfica mundial do século XX, converteuse na implosión demográfica do século XXI, ao tempo que a fecundidade mundial está caendo (Marx, 2015).

Polo tanto, a baixa fecundidade non só estará no continente europeo, senón que en xeral abarcará todo o mundo (Herrmann, 2022).

Prevese que a taxa de fecundidade mundial, que baixou de 3,2 en 1990 a 2,5 en 2019, descenda aínda máis, ata o 2,2 en 2050. En 2019, as taxas de fecundidade aínda estaban por riba da taxa de reposición normal (2,1 nacementos por muller, toda a vida): en África subsahariana (4,6), no norte de África e Asia occidental (2,9). Ademais, en Asia Central e Meridional (2,4) e na rexión de Oceanía, excluindo Australia/Nova Zelandia: 3,4 (DESA, 2019).

Neste contexto, os informes da ONU esperan que o crecemento da poboación mundial se desacelere significativamente. O período de rápido crecemento produciuse durante os anos de 1975 a 2011, tardando só 12 anos en crecer en mil millóns. Actualmente, o mundo superou esta taxa máxima de crecemento, polo que se agarda que o período entre cada billón siga aumentando. Así, prevese que este proceso, para chegar aos oito mil millóns de persoas en 2024, requira aproximadamente 13 anos. Por outra banda, para alcanzar os 9.000 millóns no ano 2038, prevese que sexan necesarios outros 14 anos. Ademais, para acadar os 10.000 millóns no ano 2056; espérase unha demora de mais de 18 anos (Roser, et al., 2019; UNFPA, 2023).

3. Cambios globais adversos

Hai cambios demográficos inversos, xa que a tendencia que se espera para controlar os cambios demográficos no futuro baséase no crecemento da poboación que, en xeral, está a diminuír en todas as culturas do mundo.

3.1. Ponte ao día con Europa

Para compensar o déficit demográfico, as taxas de procreación deben coincidir coas taxas de reposición. Neste contexto, Europa ten serias problemáticas demográficas como consecuencia de que o número de poboación se mantéña constante. Ningún país europeo pode ter actualmente unha taxa de fecundidade igual á súa taxa de reposición, pero moitos outros países están empezando a poñerse ao día con Europa. Segundo a proxección da ONU, agora país tras país está a moverse a un mundo no que a poboación está estancada por mor da baixa fecundidade (Desjardins, 2021; PRB, 2019a).

Por exemplo, as poboacións de Turquía e Asia Central son moito máis novas, pero nas próximas décadas poden envellecer aínda máis rápido que os países europeos en décadas anteriores. De feito, en máis da metade dos países de Asia Central a poboación xa está a diminuír (RFE/RL's, 2021; Bussolo, et al., 2015).

Polo tanto, espérase que a taxa de fecundidade dos países en desenvolvemento descenda de 2,7 a 2,2 en 2050 (OIT, 2013; DESA, 2015).

Tamén se espera, que a poboación total de 38 países en 2050 sexa menor que en 2018. En China pode rexistrarse o maior descenso (numérico) da poboación de case 50 millóns de persoas, seguida de Xapón con case 25 millóns. E despois o maior descenso pode atoparse en Rusia, con case 9,4 millóns. Neste contexto, Romanía será testemuña do maior descenso da poboación en termos relativos, cun 23% (Bricker & Ibbitson, 2019a; Vollset, et al., 2020).

A maior concentración de poboacións (por debaixo do nivel de substitución) atópase no leste de Asia, ademais as comunidades demográficas máis grandes (por debaixo do nivel de substitución) están en China. O descenso global da fecundidade tamén irá acompañado dun descenso da proporción de mozos na maioría dos países do mundo. Prevese que a poboación xuvenil mundial (de 15 a 24 anos) ascenderá a 1.400 millóns en 2050 (PNUD, 2014).

Pero a proporción da mocidade na poboación mundial caerá ata o 14% do 16%, sendo a maior caída en Asia Oriental e no Pacífico (do 17,3% en 2010 ao 10,7% en 2050). E as rexións con maior proporción de mozos na súa poboación son da África subsahariana (20,2%). Ade-

mais, espérase que a proporción de mozos na poboación total caia na maioría das rexións para 2050 (PNUD, 2018; Herrmann, 2022).

Esta realidade futura esixirá asumir grandes responsabilidades políticas e económicas, os gobernos desas rexións, en cooperación coa comunidade internacional, deben traballar para afrontar seriamente estes desafíos. Isto co fin de garantir a oferta de oportunidades laborais para a mocidade, do contrario, o aumento do desemprego levará a enfrontarse nesas áreas a un malestar social e político que terá un impacto máis aló da realidade política (Rabadi, 2022a).

3.2. O cambio dramático no equilibrio demográfico

Hai un cambio dramático no equilibrio demográfico entre os países máis desenvolvidos e os menos desenvolvidos, onde se prevé que o crecemento se produza nos próximos 40 anos nos países en desenvolvemento. A metade do aumento producirase entre 2015 e 2050 (DESA, 2019a). Tamén se produciron diferentes cambios demográficos a unha velocidade notable. Por exemplo, poucos expertos puxeron en dúbida a idea da superioridade da poboación de China nas próximas décadas, pero as estatísticas actuais confirman o fin do dominio demográfico de China. A India podería converterse no país máis grande en termos de poboación durante a próxima década (Chaurasia, 2019; DESA, 2019b). As proxeccións das Nacións Unidas indican que para 2024, a India superará a China para converterse no país máis poboado do mundo. Tendo en conta, que as expectativas sempre están asociadas a un certo grao de incerteza, isto significa que hai marxe para o cambio. Neste contexto, estes cambios certamente traerán moitos dilemas demográficos futuros á India (Eggleston, 2017).

Se as tendencias demográficas mundiais actuais continúan ata 2050, provocarán superpoboación e masificación urbana. A maior parte deste crecemento producirase nos países en desenvolvemento. Estímase que o 35% de todo o crecemento da poboación urbana darese na India (17%), en China (10%) e en Nixeria (8%). Isto significa que os países pobres terán que construír o equivalente a unha nova cidade que conteña máis dun millón de habitantes cada semana durante os próximos 40 anos (Desjardins, 2019).

Esta realidade terá implicacións nas posibilidades potenciais de deseñar, construír e manter estas novas cidades dunha forma máis acaída (Ross, 2019); un importante desafío global nos seguintes niveis:

- » 1. Retos para a seguridade alimentaria mundial. Se non hai un aumento da agricultura urbana, todas as mulleres rurais terán que pasar de proporcionar alimentos para si mesmos e para un habitante urbano (como hoxe), a proporcionar alimentos para si mesma e dous habitantes urbanos (no ano 2050). Tendo en conta, que a maioría dos traballadores agrícolas do mundo son mulleres (UNFPA, 2019; FAO, 2018).
- » 2. Relación dialéctica entre crecemento demográfico e cambio climático, á que o continente europeo presta maior atención. Por exemplo, en África subsahariana, é probable que a poboación se duplique en 2060, ata os 2.200 millóns de persoas. Co desenvolvemento social estancado e a falta de expansión da escolaridade, este podería chegar ata os 2.700 millóns. Isto, á súa vez, levaría a unha pobreza xeneralizada e unha alta vulnerabilidade aos efectos do cambio climático con graves implicacións para a emigración potencial (Lutz, et al., 2018; Moran, 2017).

4. Estructura de idade e dividendo demográfico

Varios países de todo o mundo sufrirán unha realidade similar á europea, ou quizais peor, en termos de aumento da taxa de envellecemento, o cal se converterá nun reto global no futuro (Rabadi, 2023a). Neste contexto, en 2020 había 727 millóns de persoas de 65 ou máis anos no mundo, e agárdase que durante as próximas tres décadas a cifra se duplique ata superar os 1.500 millóns (en 2050). Todos os países e continentes presenciaron un aumento da taxa de envellecemento, e así a proporción pasará do 9,3% en 2020 a, aproximadamente, o 16% en 2050 (Jing et al., 2019; DESA, 2020; DESA, 2015a).

4.1. A problemática do dividendo demográfico

A estrutura de idade cambiará drasticamente, a un ritmo acelerado, e terá implicacións estratéxicas críticas, incluíndo as problemáticas asociadas a The Demographic Dividend. Isto significa que o crecemento económico pode aparecer asociado aos cambios na estrutura de idade dun país. Así, a forza de traballo crecerá máis rápido que o número de persoas que dependen dela, creando e abrindo unha ampla ventá para a posibilidade dun crecemento económico máis rápido, e o consecuente maior benestar familiar (Bacci, 2017).

Por exemplo, un dos dilemas aos que se enfrontará China no futuro, é a rápida transición dun país novo a un país envellecido. Isto significa que China pode estar envellecendo antes de converterse nun país rico (Jing, et al., 2019a). Un indicador comunmente usado para a velocidade do envellecemento da poboación é o número de anos para que a poboación dun país de 65 ou máis anos pase do 7% da poboación total ao 14%. Se utilizamos Francia como un modelo para comparar, debemos sinalar que tardou 115 anos en chegar a duplicar a súa proporción de poboación maior (Ogawa, 2021).

Outros exemplos importantes que se poden citar, teñen que ver cos países europeos. Estes, precisaron ou esperaron case medio século ou máis para conseguir esta duplicación. Por exemplo, en Suecia levou 85 anos. En América do Norte, concretamente nos Estados Unidos, esa duplicación levou uns 70 anos. E en Australia, a duplicación levou uns 73 anos (Kiss, et al., 2020). Por outra banda, entre os países máis desenvolvidos, Xapón foi a excepción. A súa poboación maior duplicouse do 7% ao 14% en só 25 anos (1970 a 1995) (Sokolovsky, 2020).

Así, pódese dicir, que mentres a maioría dos países máis desenvolvidos xa completaron esta duplicación, os países en desenvolvemento (especialmente os de América Latina e Asia) comezaron a marchar nesta dirección, pero parecen avanzar moito máis rápido do que o fixeran os desenvolvidos (Berganza, et al., 2020). Queda moi claro que o envellecemento avanza aínda máis rápido nos países en desenvolvemento (He, et al., 2016; Dossa, et al., 2017). Por exemplo, en 8 dos países en desenvolvemento, prevese que a proporción da poboación de idade avanzada alcance o 14% en 30 anos ou menos: Bangladesh, Brasil, Chile, China, India, Indonesia, Turquía e Tailandia (PNUD, 2013; PNUD, 2018a).

En consecuencia, o feito de que esta duplicación poida levar só dúas décadas en moitos países asiáticos e latinoamericanos, suscitará serias preocupacións sobre como facer fronte á rápida expansión do fenómeno do envellecemento nas súas sociedades e para afrontar os retos derivados dela (Chen, 2016; DoD, 2016).

4.2. Cuestións estratéxicas

Hai implicacións estratéxicas moi importantes para todo o relacionado coas taxas de envellecemento da poboación, xa que a maioría dos países en desenvolvemento seguen sendo pobres a pesar da transición demográfica. En consecuencia, moitos destes países terán dificultades para tratar de satisfacer as crecentes necesidades da poboación maior. Moitos países en desenvolvemento só teñen unha breve xanela de oportunidade para aproveitar todos os beneficios do dividendo demográfico dunha poboación en idade de traballar máis grande (Rahman, et al., 2021).

Por iso, esta realidade subliña a importancia de crear unha contorna política propicia para beneficiarse do dividendo demográfico. Isto require atopar estratexias baseadas en políticas e programas que guíen o camiño da transición demográfica nos países en desenvolvemento (Dramani, et al., 2023).

Por exemplo, moitos países (especialmente a África subsahariana) están tentando centrarse en aumentar as oportunidades de traballo, reducir o desemprego ou garantir un mercado de traballo produtivo, pero todos estes esforzos seguen sendo incompletos a menos que vaian acompañados de investimentos reais e efectivos en gobernanza, educación, saúde e empoderamento da muller (Cardona, et al., 2020). En consecuencia, e baixo os indicadores que confirman o aumento sen precedentes da taxa de envellecemento, hai moitas cuestións estratéxicas relacionadas coas seguintes cuestións:

- » 1. En que medida os países en desenvolvemento poden beneficiarse (na máxima medida posible) do dividendo demográfico mentres aumentan o crecemento da poboación e o envellecemento (ADB, 2019)?
- » 2. Cal é o impacto do novo patrón demográfico (envellecemento global) no futuro de Europa?

En consecuencia, se non se realizan os investimentos reais necesarios (en termos de educación, saúde e emprego, etc.) para potenciar as posibles oportunidades económicas e obter dividendos demográficos (Sewamala, 2015).

Este rápido crecemento demográfico a nivel de envellecemento podería ter graves efectos negativos a todos os niveis, xa sexa nos países en desenvolvemento ou nos países europeos en particular (OIT, 2019). Neste contexto, hai que ter en conta que existe un impacto significativo das presións demográficas relacionadas coas altas taxas de fecundidade ou o rápido aumento do fenómeno do envellecemento nos países en desenvolvemento no nivel de termos de alta demanda social, desemprego, pobreza, inestabilidade política e tensións culturais e relixiosas (PRB, 2017).

Tendo en conta o anterior, cobra importancia estratéxica preguntarse polas repercusións desta inestable situación social, económica e cultural nos países en desenvolvemento cun crecemento demográfico explosivo (especialmente en África) na seguridade europea (Traore, 2019; Wolff, 2021). Así, debemos analizar o mecanismo da interrelación entre factores sociais, económicos e culturais (incluído o crecemento demográfico relixioso) nun enfoque multidimensional.

5. Demografía relixiosa e dimensións xeoculturais

A importancia de achegarse ás dimensións futuras das tendencias demográficas relixiosas deriva da crenza cada vez máis arraigada de que o século XX foi o século do laicismo, e de que o século XXI estará marcado pola volta á relixión. Xa que a composición relixiosa da poboación seguirá sendo un dos factores máis importantes que afectan á homoxeneidade cultural e á cohesión política das sociedades (Grim, 2018; Ward, 2019). A crecente diversidade relixiosa dentro dos países pode levar á formación de sociedades máis divididas e menos estables, sen esquecer o debilitamento do vínculo colectivo de identidade nacional...etc. En base a isto, pódese dicir que os efectos dos cambios demográficos relixiosos terán inevitablemente un papel e unha influencia importante na configuración e determinación do futuro de Europa (GRF, 2022).

5.1. Revolución relixiosa e crecemento demográfico africano

Dada a transcendencia para o futuro europeo, debe abordarse a realidade demográfica e as súas implicacións relixiosas no continente africano, xa que se prevé que a poboación africana aumente significativamente (Roser, et al., 2019a). África duplicará a súa poboación en 2050 e representará o 58% do aumento da poboación mundial. Ademais, a taxa de crecemento da poboación segue sendo alta no grupo de 47 países designados pola ONU menos desenvolvidos, incluíndo 32 países da África subsahariana (DESA, 2019c).

Entón, a taxa de crecemento da poboación en África será preto de 10 veces maior que en América Latina e o Caribe, así como 15 veces maior que a taxa de crecemento en Asia. Por contra, agárdase que a parte global de Asia diminúa, aínda que seguirá sendo o continente máis poboado, cun 49,1% da poboación mundial en 2070 (o descenso é particularmente evidente para China, cuxa cota de poboación mundial que prevé caer do 18,9% ao 11,4% entre 2015 e 2070). Actualmente, Asia ten unha poboación duns 4.600 millóns, e para 2050 espérase que este número aumente ata os 5.300 millóns. Non obstante, espérase que diminúa despois, na segunda metade deste século (DG ECFIN, 2018f).

É tamén probable que en 2050 Nixeria ocupe o lugar de EE. UU. como o terceiro país do mundo en canto a poboación, o que terá implicacións políticas e de seguridade moi importantes en sociedades de diversidade multicultural, racial ou relixiosa. Polo tanto, hai que ter en conta que esta futura realidade demográfica nixeriana ten implicacións estratéxicas moi importantes. Nixeria contén case o 20% da poboación de África (subsahariana), sen esquecer que é o maior produtor de petróleo e gas natural do continente, ademais de ter a maior economía do continente africano (Campbell & Page, 2018).

Non obstante, Nixeria aínda sofre de problemas que lle impiden acadar o seu estatus global e unha influencia que coincida co seu potencial real. Unha desas problemáticas, é a presenza da organización “Boko Haram”, que representa o terrorismo fundamentalista islámico, que se concentra no nordeste do país, e supón un reto estratéxico de seguridade (Offodile, 2016). Ademais, entre esas problemáticas están os continuos disturbios no delta do Níxer. Ademais, hai conflitos en curso derivados do mapa cultural de Nixeria, xa que é un país que é aproximadamente metade cristián e metade musulmán (Fagbule & Fawehinmi, 2021; Campbell & Page, 2018a; Offodile, 2016).

En base a isto, pódese dicir que un dos sinais rechamantes do crecemento demográfico africano ten que ver cunha gran revolución relixiosa, que será sentida pola relixión cristiá. Haberá un descenso da proporción de cristiáns en Europa, pero pola contra, en 2025, o número de cristiáns na África subsahariana aumentará ata alcanzar aproximadamente os 640 millóns. Ademais, espérase que a poboación cristiá do África subsahariana se duplique, ata os 1.100 millóns en 2050. A proporción de cristiáns do mundo que viven na África subsahariana pasará do 24% en 2010, ao 38% en 2050 (Wormald, 2015).

5.2. O valor normativo e a Europa de raíz cristiá

É case seguro que a maioría dos cristiáns do mundo vivirán en África (catro de cada 10 cristiáns do mundo vivirán en África subsahariana) en 2050. Neste contexto, Europa pode ser a única rexión do mundo onde se prevé un descenso da poboación total. De aí que, a nivel de análise demográfica e relixiosa, espérase que a poboación cristiá en Europa se contraia nuns 100 millóns nas próximas décadas, xa que se prevé que pase de 553 millóns a 454 millóns (Murray, 2018).

Aínda que os cristiáns seguirán sendo o grupo relixioso máis grande de Europa, prevese que pasen das tres cuartas partes da poboación a menos de dous terzos. Ademais, espérase que para 2050 case unha cuarta parte dos europeos (23%) non teñan ningunha afiliación relixiosa. Pola contra, o número de musulmáns nese momento alcanzará preto do 10% da poboación do continente europeo, fronte ao 5,9% de 2010 (Wormald, 2015a). En consecuencia, e a partir das proxeccións do pensador keniano “John Mbiti”, parece que os centros de peso relixioso cristián non existirán na Europa de raíz cristiá (Roma, Atenas, París e Londres) senón que se trasladarán a Addis Abeba, Kinshasa e Bos Aires (Mbiti, 2015; Wormald, 2015b).

Isto mostra claramente a importancia das implicacións do crecemento relixioso e demográfico en África para Europa en termos de dimensións xeográficas, culturais e de seguridade:

- » 1. O valor normativo del continente europeo con raíces cristiás. Non se pode pasar por alto considerar a importancia e o papel da dimensión demográfica relixiosa na consolidación da cohesión social ou na creación dunha identidade europea, sen esquecer o valor normativo de Europa a nivel mundial. De feito, moitas das preguntas relacionadas coas discusións sobre se se debe referir na constitución europea actual (ou quizais futura) ás raíces cristiás de Europa poden ter implicacións que se estenden máis aló do ámbito da propia relixión. As cuestións fundamentais inherentes ao proxecto europeo de integración cultural e política, xa sexa a nivel interno do continente ou a nivel de talla, valor e papel da influencia europea a nivel mundial (Sládek, 2019).
- » 2. A relación dialéctica entre o crecemento demográfico, o desenvolvemento sostible e a problemática do terrorismo. Neste contexto, cómpre sinalar, os países máis pobres do mundo son tamén os máis poboados (Congo, Uganda, Níxer, Liberia, Malí, Chad). O que suscita moitas dificultades relacionadas coa forma en que se pode acadar o desenvolvemento sostible (Lewis, 2018; Wormald, 2015c). Sen esquecer a vinculación entre pobreza, terrorismo e o fundamentalismo relixioso. Por exemplo, espérase que África subsahariana sexa o centro do Islam. O número de musulmáns en Asia é igual ao número de musulmáns en Oriente Medio (UNDP, 2018b; Smythe, 2015; Grim, et al., 2016). E

inevitavelmente esta nova realidade leva consigo moitos desafíos a nivel de seguridade, cultural e político (Bricker e Ibbitson, 2019b; Grim, B., 2018a).

A realidade demográfica relixiosa aínda constitúe un dos piares máis importantes para comprender os retos políticos, de seguridade e culturais aos que se enfrontará o continente europeo. A demografía relixiosa remodelará os estados e as sociedades, e o seu papel xurdirá como fonte de lexitimidade política e equilibrio político, xa que aparece relacionada co sentido de identidade e pertenza. Sen esquecer que é unha ferramenta de política exterior e un marco de referencia para as políticas de moitos países (Herrmann, 2022). Ademais, a natureza das transformacións globais (incluíndo os conflitos de seguridade e militares) ten raíces culturais, xa que as dimensións relixiosas son empregadas para acadar intereses estratéxicos e probar os equilibrios de poder (Wolff, 2021a).

Así mesmo, a extensión da realidade demográfica relixiosa ao marco normativo e de valores, está ligado ao sistema de valores e aos intereses supremos dos estados. Polo tanto, non se pode obviar a importancia e o papel da dimensión demográfica relixiosa na consolidación do proxecto europeo de integración cultural e política, xa sexa a nivel interno do continente ou a influencia global europea (Rabadi, 2022b).

6. Conclusión

No relativo aos cambios demográficos globais futuros, parece inevitable pensar que as repercusións e impactos non só afectarán aos países en desenvolvemento, senón que tamén chegarán ao continente europeo (Rabadi, 2022c). Dado que os países en desenvolvemento están a envellecer a un ritmo máis rápido que os países europeos, os problemas da demografía, a inmigración e o envellecemento converteranse nunha das problemáticas máis importantes ás que se enfrontarán estes países nun futuro próximo (Herrmann, 2022).

Aquí, hai que suscitar moitos interrogantes estratéxicos sobre as moitas políticas tecnocráticas europeas que se adoptaron para abordar estes desafíos e problemáticas (Novotný, 2021).

A importancia destes problemas e retos para o futuro europeo, a nivel de seguridade cultural, esta relacionada especificamente coas repercusións da realidade demográfica relixiosa. A relevancia futura das tendencias da demografía relixiosa deriva da crenza cada vez máis establecida de que o século XX foi o século do laicismo, e que o século XXI se caracterizará pola volta da relixión (Ward, 2019).

É previsible que un dos signos salientables do crecemento demográfico relixioso mundial (co claro descenso da proporción de cristiáns en Europa) sexa a transferencia do peso relixioso cristián do continente europeo ao continente de África e América Latina (Mbiti, 2015). Isto terá connotacións negativas a nivel do valor normativo do continente europeo de raíz cristiá (Cavallin, 2022; Encinas & Álvaro d'Ors, 2021; Sládek, 2019).

En definitiva, os líderes da UE e dos países europeos deben coñecer a importancia de desenvolver rapidamente estratexias e políticas para afrontar futuros problemas demográficos caracterizados por consecuencias complexas, existenciais e irreversibles. Especialmente no que se refire aos retos culturais, de seguridade e políticos do que se deu en chamar “Estado de inmi-

gración emerxente” no continente europeo (Stępką, 2022; Graef, 2022; Connelly, 2022).

Polo tanto, aquí debemos suscitar moitos interrogantes sobre a viabilidade para os países europeos á hora de adoptar estratexias que sexan capaces de afrontar os retos económicos, culturais e políticos derivados de todas estas profundas transformacións demográficas globais que están por vir (Snel & Cremer, 2020; Formosa, 2019).

Salam AL Rabadi, *Universidade de Santiago de Compostela, España. Doutor en Filosofía en Ciencias Políticas (Libano). Autor e investigador en Relacións Internacionais. Actualmente prepara unha segunda tese de doutoramento: The Future of Europe and the Challenges of Demography and Migration, Universidade de Santiago de Compostela, España. Mail: jordani_alrabadi@hotmail.com*

Referencias

- ADB: Asian Development Bank (2019). Growing Old Before Becoming Rich: Challenges of An Aging Population in Sri Lanka. Philippines. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/557446/aging-population-sri-lanka.pdf>
- BACCI, L. M. (2017). A Concise History of World Population. John Wiley & Sons. pp.167-224.
- BERGANZA, J. C., CAMPOS, R. G., MARTÍNEZ, E., & PÉREZ, J. (2020). The End Of The Demographic Dividend In Latin America: Challenges For Economic And Social Policies. Banco de Espana Article. pp.1-6.
- BRICKER, D., & IBBITSON, J. (2019). Empty Planet: The Shock Of Global Population Decline. Crown, NY. pp.55-74.
- BRICKER, D., & IBBITSON, J. (2019a). Empty Planet: The Shock Of Global Population Decline. Crown, NY, pp.191-206.
- BRICKER, D., & IBBITSON, J. (2019b). Empty Planet: The Shock Of Global Population Decline. Crown, NY. pp. 105-124.
- BUSSOLO, M., KOETTL, J., SINNOTT, E. (2015). Golden Aging: Prospects For Healthy, Active, And Prosperous Aging In Europe And Central Asia. World Bank Publications. p.22.
- CAMPBELL, J., & PAGE, T. (2018). Nigeria: What Everyone Needs To Know. Oxford University Press. NY. pp.69-172.
- CARDONA, C., RUSATIRA, J. C., CHENG, X., SILBERG, C., SALAS, I., Li, Q., & RIMON, G. (2020). Generating And Capitalizing On The Demographic Dividend Potential In Sub-Saharan Africa: A Conceptual Framework From A Systematic Literature Review. International Journal of Social Welfare. Gates Open Research, 4. <https://gatesopenresearch.org/articles4-145/v1>

- CAVALLIN, C. (2022). Useful Religion: The Future of Christianity In Europe. European Conservative. Brussels. <https://europeanconservative.com/articles/essay/useful-religion-the-future-of-christianity-in-europe/>
- CHAURASIA, A. R. (2020). Population And Sustainable Development In India. Springer. pp.1-10.
- CHEN, L. (2016). Evolving Eldercare In Contemporary China: Two Generations, One Decision. Palgrave Macmillan. U.K. pp.73-118.
- CILLUFFO, A. RUIZ, G. (2019). World's Population Is Projected To Nearly Stop Growing By The End Of The Century. Pew Research Center, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/06/17/worlds-population-is-projected-to-nearly-stop-growing-by-the-end-of-the-century/>
- CONNELLY, J. (2022). From Peoples Into Nations: A History Of Eastern Europe . Princeton University. U.S.A. pp.685-800
- CRISTEA, M., GEORGIANA, G., DĂNĂCICĂ, E., & ȘTEFEA, P. (2020). Population Ageing, Labour Productivity And Economic Welfare In The European Union. Economic Research-Ekonomska Istraživanja,33(1). pp. 1354-1376.
- DESA. (2019). World Population Prospects 2019. United Nations. NY. <https://www.un.org/development/desa/pd/news/world-population-prospects-2019>
- DESA: Department of Economic and Social Affairs. (2015). World Fertility Report 2015. United Nations, NY. pp.6-9.
- DESA: Department of Economic and Social Affairs. (2015a). World Population Ageing 2015: Highlights. United Nations. NY. pp. 1-3.
- DESA. (2019a). World Population Prospects 2019. United Nations. NY. <https://www.un.org/development/desa/pd/news/world-population-prospects-2019>
- DESA: Department of Economic and Social Affairs. (2019b). World Population Prospects 2019. United Nations. NY. <https://www.un.org/development/desa/pd/news/world-population-prospects-2019-0>
- DESA: Department of Economic and Social Affairs. (2019c). World Population Prospects 2019. United Nations. NY. <https://www.un.org/development/desa/pd/news/world-population-prospects-2019-0>
- DESA: Department of Economic and Social Affairs. (2020). World Population Ageing 2020 Highlights: Living Arrangements Of Older Persons. United Nations. NY. p. 1.
- DESA. (2021). World Population Prospects 2021: Upgrade-Towards A More Open And Reproducible. United Nations. NY. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa_pd_2021_egm_wpp2022_session_i_patrick_gerland.pdf
- DESJARDINS, J. (2021). The World Population Pyramid (1950-2100). Visual Capitalist. Our World in Data, Visual Capitalist. U.S.A, 21 Dec 2021. <https://www.visualcapitalist.com/cp/the-world-population-pyramid-1950-2100/>
- DESJARDINS, J. (2019). The 8 Ways Urban Demographics Are Changing. Visual Capitalist, U.S.A. <https://www.visualcapitalist.com/8-ways-urban-demographics-changing/>

- DG ECFIN. (2018). Aging Report: Underlying Assumptions And Projection Methodologies. Publications Office of the EU, Luxembourg. p.15.
- DG ECFIN. (2018a). Aging Report: Underlying Assumptions And Projection Methodologies. Publications Office of the EU, Luxembourg. pp.12-14.+28.
- DG ECFIN. (2018b). The 2018 Ageing Report: Economic And Budgetary Projections For 28 EU Member States (2016-2070). Publications Office of the EU, Luxembourg. p.4.
- DG ECFIN. (2018c). Underlying Assumptions & Projection Methodologies. Publications Office of the EU, Luxembourg. pp. 21+24.
- DG ECFIN. (2018d). The 2018 Ageing: Economic & Budgetary Projections For 28 EU Member States (2016-2070). European Commission. pp.27-29.
- DG ECFIN. (2018e). The 2018 Ageing: Economic & Budgetary Projections For 28 EU Member States (2016-2070). European Commission. pp.27-29.
- DG ECFIN. (2018f). Underlying Assumptions And Projection Methodologies. Publications Office of the EU, Luxembourg.p.24.
- DoD:Department of Defense. Beyond Demographics Is Destiny. U.S. Military. pp.1-7.
- DOSSA P., COE C., DENEVA, N., ZHOU, R., YARRIS, K. E., RAFFETY, L., KHAN, M., & Kobayashi, K. (2017). Transnational Aging And Reconfigurations Of Kin Work. Rutgers University Press. pp.43-119
- DRAMANI, L. (2022). Eight Demographic Trends Were Watching As The World Population Passes 8 Billion. Population Reference Bureau (PRB). U.S.A. <https://www.prb.org/articles/eight-demographic-trends-were-watching-as-the-world-population-passes-8-billion/>
- DRAMANI, L., ZOUNGRANA, C., JALAL, H. (2023). Empowering Women And Harnessing The Demographic Dividend: In Sub-Saharan Africa. Our Knowledge Publishing. <https://www.amazon.com.br/Empowering-women-harnessing-demographic-dividend/dp/6206198340>
- EATOCK, D., MARGARAS, V., ZAMFIR, L., ORAV, A., (2019). Demographic Outlook For The European Union, 2019. European Parliamentary Research Service (EPRS). European Union. Brussels. p.3-5.
- EGGLESTON, K. (2017). Policy Challenges From Demographic Change In China And India. Shorenstein Asia-Pacific Research Center. California. pp. (Chapter 1. Policy Challenges and Economic Impact).
- MORAN, E. (2017). People And Nature: An Introduction To Human Ecological Relations. Wiley-Blackwell, U.K., , pp.145-165.
- ENCINAS, C., & Álvaro, C. (2021). Europe's "Christian Roots" In The failed European Constitution Project. Institute for Culture and Society (ICS). Spain. pp. 3-12.
- ERTÜRK, O. & Karaçizmeli, A. (2022). Aging And Age Discrimination In Europe: Understanding And Challenging Ageism. Waxmann Verlag. New York. pp.7-9.
- ERTÜRK, O. & Oruç N. & Karaçizmeli, A. (2022a). Aging And Age Discrimination In Europe: Understanding And Challenging Ageism. Waxmann Verlag. New York. pp.7-9.
- EUROSTAT. (2017). Median Age Ranges From 18 To 54 Across EU Regions. European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20170215-1>

- EUROSTAT. (2019). First Population Estimates EU. European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/9967985/3-10072019-BP-EN.pdf/e152399b-cb9e-4a42-a155-c5de6dfe25d1>
- EUROSTAT: General And Regional Statistics. (2019a). The EU's Population Projected Up To 2100. European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190710-1>
- EUROSTAT: General And Regional Statistics. (2019b). The EU's Population Projected Up To 2100. European Commission <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190710-1>
- EUROSTAT: General And Regional Statistics. (2020). Firstpopulation EU Population In 2020. European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/11081093/3-10072020-AP-EN.pdf/d2f799bf-4412-05cc-a357-7b49b93615f1>.
- EUROSTAT. (2021). Life Expectancy Decreased In 2020 Across The EU. European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20210>
- EUROSTAT. (2021a). Old-Age Dependency Ratio Increases Across EU Regions. European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20210930-1>
- EUROSTAT: General And Regional Statistics. (2023). Mortality And Life Expectancy Statistics. European Commission. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Mortalityandlifeexpectancy_statistics.
- EUROSTAT. (2023a). Life Expectancy By Age And Sex. European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/DEMOMLEXPECcustom5705197/default/table?lang=en&page=time:2021>
- EUROSTAT. (2023b). Population Structure And Ageing. European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Populationstructureandageing>
- EUROSTAT: General And Regional. (2023c). Population And Population Change Statistics. European Commission. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_and_populationchangestatistics#EUpopulationshows_astrong_increase_in2022.
- EUROSTAT: General And Regional Statistics. (2023d). Facts And Figures On Life In The European Union. European Commission. <https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/key-facts-and-figures/life-euen>
- EUROSTAT. (2023e). Infographic - Migration Flows: Eastern, Central And Western Routes. European Commission. <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/migration-flows-to-europe/>
- FAGBULE, F. & FAWEHINMI, F. (2021). Formation: The Making Of Nigeria From Jihad To Amalgamation. Cassava Republic Press. <https://cassavarepublic.biz/product/formations/>
- FAO: Food And Agriculture Organization (2018). The State Of Food Security And Nutrition In The World 2018. Rome. <http://www.fao.org/3/i9553en/i9553en.pdf>
- FORMOSA, M. (2019). The University Of The Third Age And Active Ageing: European And Asian-Pacific Perspectives. Springer, Switzerland. pp.1-142.
- GRAEF, J. (2022). Imagining Far-Right Terrorism: Violence, Immigration, And The Nation State In Contemporary Western Europe. Routledge. New York. pp.132-227.

- GRF Project. (2022). Pew-Templeton: Global Religious Futures. Pew Research Center. <http://www.globalreligiousfutures.org>
- GRIM, B., JOHNSON, T., SKIRBEKK, V., & ZURLO, G. (2016). Yearbook Of International Religious Demography 2016. Vol. 3. Brill. Netherlands. pp.83+107-128.
- GRIM, B. (2018). Yearbook Of International Religious Demography 2018. Vol. 5. Brill, Netherlands. pp.99-110.
- GRIM, B. (2018a). Yearbook Of International Religious Demography. Vol. 5. Brill, Netherlands. pp.99-110.
- He, W., GOODKIND, D., & KOWAL, P. R. (2016). An Aging World: 2015. U.S. Census Bureau. pp.11-12.
- HERRMANN, M. (2022). The Global Population Will Soon Reach 8 Billion-Then What?. United Nations Population Fund (UNFPA). NY. <https://www.un.org/en/un-chronicle/global-population-will-soon-reach-8-billion-then-what>
- ILO: International Labor Organization. (2013). Employment And Social Protection In The New Demographic Context. Geneva. pp.9-10.
- ILO: International Labour Organization. (2019). World Employment And Social Outlook. Geneva. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_670542.pdf
- JING, T. K., KUHNLE, S., PAN, Y., & CHEN, S. (2019). Aging Welfare And Social Policy: China And The Nordic Countries In Comparative Perspective. Vol.20. Berlin/Heidelberg. Germany. Springer. pp. 139-238.
- JING, T. K., KUHNLE, S., PAN, Y., & CHEN, S. (Eds.). (2019a). Aging And Social Policy: China And The Nordic Countries In Comparative Perspective. Vol.20. Berlin/ Heidelberg. Germany. Springer. pp. 233-237
- KISS, M., LAANINEN, T., MARGARAS, V., ZAMFIR, L., AUGÈRE, L., ATANASSOV, N. (2020). Demographic Outlook For The EU2020. European Parliamentary Research Service (EPRS). Brussels. pp.25-50.
- LEWIS, I. M. (Ed.). (2018). Islam In Tropical Africa. (Vol. 4). Routledge. U.K. pp.32-44
- LUTZ, W., GOUJON, S., STONAWSKI, M., & STILIANAKIS, N. (2018). Demographic And Human Capital Scenarios For The 21st Century: 2018 Assessment For 201 Countries. Publications Office of the EU. pp.75-84.
- MAROIS, G., LUTZ, W., BÉLANGER, A. (2020). Population Aging, Migration, And Productivity In Europe. National Academy of Sciences (PNAS). U.S.A. <https://www.pnas.org/content/117/14/7690>
- MARX, D. (2015). Predictions For The 21st Century: A Reality Based Analysis Of The Current Global Population Collapse. Create Space. Independent Publishing Platform. pp.15-35.
- MBITI, J. S. (2015). Introduction To African Religion. Waveland Press. U.S.A., pp. 194-205.
- MÜNZ, R. (2007). Migration, Labor Markets, And Integration Of Migrants: An Overview For Europe. Berlin-Institut. <https://www.berlin-institut.org/fileadmin/userupload/Presseschau/pdfMuenzEurope.pdf>
- MURRAY, D. (2018). The Strange Death Of Europe: Immigration, Identity, Islam. Bloomsbury Publishing. pp.11-75.

- NEYER, G., ANDERSSON, G., & KULU, H. (2015). *The Demography Of Europe : Introduction*. Springer NY. pp.15-54+99-174.]
- NIA. National Institute on Aging. (2021). *Global Aging*. <https://www.nia.nih.gov/research/dbsr/global-aging>.
- NOVOTNÝ, V. (2021). *Future Of Europe: A Brussels-Based Dictatorship Or A Paradise Of Subsidiarity? National Prerogatives And EU Migration Policy*. Martens Centre for European Studies. Brussels. pp. 15-19.
- Offodile, C. (2016). *The Politics Of Biafra: And The future Of Nigeria*. Lulu. com. pp.169-188.]
- OGAWA, N., MANSOR, N., LEE, S. H., ABRIGO, M. R., & ARIS, T. (2021). *Population Aging And The Three Demographic Dividends In Asia*. Asian Development Bank , Philippines. pp.32-67.]
- PRB: Population Reference Bureau.(2017). *An African Demographic Dividend Relies On Investments In The Reproductive Health And Rights Of Adolescents And Youth*. <https://www.prb.org/wp-content/uploads/2020/12/02-2017-deomographic-Dividend-AU-Brief.pdf>
- PRB: Population References Bureau.(2019). *World Population Data Sheet 2018: Focus On Changing Age Structures*. <https://www.prb.org/wp-content/uploads/2018/08/2018World-Population-data-sheet.pdf>
- PRB: Population References Bureau. (2019a). *World Population Data Sheet 2018: Focus On Changing Age Structures*. <https://www.prb.org/wp-content/uploads/2018/08/2018World-Population-data-sheet.pdf>
- RABADI S. A. (2022). *European Aging Dilemma And Political Problematic*. *Tempo Exterior*. nº 45.Vol. XXIII (II). Spain. pp 155-172.
- RABADI. S. A., (2022a). *Europa Y África: Demografía Religiosa Y Dimensiones Geopolíticas*. *Anuario 2021*. Centro de Estudios Internacionales para el Desarrollo (CEID). Argentina. pp.88-92.
- RABADI, S. A. (2022b). *Europa y África: Demografía Religiosa Y Dimensiones Geopolíticas*. *Anuario 2021*. Centro de Estudios Internacionales para el Desarrollo (CEID). Argentina. pp.88-92.
- RABADI, S. A., (2022c). *European Aging Dilemma And Political Problematic*. *Tempo Exterior*. Nº 45.Vol. XXIII (II).Spain. pp 155-172.
- RABADI, S., A. (2023). *Envejecimiento Europeo, Estado Del Bienestar Y Problemáticas Políticos futuros*. *Anuario 2022*. Centro de Estudios Internacionales para el Desarrollo (CEID). Argentina. pp.84-90.
- RABADI, S., A. (2023a). *Envejecimiento Europeo, Estado Del Bienestar Y Problemáticas Políticos futuros*. *Anuario 2022*. Centro de Estudios Internacionales para el Desarrollo (CEID). Argentina. pp.84-90
- RAHMAN, E. A., D'SILVA, E., & PETERANDERL, S. (Eds.).(2021).*The Demographic Dividend And The Power of Youth: Voices From The Global Diplomacy Lab*. Anthem Press. UK. pp.2-8.]
- RFE/RL's. (2021). *Turkmenistan Faces 'Shocking Population Decline' As Exodus Continues*. *Turkmen Service*. Prague. <https://www.rferl.org/a/turkmenistan-population-decline-exodus/31355045.html>

- ROSER, M., RITCHIE, H., ORTIZ, E., & RODÉS, L. (2019). *World Population Growth. Our world in data*. <https://ourworldindata.org/world-population-growth>
- ROSER, M., RITCHIE, H., ORTIZ, E., & RODÉS, L. (2019a). *World Population Growth*. <https://ourworldindata.org/world-population-growth>.]
- ROSS, A. (2019). *The City Of Tomorrow: Challenges And Innovation In The Urban Environment*. *Wired*. U.K. pp.13-52.
- SLÁDEK, K. (2019). *The Christian Roots Of European Identity. A Central European Perspective*. Pavel Mervart. Czech Republic.
- SMYTHE, K. R. (2015). *Africa's Past, Our Future*. Indiana University Press. pp. 155-224.
- SNEL, J., & CREMER, R.(Eds.). (2020). *Work And Aging: A European Prospective* . CRC Press.] CRC Press. Florida.
- SOKOLOVSKY, J. (2020). *The Cultural Context Of Aging: Worldwide Perspectives*. 4th Edition. Praeger. p.31.
- SEWAMALA, F. M. (2015). *Optimizing The Demographic Dividend In Young Developing Countries: The Role Of Contractual Savings And Insurance For Financing Education*. *International Journal Of Social Welfare*. 24(3).] U.S.A. pp. 248-262.
- STĘPKA, M.(2022). *Identifying Security Logics In The EU Policy Discourse: The " Migration Crisis" And The EU*. Springer. Switzerland. pp. 63-204.
- TRAORE, M. (2019). *Africa's Population Boom: Disaster Or Opportunity?*. European University Editions. Mauritius. p.162.
- UNDP: Development Programme. (2013). *The Rise Of The South: Human Progress In A Diverse World*.United Nations .Egypt. pp.101-102.
- UNDP. (2014). *Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities And Building Resilience*. United Nations.NY. pp. 61-62.
- UNDP: Development Programme .(2018). *Human Development Indices And Indicators: 2018 Statistical Update*. United Nations.NY. pp.46-49.
- UNDP: Development Programme. (2018a). *Human Development Indices And Indicators: 2018 Statistical Update*.United Nations.NY.pp.46-49.
- UNDP: Development Programme. (2018b). *Human Development Indices And Indicators: 2018 Statistical Update*.United Nations.NY.pp 42.
- UNFPA: United Nations Population Fund. (2019). *Unfinished Business: The Pursuit Of Rights And Choices For All*. <https://www.unfpa.org/swop-2019>.
- UNFPA. (2023).*Eight Billion, Lives Infinite Possibilities: The Case For Rights And Choices*. *State of World Population report*. NY. <https://www.unfpa.org/sites/default/files/swop23/SWOP2023-ENGLISH-230329-web.pdf>
- VOLLSET, E., GOREN, E., YUAN, W., Cao, J., SMITH, E., HSIAO, T., MURRAY, J. (2020). *Fertility, Mortality, Migration, And Population Scenarios For 195 Countries And Territories From 2017 To 2100: A Forecasting Analysis For The Global Burden Of Disease Study*. *The Lancet*, 396(10258), 1285-1306.
- WALKER, A. (Ed.). (2019). *The Future Of Ageing In Europe: Making An Asset Of Longevity*. Palgrave Macmillan. pp.1-52.

- WARD, K. (2019). Religion In The Modern World: Celebrating Pluralism And Diversity. Cambridge University. U.S. pp.200-204.
- WOLFF, S. (2021). Secular Power Europe And Islam: Identity And Foreign Policy. University of Michigan Press. U.S, 2021, pp.135-142.
- WOLFF, S. (2021a). Secular Power Europe And Islam: Identity And Foreign Policy. University of Michigan Press. U.S, 2021, pp.1-22+135-142.
- WORMALD, B. (2015). The Future Of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050. Pew Research Center, <https://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/>
- WORMALD, B. (2015). The Future Of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050. Pew Research Center. Washington, DC. <https://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/>

Libros

Diéguez Cequiel, Uxío-Breogán (coord.): *A Transición en Galiza, Santiago de Compostela: Edicións Laiovento, 2023.*

No limiar da recente reedición da súa novela *Un home que xaceu aquí* (Galaxia, 2023), o escritor Aníbal Malvar apunta: “*No tempo desta novela, Galicia era un territorio realmente máxico, máis escrito por fabuladores que por historiadores*”. A referencia é, xaora, ao tempo da coñecida como Transición á democracia. E ten razón. O relato da Transición española estivo até hai ben pouco en mans de xornalistas e outros creadores de opinión en xeral. Unha narrativa, tamén hai que dicilo, que tendeu á haxiografía e pouco dada a cuestionar o que se consideraba como un proceso modélico. A actitude das persoas profesionais da Historia tampouco axudou: con razón se afirma que historiadores e historiadoras vemos mal de preto!

Co paso do tempo a Transición vaise situando cada vez máis como obxecto de estudo histórico, o que favoreceu tamén a súa crítica e rematou coa súa mística. Nesa liña de traballo é onde podemos situar o volume coordinado polo profesor da Universidade da Coruña Uxío-Breogán Diéguez Cequiel *A Transición en Galiza*, que tirou do prelo Edicións Laiovento. Estamos diante dun volume colectivo que xunta os traballos presentados ao III Congreso “As outras protagonistas da Transición. Ruptura democrática, esquerda radical, mobilizacións sociais”, que se celebrou o 30 de decembro e mais o 1 de outubro de 2022, no Centro Universitario de Riazor (A Coruña). O volume preséntanos catorce traballos cuxa primeira virtude é ofrecernos unha panorámica xeral da época da Transición; isto é, fuxindo da exclusiva ollada política ou partidaria, temos no libro unha análise ampla do momento.

Con todo, as primeiras achegas do libro preséntannos unha pormenorizada análise da política na Galiza da Transición, son os traballos de Justo Beramendi e Carlos F. Velasco Souto; artigos que se completan coas análises do sindicalismo obreiro e labrego, obras de Bernardo Máiz e Daniel Lanero, respectivamente. Neste bloque tamén podemos situar a achega de Uxío-Breogán Diéguez sobre o nacionalismo na época da Transición.

Hai neste volume unha preocupación pola análise da cultura galega na época da Transición. A este bloque de traballos pertencen os traballos de Carlos Callón, sobre o galego; Roberto Samartim, que estuda o libro galego; Montse Pena Presas, que se achega ao eido da literatura infantil e xuvenil e, por suposto, o traballo de Ricardo Gurriarán sobre as asociacións culturais, entes que mantiveron viva a cultura galega nos anos finais do franquismo. O estudo da canción galega no tardofranquismo e na Transición, que asina Xan Fraga Rodríguez, poderíamos situalo tamén neste conxunto de achegas.

O libro insiste en visibilizar os movementos sociais máis esquecidos. Sirvan como exemplo o artigo de Mariám Mariño sobre os feminismos ou o de Adela Figueroa Panisse sobre o

ecoloxismo e mais a ciencia galega. Marcos Pérez Pena analiza a posición da prensa galega diante do proceso autonómico galego, mentres de Francisco Xavier Redondo Abal estuda a persecución ideolóxica e a represión xudicial nos tempos da Transición. Sen dúbida, é no eido do poder xudicial onde máis continuidades se poden atopar con respecto da etapa franquista, unha mostra máis dos límites dese *proceso modélico* que coñecemos como Transición.

En resumo, dúas son, na nosa opinión, as grandes achegas deste libro. En primeiro lugar, unha aproximación histórica (e crítica) ao proceso da Transición. En segundo lugar, hai neste volume colectivo hai unha vontade totalizadora, un desexo de transcender o puramente político para ofrecer unha visión acaída da sociedade galega do momento.

Prudencio Viveiro Mogo

Xulio Ríos e Jorge Tavares (Coordenadores) “Chibérica: Visiones ibéricas de China contemporánea” Editorial Popular 2023, Madrid, 291 p.

N o ano 2023 as relacións diplomáticas entre España e a República Popular da China cumpriron 50 anos. Para a conmemoración e celebración de tan importante data, distintos axentes, institucionais, académicos ou económicos, realizaron actividades variadas ao longo de todo o ano, no obxectivo de promover o impulso destas relacións tan relevantes no mundo do 2023 e do futuro que con tanta incerteza albiscamos para as próximas décadas. A máis importante a viaxe de Pedro Sánchez a Beijing, onde foi recibido por Xi Jinping, o 30 de marzo do 2023.

Por detrás dos actos de conmemoración unha pregunta aparece de maneira recorrente, que futuro, que expectativas para esta relación na agresividade crecente na sociedade internacional? Nese futuro céntrase a reflexión colectiva que significa Chibérica, que aspira a promover a comprensión, as aspiracións e as potencialidades da relación entre a península ibérica e China. Cómpre anticipar antes de seguir, que ao longo do ano Chibérica converteuse nunha referencia bibliográfica de referencia para pensar este futuro...

Nesta misión Xulio Ríos (Fundador e Presidente de Honra do IGADI) e Jorge Tavares da Silva (Universidade de Coimbra) coordinaron un volume onde participa un variado equipo de especialistas, españois, portugueses e tamén chineses, como Luís Tomé, Inés Arco, Fernanda Ilhéu, Enrique Fanjul, Irene Rodrigues, Anna Ferrer, José Duarte de Jesús, Manel Ollé, Carmen Amado Mendes, Ferran Pérez Mena, Carlos Rodrigues, Andrés Herrera-Feligueras, Hou Xiaoying ou Luo Huiling.

Publicado na colección Asiatega da Editorial Popular, o libro organízase por capítulos, onde cada especialista afonda nun tema, divididos nos seguintes bloques: Política, Economía, Sociedade, Cultura, Política Exterior, Relacións bilaterais e a Perspectiva china desde a península ibérica. O conxunto coral achega un esforzo de reflexión en clave ibérica, combinando distintos enfoques desde as diversas autorías, que implica a dimensión académica, investigadora, diplomática, histórica ou económica, xerando un mosaico que deixa entrever as coincidencias e as discrepancias, así como a perspectiva dunha hipotética axenda conxunta China-Portugal-España. Os coordinadores do volume, Xulio Ríos e Jorge Tavares, abren e pechan o volumes, cunha introdución e un epílogo respectivo que harmonizan o conxunto dos textos.

Agora que durante os últimos anos, especificamente desde a pandemia mais tamén coa inflación e o tope do gas, a resposta ibérica a algúns desafío europeos gañou presenza na política e nos medios, o tema central de Chibérica amosa toda a súa potencia de presente e futuro. A veciñanza ibérica, con forte pegada na historia, do pasado á actualidade, recomendaría un diálogo bilateral máis intenso para concretar unha folla de ruta no marco da Unión Europea, Latinoamérica e o mundo todo, que nos permita gañar en peso específico á hora de posicionarnos nun mundo cada vez máis pequeno e agresivo. Defender os nosos intereses, primeiramente desde posicións xeográficas, que primen a cooperación e deserten do conflito, onde nada hai a gañar no medio e longo prazo. Trátase de competir mellor nun mundo global, onde influir e gañar será máis factible desde posicións compartidas.

Nesa axenda compartida de España e Portugal coa China sempre hai que pensar en Galicia e en Macau como espazos de ponte e conexión que achegan un valor engadido extraordinario ao enfoque compartido. Se necesariamente precisamos enfoques proactivos, as ligazóns culturais e linguísticas agregan valor e reforzan calquera ollada de medio-longo prazo desde o inmediato. Se unha Chibérica conectada, cooperativa, é posible, temos todo a xogar nese partido.

O libro será moi valioso para calquera persoa con curiosidade na China ou para aqueles defensores dunha península ibérica máis unida política e institucionalmente, nun mundo onde o Estado-nación amosa debilidades e onde a Unión Europea precisa de gañar peso exterior. Chibérica proporciona esa ollada compartida así como as claves que tocar para poder desenvolvela.

Daniel González Palau

Tempo Exterior (www.igadi.gal)

Servizo de atención ao cliente

E-mail: info@igadi.gal

Boletín de subscrición

Nome e apelidos:

Enderezo:

Poboación:

Código Postal:

País:

CIF/NIF:

Teléfono:

Desexo subscribirme a “Tempo Exterior”, a partir do número _____, que abonarei mediante:

Talón nominativo adxunto

Transferencia a ABANCA

Oficina Baiona

ES39 20805015613040014108

Domiciliación bancaria

CANTIDADE	PREZO PARA ESPAÑA	TOTAL
	Subscripción anual (2 números): . 15 euros	
	Número solto: ..... 10 euros	
Prezo para o estranxeiro		
	Subscripción anual (2 números): ..... 25 \$	
	Número solto: ..... 15 \$	
Importe total do pedido:		

Domiciliación bancaria (se procede)

Sr/a. director/a do/da Banco/Caixa:

Enderezo:

Sucursal:

Poboación:

Provincia:

Código Postal:

Autorizo a esa entidade para que se carguen na conta referenciada

Titular:

Número de conta (entidade-sucursal-dc-nº de conta):

os recibos que o IGADI librará a meu nome.

Sinatura e data:

Enviar ao:

IGADI (Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional)

Centro Cívico Sur

Rúa Luís Braille, 40

36003 Pontevedra

Tel. +34 986 843 436 / +34 604 039 754

Nota: En caso de domiciliación bancaria, de non consignar completamente os datos bancarios a subscripción non se fará efectiva.

NORMAS PARA OS AUTORES/AS

Os traballos enviados para a súa publicación en *Tempo Exterior* deberán cumprir coas normas que se enumeran a continuación:

- Os traballos deben ser enviados en versión electrónica a través do enderezo tempoexterior@igadi.gal. O prazo de recepción de orixinais remata tres meses antes da previsión de saída (xuño-decembro) do correspondente número. A aceptación ou non do texto proposto comunicárase ao autor/a no prazo máximo dun mes contado a partir da súa recepción.
- Todos os traballos serán avaliados por dous expertos/as independentes e anónimos que poderán aconsellar a aceptación sen cambios, formular suxestións ao autor/a, ou ben desaconsellar a súa publicación.
- Os traballos deberán ser orixinais e inéditos, e non debe estar comprometida a súa publicación noutro medio.
- Os orixinais poden ser enviados en calquera lingua, preferiblemente en galego. Serán linguas de publicación directa na revista, ademais do galego, o portugués, o castelán e o inglés. De haber tradución correrá a cargo de *Tempo Exterior*, salvo acordo mutuo en sentido contrario. Respetaranse as palabras e expresións estranxeiras, que serán distinguidas polo autor/a en letra cursiva.
- A extensión mínima do traballo será de seis mil palabras e a máxima de oito mil, tamaño DIN A4, a un espazo, incluíndo gráficos, táboas e bibliografía.
- Na primeira páxina indícase: título do traballo, nome e apelidos do autor/a, teléfono de contacto e correo electrónico, así como a filiación institucional do autor/a e a forma en que desexa que apareza na revista. Débese incluír tamén un breve curriculum vitae, non superior a cinco liñas, que aparecerá publicado conxuntamente co traballo.
- As publicacións incluírán un resumo do contido, en galego, castelán e inglés, entre 5-10 liñas, así como 5-8 palabras clave en cada un destes idiomas.
- Cando resulte necesario reproducir gráficos, cadros ou táboas todos deben estar numerados correlativamente, levar título e a fonte correspondente. No texto deberá indicarse a referencia concreta sobre o lugar exacto en que debe incluírse o gráfico, cadro ou táboa.
- As notas irán sempre ao pé da páxina.
- A citación e referencias de traballos seguirán as normas APA 2019. Estas empregan un sistema de citación de Autor-Data e sempre privilexia a sinalización do número de páxina, para as citas textuais ou directas e para as paráfrases. A listaxe de referencias debe organizarse alfabeticamente para ser colocado ao remate do texto consonte ao seguinte formato:
  - Libro: Apelido, A. A. (Año). *Título cursiva*. Editorial.
  - Libro electrónico: Apelido, A. A. (Año). *Título cursiva*. Recuperado de <http://www...>
  - Libro electrónico con DOI: Apelido, A. A. (Año). *Título cursiva*. doi: xxxxx
  - Capítulo de libro: Apelido, A. A., e Apelido, B. B. (Año). Título do capítulo. En A. A. Apelido. (Ed.), *Título do libro cursiva* (pp. inicial-final). Editorial.
  - Publicacións periódicas formato impreso: Apelido, A. A., Apelido, B. B. e Apelido, C. C. (Año). Título do artigo. *Nome da revista en cursiva*, volume (número), pp. inicial-final.
  - Publicacións periódicas con DOI: Apelido, A. A., Apelido, B. B. e Apelido, C. C. (Año). Título do artigo. *Nome da revista en cursiva*, volume (número), pp. inicial-final. doi: xxxxx
  - Publicacións periódicas *online*: Apelido, A. A. (Año). Título do artigo. *Nome da revista en cursiva*, volume (número), pp. inicial-final. Recuperado de <http://www...>
  - Artigo de xornal impreso: Apelido A. A. (Data). Título do artigo/editorial. *Nome do xornal en cursiva*, pp.
  - Artigo de xornal *online*: Apelido, A. A. (Data). Título do artigo. *Nome do xornal en cursiva*. Recuperado de <http://www...>
  - Referencia a páxinas webs: Apelido, A. A. (Data). *Título do texto en cursiva*. Nome da web. Recuperado de <http://www...>
  - Podcast: Apelido, A. (Produtor). (Data). *Título do podcast en cursiva* [Audio podcast]. Recuperado de [http://www....](http://www...)
- As abreviacións e acrónimos irán acompañadas do nome completo a primeira vez que se citen no texto e entre paréntesis.

NORMAS PARA LOS AUTORES/AS

Los trabajos enviados para su publicación en *Tempo Exterior* deberán tener en cuenta las normas que se enumeran a continuación:

- Los trabajos deben ser enviados en versión electrónica a través del e-mail tempoexterior@igadi.gal El plazo de recepción de originales finaliza tres meses antes de la previsión de salida (junio-diciembre) del correspondiente número. La aceptación o no del texto propuesto se comunicará al autor/a en el plazo máximo de un mes contado a partir de su recepción.
- Todos los trabajos serán evaluados por dos expertos/as independientes y anónimos, que podrán aconsejar la aceptación sin cambios, formular sugerencias al autor/a o autores/as, o bien desaconsejar su publicación.
- Los trabajos deberán ser originales e inéditos, y no debe estar comprometida su publicación en otro medio.
- Los originales pueden ser enviados en cualquier idioma, preferiblemente en gallego. Serán idiomas de publicación directa en la revista, además del gallego, el portugués, el español y el inglés. De existir traducción y revisión correrá a cargo de *Tempo Exterior*, salvo acuerdo mutuo en sentido contrario. Se respetarán las palabras y expresiones extranjeras, que serán distinguidas por el autor en letra cursiva.
- La extensión mínima del trabajo será de seis mil palabras y la máxima de ocho mil palabras, tamaño DIN A4, a un espacio y con inclusión de gráficos, cuadros y bibliografía.
- En la primera página se indicará: título del trabajo, nombre y apellidos del autor/a, teléfono de contacto y correo electrónico, así como la filiación institucional del autor/a y la forma en que desea que aparezca. Se debe incluir también un breve curriculum vitae, no superior a cinco líneas, que aparecerá publicado conjuntamente con el trabajo.
- Todos los trabajos incluirán un resumen del contenido, en gallego, portugués, español e inglés, de entre 5-10 líneas, así como 5-8 palabras clave en estos mismos idiomas.
- Cuando resulte necesario reproducir gráficos, cuadros o tablas, estos deberán estar numerados correlativamente, llevar título y la fuente correspondiente. En el texto deberá indicarse la referencia concreta sobre el lugar exacto en que debe incluirse el gráfico, cuadro o tabla.
- Las notas irán siempre a pie de página.
- La citación y referencias de los trabajos seguirán la normativa APA 2019. Esta emplea un sistema de citación de Autor-Fecha y privilegia siempre la señalización del número de página, para las citas textuales o directas y para las paráfrasis. El listado de referencias debe estar ordenado alfabéticamente y colocarse al final del texto según el siguiente formato:
  - Libro: Apellido, A. A. (Año). *Título en cursiva*. Editorial.
  - Libro electrónico: Apellido, A. A. (Año). *Título en cursiva*. Obtenido de <http://www...>
  - Libro electrónico con DOI: Apellido, A. A. (Año). *Título en cursiva*. doi: xxxxx
  - Capítulo de libro: Apellido, A. A., y Apellido, B. B. (Año). Título o entrada del capítulo. En A. A. Apellido. (Ed.), *Título del libro en cursiva* (págs. inicial-final). Editorial.
  - Formato impreso de publicaciones periódicas: Apellido, A. A., Apellido, B. B. y Apellido, C. C. (Año). Título del artículo. *Nombre de la revista en cursiva*, volumen (número), págs. inicial-final.
  - Publicaciones periódicas con DOI: Apellido, A. A., Apellido, B. B. y Apellido, C. C. (Año). Título del artículo. *Nombre de la revista en cursiva*, volumen (número), págs. inicial-final. doi: xxxxx
  - Publicaciones periódicas en línea: Apellido, A. A. (Año). Título del artículo. *Nombre de la revista en cursiva*, volumen (número), págs. inicial-final. Obtenido de <http://www...>
  - Artículo de periódico impreso: Apellido A. A. (Fecha). Título del artículo / editorial. *Nombre del periódico en cursiva*, págs.
  - Artículo de periódico en línea: Apellido, A. A. (Fecha). Título del artículo. *Nombre del periódico en cursiva*. Obtenido de <http://www...>
  - Referencia a páginas web: Apellido, A. A. (Fecha). *Título del texto en cursiva*. Nombre web. Obtenido de <http://www...>
  - Podcast: Apellido, A. (Produtor). (Fecha). *Título del podcast en cursiva* [Podcast de audio]. Obtenido de [http://www....](http://www...)
- Las abreviaturas y acrónimos irán acompañadas del nombre completo la primera vez que se citen en el texto, y entre paréntesis.

GUIDELINES FOR AUTHORS

Any paper submitted for publication in *Tempo Exterior* should conform to the following:

1. All submissions should be made electronically through the e-mail: tempoexterior@igadi.gal Acceptance of original submissions will end three months prior to the scheduled publication of the following issue (the end of June and of December). The author(s) will be informed of the acceptance or rejection of any proposed text within one month from the date of submission.
2. All papers will be evaluated by two independent and anonymous experts who may advise the acceptance of papers without changes, make suggestions to the author(s), or advise against publication.
3. All submissions should be original, not previously published, nor should be under consideration by any other publisher.
4. Submissions may be in any language, but Galician is preferred. In addition to Galician, the languages of direct publication in *Tempo Exterior* include Portuguese, Spanish, and English. The translation of articles accepted for publication in any language other than these four will be done by Tempo Exterior, save mutual consent to the contrary. Foreign words and expressions will be respected, but must be designated as such in italics by the author(s).
5. The minimum word count for any submission is six thousand, with a maximum of eight thousand. Proposed articles should be single-spaced and formatted to DIN A4. Including graphs, tables, and bibliography, submissions should not exceed 20 pages.
6. On the first page of any submission, the author(s) should indicate: the title of the article; name(s) and surname(s) of the author(s); telephone, email and institutional affiliation of the author(s), as well as the how the latter should appear in print. The author(s) should include a short narrative biography, not longer than five lines, which will appear along with the article.
7. All submissions should include an abstract of the article, in Galician, Spanish and English, each of which should be between 5-10 lines, with 5-8 keywords in the different languages.
8. Where graphs, charts and tables are used, they should be correlatively numbered, titled, and sourced. The author(s) should indicate the exact placement of the graph, chart, or table in the text.
9. Notes will always be placed at the end of the page (end notes).
10. All citations and references should follow APA 2019 formatting. This employs a system of Author-Date citations and always prefers the inclusion of page numbers for both direct quotations and paraphrased references.
  - The list of references should be arranged alphabetically, placed at the end of the text according to the following format:
    - Book: Surname, A. A. (Year). *Title in italics*. Publisher.
    - Electronic book: Last Name, A. A. (Year). *Title in italics*. Retrieved from <https://www...>
    - Electronic book with DOI: Surname, A. A. (Year). *Title in italics*. doi: xxxxx
    - Book Chapter: Surname, A. A., & Surname, B. B. (Year). Chapter title or entry. In A. A. Surname (Ed.), *Title of the book in italics* (pp. first-last). Publisher.
    - Periodicals in printed format: Surname, A. A., Surname, B. B. & Surname, C. C. (Year). Article title. *Name of the journal in italics*, volume (number), pp. first-last.
    - Periodicals with DOI: Surname, A. A., Last Name, B. B. & Last Name, C. C. (Year). Article title. *Name of the journal in italics*, volume (number), pp. first-last. doi: xxxxx
    - Online periodicals: Surname, A. A. (Year). Article title. *Name of the journal in italics*, volume (number), pp. first-last. Retrieved from <https://www...>
    - Printed newspaper article: Surname A. A. (Date). Article / editorial title. *Newspaper name in italics*, pp. first-last.
    - Online newspaper article: Surname, A. A. (Date). Article / editorial title. *Newspaper name in italics*. Retrieved from <https://www...>
    - Reference to web pages: Surname, A. A. (Date). *Title of the text in italics*. Web name. Retrieved from <https://www...>
    - Podcast: Surname, A. A. (Producer). (Date). *Podcast title in italics* [Audio podcast]. Retrieved from <https://www...>
  - Abbreviations and acronyms will be accompanied by the complete name or reference (in parenthesis) the first time they are cited in the text.

Tempo Exterior é unha publicación semestral que aborda problemas, conflitos e tendencias internacionais do momento, e presta atención á vertebración dun pensamento exterior propio en Galicia. De interese para investigadores, analistas, profesores, empresarios ou dirixentes sociais, ambiciona atraer a todo tipo de persoas preocupadas polo acontecer mundial.

O Instituto Galego de Análise e Documentación Internacional, fundado en 1991, é un centro independente de investigación, documentación, información e debate para comprender o mundo desde aquí e proxectar a Galicia no contexto internacional.

Visita Tempo Exterior on-line en: <http://www.igadi.gal>

Para comprender o mundo desde aquí, para proxectar a Galicia no contexto internacional

